ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર

પુસ્તક : ૬ :

લેડી વિદ્યાબહેન ર. નીલકંઠ

ના

ગ્રંથ પરિચય સાથે

સને ૧૯૩૫

તૈયાર કરનાર,

હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ, બી. એ;

આસિ૦ સેક્રેટરી—અમદાવાદ.

કિંમત એક રૂપિયો

સ્વ. શ્રી હીરાચંદ કસ્તુરચંદ ઝવેરીના

સંવત ૧૯૯૧ ઈ. સ. ૧૯૩૫
આવૃત્તિ ૧ લી પ્રત ૧૫૦૦

અમદાવાદ—ધી ડાયમંડ જ્યુબિલી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં,
પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું.

16405

પ્રકાશક :
ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી તરફથી,
હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ, બી. એ;
આસિ. સેક્રેટરી-અમદાવાદ.

ગ્રંથપરિચય.

'ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર 'નું છઠ્ઠું પુસ્તક વાચક વર્ગ સમક્ષ મૂકતાં આનંદ થાય છે. આ યોજના જનતામાં પ્રિય થઈ પડી છે એ નિઃસંશય છે. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીનાં વાર્ષિક વિવિધ પ્રકાશનોમાં આ પુસ્તક ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વનું છે એમ સર્વત્ર સ્વીકારાય છે.

પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં ગ્રંથકારોની માહિતીમાં વિશેષ આકર્ષક વિદેહ લેખકોનાં ચરિત્રો છે. ગ્રંથોની માહિતી પ્રતિ વર્ષ જેવી જ ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસીઓ માટે જરૂરી સાધન પુરનાર સામગ્રીરૂપે છે. માસિકોમાં પ્રસિદ્ધ થએલા લેખોની યાદી પણ એક ઉપયોગી અંગ છે એ જણાશે. પ્રકીર્ણ લેખોમાં દિ. બા. કેશવલાલ ધ્રુવના વિદ્વત્તાપૂર્ણ લેખો આ પુસ્તકમાં કાયમી સ્થાન પામશે એ હર્ષનો વિષય છે એ સંપાદન કરવા માટે પ્રયોજકને ધન્યવાદ ઘટે છે.

ગુજરાતનાં જૂનાં ખત પત્રો સંબંધી માહિતી અને તેના કેટલાક નમુના ભાષાશાસ્ત્રીઓને માટે શોધખોળનું સાધન પૂરૂં પાડવા કામ લાગે તેવા છે અને સામાન્ય વાંચનારને પણ તેમાંથી અનેક વસ્તુઓ જાણવાની મળે તેમ છે. આ વિભાગ શ્રી. સાંડેસરા જેવા એ કામના પૂર્ણ અનુભવીને હાથે રચાયો છે, જેથી આ પુસ્તકનું મૂલ્ય વધ્યું છે.

કવિ સુન્દરમ્ તરફથી ૧૯૩૪ની કાવ્ય કૃતિઓમાંથી પસંદગી કરી જે વાનગીઓ આપી છે તે ગુજરાતી કવિતા સમૃદ્ધિનો સારો ખ્યાલ આપે તેમ છે. વિશેષમાં ગુજરાતી કવિતાનું વલણ, કવિઓનો અમુક વિષયો તરફનો ઝોક, ગુર્જર પ્રજાનું માનસ રજુ કરતું વિવેચન, વિચારપૂર્વક અને શ્રમ લઇ લખેલું છે એ જોઇ શકાશે.

'વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્ય' નો રા. હીરાલાલ પારેખનો લેખ સાહિત્ય સમાલોચનાના સાચા વિવેચકના દૃષ્ટિબિન્દુથી લખાએલો હોઇ આદરને પાત્ર થશે. ગુજરાતી સાહિત્યનો ફાલ વર્ષોવર્ષ વધતો જાય છે અને તેનાં અનેક અંગો વિકાસ પામતાં જાય છે એ ઉપલક જોનારને પણ જણાઇ આવે તેમ છે. છતાં અમુક અંગો હજી જોઇએ તેવાં વિકાસ પામ્યાં નથી-તેવા શક્તિશાળી લેખકો ગુજરાતમાં બહુ જુજ સંખ્યામાં છે, એ સત્ય પણ તરી આવે છે. ગુજરાતી ભાષાના વાંચનાર અને લખનારની સંખ્યા

દર વર્ષે વધતી જાય છે એ બીના સંતોષપ્રદ છે. ગુર્જર સાહિત્ય હિન્દની અન્ય પ્રાન્તીય ભાષાઓના સાહિત્યની બરોબરી કરી શકે એ કક્ષાએ પહોંચી ગયું છે એમ કહેવામાં વધારે પડતું કથન નથી. કદાપિ કોઇને તેમ લાગે તો બહુ અલ્પ સમયમાં ત્યાં પહોંચી જશે એ નિ:શંક છે.

ગુર્જર ભાષાના નાના મોટા સર્વ લેખકોને યથાશક્તિ માતૃભાષાની સેવા કરવા ખાતે અભિનંદન ઘટે છે. જે ક્ષેત્રો વગર ખેડાએલાં પડયાં છે તેમાં પ્રવેશ કરી સ્વભાષાનું ગૌરવ વધારવા, તેને વિશેષ પ્રાણવાન બનાવવા શક્તિશાળી સાહિત્ય સર્જકો પોતાનો સમય અને શક્તિ અર્પણ કરશે એવી શુભાશાથી આ પરિચય સમાપ્ત કરૂં છું.

અમદાવાદ, તા. ૧૪-૧-૩૫ } વિદ્યાબહેન ર. નીલકંઠ

પ્રસ્તાવના

ગ્રંથ અને ગ્રંથકારનું આ છઠ્ઠું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થાય છે. તેની ઉપયોગિતા વિષે બે મત નથી; પણ ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસી સારૂ તે સ્થાયી રેફરન્સનું પુસ્તક થઇ પડે તે માટે હજુ તેમાં ઘણા સુધારા વધારાનો અવકાશ રહે છે; અને તે પદ, લેખકબંધુઓનો પુરતો સહકાર મળે જ, તે પ્રાપ્ત કરી શકે.

આ વર્ષે ગુજરાતી ભાષાના કેટલાક જુના ખતો, દસ્તાવેજો વગેરે આપ્યા છે, તે આપણી ભાષાનો પદ્ધતિસર અભ્યાસ કરવામાં ઉપયોગી જણાશે. તેનું સંપાદન ભાઇશ્રી ભોગીલાલ જ. સાંડેસરાએ કાળજીપૂર્વક કરી આપ્યું છે, તે બદલ અમે તેમનો ખાસ ઉપકાર માનીએ છીએ.

વર્ષનાં ઉત્તમ કાવ્યોની પસંદગી જુદા જુદા હસ્તે પ્રતિ વર્ષ કરાવવા આપણા એક પ્રતિષ્ઠિત સાક્ષરબંધુએ સૂચના કરી હતી, જેથી હર વખતે તેની ચુંટણીમાં નવું દષ્ટિબિંદુ મળતું રહે. તે પરથી આપણા જાણીતા યુવક કવિ શ્રીયુત સુન્દરમ્‌ને સન ૧૯૩૪નાં ઉત્તમ કાવ્યો પસંદ કરી આપવાની અમે વિનંતિ કરી હતી, જે તેમણે ખુશીથી સ્વીકારી હતી.

શ્રીયુત બચુભાઈ રાવત આ વખતે કેટલીક અનિવાર્ય અડચણોને લઈને, લેખ લખી શકયા નથી, એ ઉણપ, ગ્રંથકારોના વાચકને, અમારી પેઠે, જરૂર ખુંચશે; જો કે પ્રસ્તુત પુસ્તકના સંપાદન કાર્યમાં તેમનો સહકાર ચાલુ મળતો રહેલો છે.

પ્રકીર્ણ વિભાગમાં દી. બા. કેશવલાલભાઇના બે નિબંધો, જે માટે વારંવાર માગણી થતી હતી, તે ફરી છાપ્યા છે. તેમાં ઘટતા ફેરફાર અને સુધારા, આંખે વાંચવાની મુશ્કેલી હોવા છતાં, કરી આપ્યા છે, તેને અમે એમની કૃપા જ લેખીએ છીએ.

ગ્રંથકાર ચિત્રાવળી-પ્રથમ શતક-ચાલુ વર્ષમાં આપવાનો અમે નિર્ધાર કર્યો હતો પણ કેટલાક ગ્રંથકારોની છબી મેળવવામાં બહુ વિલંબ થવાથી અને બીજી કેટલીક નહિ મળવાથી, તે યોજના આવતા વર્ષ પર મૂલતવી રાખવી પડી છે.

સન ૧૯૩૬માં તે પ્રકાશન બહાર પડી શકશે એમ અમે માનીએ છીએ.

ગ્રંથ અને ગ્રંથકારના સંપાદન કાર્યમાં જે બંધુઓએ સહાયતા આપેલી છે તે સર્વનો, અમે અંતઃકરણપૂર્વક ઉપકાર માનીએ છીએ.

વિશેષ કરીને લેડી વિદ્યાબ્હેન એ કાર્યમાં અંગત રસ લઈને જે પ્રોત્સાહન આપે છે, તેનું મૂલ્ય અમારે મન બહુ મ્હોટું છે.

તા. ૭–૧૦–૧૯૩૫.
અમદાવાદ.

હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ
સંપાદક

અનુક્રમણિકા

વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્ય

" Modern Gujarati Literature shows great richness and variety. Irresponsible flights of the romantic have been brought under control. Human nature and experience, in true proportions, now attracts authors. Dramatic presentation of life is no longer an unknown art; humour is coming into its own. The novel, the short story, and the drama have attained distinctive form; literary art has acquired greater freedom, a more skilful technique, a higher creativeness.*

(I. J. S. Taroporevala)

ચાલુ વર્ષમાં, અને તે થોડા થોડા સમયને અંતરે, વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ આલેખતાં અને ચર્ચતાં, બે પુસ્તકો પણ તે અંગ્રેજીમાં, આપણા બે માનનીય અને અગ્રેસર સાહિત્યકારોએ લખેલાં પ્રાપ્ત થયાં છે; અને હમણાં જ્યારે સાહિત્ય સૃષ્ટિમાં નવું મંથન થઇ રહ્યું છે, તેના આદર્શ, પ્રકાર અને ધોરણો વિષે ઉહાપોહ ચાલુ છે, અને તેની જરૂરિયાતો, ઉણપો અને દોષો પ્રતિ ધ્યાન દોરવામાં આવે છે, એ પરિસ્થિતિમાં, વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્યનો વિષય, તેની મર્યાદાઓ અને મુસ્કેલીઓ, તેનો ભાવિ વિકાસ અને વિસ્તાર, એ દૃષ્ટિએ વિચારાય અને તપાસાય, એ જરૂરનું છે. અને તેમ કરવાનો બીજો આશય શ્રીયુત મુનશીનાં પુસ્તકમાંથી મળી રહે છે. પ્રસ્તુત લેખના આરંભમાં મી. તારાપોરવાળાનું જે કથન ઉતાર્યું છે, તેમાં વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્યની પ્રગતિ માટે સંતોષ દર્શાવેલો છે, જ્યારે એ જ પુસ્તકનો મહાત્મા ગાંધીજીએ આમુખ લખી આપ્યો છે, તેમાં તેઓશ્રીએ લખ્યું છે, કે,

'ગુજરાતી પ્રજાની ગરીબાઈની પેઠે ગુજરાતી સાહિત્ય પણ કંગાલ છે. કોઈ ભાષા ખરી રીતે નિઃસત્ત્વ હોતી નથી; પણ એ કથનને મર્યાદિત

* Gujarat and its Litarature, by Mr. K. M. Munshi, p. 324

કરી તેઓ જણાવે છે કે કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયા પછીથી આપણા વિચારને વ્યક્ત કરવાનો આપણને પ્રસંગ જ મળ્યો નથી. હિન્દના અન્ય પ્રાંતોની પેઠે ગુજરાત પણ ચિંતનગ્રસ્ત બન્યું છે; અને તેની ભાષાનું સ્વરૂપ ઘડાય છે.'×

આ દેખીતા વિરોધભાસમાં તથ્ય શું છે અથવા તો તે જુદાજ દૃષ્ટિ કોણે જોવાથી, આ પરિણામ આવ્યું છે કે કેમ, એ પ્રશ્ન પણ પ્રસ્તુત વિષયની પસંદગી કરવામાં કારણભૂત છે.

વળી પ્રસ્તુત વિષયને ચર્ચતું એક વ્યાખ્યાન "વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્ય–તેના વલણો," ગયે વર્ષે આપણા નામાંકિત અને લોકપ્રિય લેખક શ્રીયુત રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈએ, શ્રીમંત મહારાજા સર સયાજીરાવ ગાયકવાડના ૭૨ મા જન્મોત્સવના સપ્તાહના અંગે, વડોદરા રાજ્યના કેળવણીખાતાનાં આશ્રય હેઠળ, આપ્યું હતું. આખાય વિષયની સમગ્ર રીતે સમાલોચના કરવા, તેનો, પ્રસ્તુત લેખમાં સમાવેશ કરીશું.

ઉપર જે બે પુસ્તકોનો નિર્દેશ કર્યો છે, તેમાંનું પહેલું પુસ્તક The Present State of Gujarati Literature–વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્યની સ્થિતિ–દી. બા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ મુંબાઈ યુનિવર્સિટી હસ્તકના વસનજી માધવજી ઠક્કર ટ્રસ્ટફંડના અંગે પાંચ વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં, તેનો એકત્ર સંગ્રહ છે. એ જ વિદ્વાને આપણને ગુજરાતી સાહિત્યનો પદ્ધતિસર ઇતિહાસ–પ્રાચીન અને અર્વાચીન–ગુજરાતી સાહિત્યના માર્ગસૂચક સ્તંભો અને વધુ સ્તંભો,–એ નામથી અગાઉ આપેલો છે; અને આ નવા પુસ્તકમાં તેનો સારભાગ, મુખ્યત્વે,–થોડા ઘણા ફેરફાર અને ઉમેરા સહિત–આપેલો છે, એમ કહેવામાં અમે એ વિદ્વાન વ્યાખ્યાતાને અન્યાય કરતા નથી.

બીજું પુસ્તક Gujarat and its Literature–ગુજરાત અને તેનું સાહિત્ય–આપણા સુપ્રસિદ્ધ લેખક અને બાહોશ ધારાશાસ્ત્રી, જેમની

× The unquestionable poverty of Gujarati is a token of the poverty of the people. But no language is really poor. We have hardly had time to speak, since we have begun to act. Gujarat like the rest of India is brooding. The language is shaping its self.

(p. vi)

દેશસેવા જાણીતી છે; અને તે માટેનો ભોગ પણ અપ્રતિમ છે, તે શ્રીયુત કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશીએ લખેલું છે. ગુજરાતી સાહિત્યનો સુસંગત અને વિશ્વસનીય ઇતિહાસ લખવા લખાવવાના મનોરથો તેઓ ઘણાં વર્ષોથી સેવતા હતા અને સન ૧૯૩૦ ની રાષ્ટ્રીય ચળવળના અંગે જેલમાં જવાનું સાંપડતા, એ ફરજીયાત નિવૃત્તિના સમયમાં, સદરહુ ગ્રંથ તેમણે લખી કાઢયો હતો.

અત્યારની પરિસ્થિતિમાં, કહેવાની જરૂર નથી, કે આ ત્રણે લેખકોએ રજુ કરેલા મુદ્દા, વિચાર અને અભિપ્રાય, મહત્વના તેમ મનનીય માલુમ પડશે.

કાળાનુક્રમાનુસાર આપણે પ્રથમ શ્રીયુત રમણલાલનું વ્યાખ્યાન વિચારીશું. તે વ્યાખ્યાનની શરૂઆત એમણે બહુ સરસ રીતે કરેલી છે. સૃષ્ટિનો ઉપક્રમ કેવી રીતે થયો તે સમજાવતાં તેઓ આપણને ખગોળવિદ્યાના પ્રદેશમાં લઈ જઈને, બતાવે છે, કે—

"સૃષ્ટિની વિશાળતા જોતાં આવા એકાદ સૂર્યનો કશો હિસાબ નથી. આપણો સૂર્ય હોલવાઈ જાય તોય નભોમંડળમાં ચમકતા તારાઓ તો આમ ને આમ ચળકતા જ રહે. આવા એક તેજતણખા સૂર્યમાંથી ઉડેલા પકવ અને ઘટ્ટ સ્ફુલિંગોમાંથી આપણા ગ્રહો ઘડાયા. એ ગ્રહમાંનો એક ગ્રહ પૃથ્વી. પૃથ્વીનાં દ્રવ્યોમાંથી કોઇ ગૂઢ યોજના વડે વિકાસ પામતી સજીવ સૃષ્ટિનો એક અલ્પ ભાગ તે મનુષ્ય.

આ અતિ અલ્પ મનુષ્યનો વિરાટ બ્રહ્માંડ—cosmosમાં શો હિસાબ? તેનું શું સ્થાન? પૃથ્વીને રેતીના એક કણનો હિસાબ હોય તેના કરતાં ઓછો હિસાબ, આ ભૌતિક સૃષ્ટિ સમગ્રને મનુષ્યનો છે."×

તેમ છતાં આશ્ચર્યકારક એ છે કે એ અલ્પ મનુષ્ય—કાળા માથાનો માનવી, જે ઈશ્વરનો એક દૈવી અંશ મનાય છે, તે પૃથ્વીને જ શું પણ સમસ્ત બ્રહ્માંડને સમજવા અને હસ્તગત કરવા મથે છે અને એ સતત પ્રયત્નોના પરિણામે સૃષ્ટિના અનેક ગૂઢ નિયમો જાણવામાં આવેલા છે, તેની સાખ આધુનિક વિજ્ઞાનની શોધો પૂરશે; અને તેથી એ વિદ્વાન લેખક પ્રશ્ન કરે છે,

"(મનુષ્ય) દેહમાં પૃથ્વીનાં ભૌતિક તત્ત્વો છે. પૃથ્વીના ઘટે એવો પરમાણુ સમૂહ છે. માનવચૈતન્ય એ દેહની મર્યાદાઓ માનતી કોઇ અકલ્પ્ય,

× "વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્ય—તેનાં વલણો," પૃ. ૨.

અકથ્ય ચૈતન્યની ચિનગારી તો ઉડી આવી નહિ હોય " ? અને આપણો હરિહર કવિ પણ પ્રભુ પાસે એવી એક ચિનગારીની જ માગણી કરે છે; અને મનુષ્યની એ અગાધ શક્તિ વિષે બોલતાં, તાજેતરમાં બ્રિટિશ એસોસિએશનના પ્રમુખે કહ્યું હતું, કે,—

"Of all the wonders of the Universe of which we have present knowhedge, from the electron to the atom, from the virus and bacillus, to the oak and the elephant, from the tiniest meteor to the most magnificent nebula, surely there is nothing to surpass the brain of man." *

ખરે, મનુષ્ય, કુદરતનું એક અજબ અને અલૌકિક પુતળું છે; તેનું સર્જન પણ કુદરતની પેઠે કાતિલ અને ક્રાંતિમય, પ્રસંગોપાત નિવડે છે; અને પેલી જાણીતી ઉક્તિ અનુસાર જ્યાં રવિનું કિરણ પહોંચી શકતું નથી, ત્યાં કવિ કે સર્જકનો વિચાર કે કલ્પના પ્રવેશ કરે છે. મનુષ્ય એ સર્જન કરે છે, તે વિધવિધ પ્રકારનું હોય છે; અને તેના બે મ્હોટા ભાગ પાંડી શકાય–એક સાહિત્ય અને બીજો કળા વિભાગ. સાહિત્યમાં નાટક, નવલકથા અને કવિતાનો, સામાન્ય રીતે, સમાવેશ થાય છે; અને કળા–લલિતકળામાં–સંગીત, શિલ્પ અને ચિત્રકળા આવી જાય છે. જેટલે અંશે તે કુદરતની પ્રતિકૃતિ કરે, તેનું સૌન્દર્ય જમાવે, તેની ભવ્યતા અને દિવ્યતાનું દર્શન કરાવે, તેટલે અંશે તેની કિંમત અંકાય છે; અને તેની સફળતાની કસોટી કઢાય છે. તેમાં આપણને સર્જકના સંસ્કાર, શિક્ષણ, નિરીક્ષણ, ચિંતન અને અધ્યયન અનુભવાય છે તેમ કુદરતના સાનિધ્યમાં રહીને, તેનું આરાધન કરીને, જે સામર્થ્ય અને પ્રેરણા તે પામે છે, તે સઘળું દૃષ્ટિગોચર થાય છે; અને વિશેષમાં તે કૃતિ જેમ નિયમબદ્ધ અને પ્રમાણસર, વ્યવસ્થિત અને કળાયુક્ત, શુદ્ધ અને ચોક્કસ તેમ તેની મહત્તા, સુંદરતા અને સરસતાનું ધોરણ ચઢઉત્તર હોય છે.

પણ એ કૃતિની પાછળ, જેમ કુદરતમાં કોઈ ગૂઢ આશય છૂપો રહેલો હોય છે, એવો કોઇ સંકેત નજરે પડવો જોઇએ. એકલી સુંદર કળા, કશી ભાવના કે પ્રેરણા વિનાની, વંધ્યા સ્ત્રી જેવી અમે સમજીએ છીએ. સ્ત્રી જીવનનું

* જુઓ Public opinion 6th. September 1935.

સાર્થક્ય જેમ માતૃત્વમાં સમાએલું છે તેમ સાહિત્યકૃતિ કે કળાકૃતિની સફળતા અને સચોટતા, તે જે સંદેશો કે ભાવના આપી શકે તેના સામર્થ્યમાં રહેલી છે. તે માટે ભિન્ન ભિન્ન ધોરણો અને નિયમો યોજાયલા છે. તે સઘળું જ્ઞાન અગત્યનું છે અને તેના નિયમોનું પાલન આવશ્યક છે; પણ આખરે તે પાછળ રહેલું રહસ્ય કે અર્થ મહત્વનાં છે, એ મુદ્દો વિસરાવો જોઇતો નથી. મધમાખીઓ એક સુંદર મધપુડો રચે, વૈજ્ઞાનિકો એ રચનામાં કુશળતા નિહાળી, તેની ઉત્તમ કારીગરીની પ્રશંસા કરે; પણ અમારા અભિપ્રાયે તે વસ્તુ ગૌણ છે. જે વસ્તુ મૂલ્યવાન છે, તે એમાં સંચેલું મધ છે; અને આપણે એજ વિચારવાનું છે કે એ પદાર્થ પથ્ય અને પૌષ્ટિક છે કે કેમ?

કવિ દયારામની પેઠે આપણે કહી શકીએ કે 'એ વસ્તુનો સ્વાદ શું જાણે વૈયાકરણી'?

વસ્તુતઃ મનુષ્ય જે કાંઈ સાહિત્ય કે કળાની કૃતિ સર્જે—ઘડે, તે અમારી માન્યતા મુજબ મનુષ્યજીવનના ઘડતરમાં, તેને સુસંસ્કારી અને ઉન્નત કરવામાં, તેને પ્રેરણાબળ અને પ્રોત્સાહન અર્પવામાં, તેને નિર્મળ આનંદ અને નૈસર્ગિક સુખ બક્ષવામાં, મદદગાર થઇ પડે, એટલુંજ નહિ પણ મનુષ્યના બંધારણમાં જે એક વૃત્તિ અચેત, ગુપ્ત રહેલી છે, તેને જાગ્રત કરી, ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે ઉત્તેજે, તેના ચિત્તની સ્વસ્થતા અને શાન્તિ મેળવવામાં સાધનભૂત થઈ પડે અને જગતમાં વ્યાપી રહેલી મહાન નિયામક શક્તિનું ભાન કરાવે, એવા અંશોવાળી કૃતિને ઉત્તમ અને અમર અમે લેખીએ.

અનેક વિદ્વાનોએ ગીતા અને ભાગવત ગ્રંથોમાંના ભાષા અને વ્યાકરણના દોષ બતાવેલા છે પણ તે ગૌણ નિવડેલા છે. તેમાંના ઉપદેશે મનુષ્યજીવનપર જે સજજડ છાપ પાડી, ઉંડી અસર કરેલી છે, તેની તુલના થઇ શકે એમ નથી. આપણા પ્રજાજીવનના ઘડતરમાં રામાયણ અને મહાભારતે મ્હોટો હિસ્સો આપેલો છે; અને સેંકડોનાં જીવનોનો ઉત્કર્ષ કરેલો છે, એની કોઇ ના પાડી શકશે નહિ. સાચું સાહિત્ય તે જ, જે ચિરસ્થાયી છાપ પાડે; અને એવી જ કૃતિઓ કીર્તિ પામે છે અને શિષ્ટ સાહિત્યમાં વળી તેની ગણના થાય છે. તે કૃતિઓમાં જીવનની સમીક્ષા કરેલી હોય કે સમકાલીન સમાજજીવનનું તેમાં પ્રતિબિંબ પડ્યું હોય તે બરોબર અને ઉપકારક છે; પણ એ વિસરાવું

જોઇએ નહિ કે ધારી અસર ઉત્પન્ન કરવામાં તે સાધન માત્ર છે; અને તે સર્જનનું અંતિમ ધ્યેય, માત્ર ઉલ્લાસમય નહિ પણ ઊર્ધ્વગામી હોવું જોઇએ.

સાહિત્ય કૃતિના આદર્શ વિષે આટલું સ્પષ્ટીકરણ કરી, આપણે હવે આગળ વધીશું.

સન ૧૮૫૦ થી અર્વાચીન ગુજરાતનો ઉદય થયો, એવી સામાન્ય માન્યતા છે; અને તે યથાર્થ છે, કેમકે ગુજરાતી ભાષાના વિકાસ અને અભ્યુદય અર્થે તેના આગલા વર્ષે જ અમદાવાદમાં સ્વર્ગવાસી અલેકઝાંડર કિન્લોક ફાર્બસે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટી સ્થાપી હતી. તે કાળે, પ્રજા અજ્ઞાન, વહેમી, અણઘડ, અનિષ્ટ સાંસારિક રીતરિવાજોની ભોગ બનેલી, અંધારામાં સબડતી હતી, તેમને જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશ આપીને ઉદ્ધારવાની હતી; અને તે કારણે એ આરંભ યુગને સંસારસુધારાનો યુગ, એ રીતે તેની વર્ગણી કરવામા આવેલી છે, તે ઉચિત છે.

એ પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ તે અરસામાં કંપની સરકારે મુંબાઇ યુનિવર્સિટી સ્થાપવાનો પ્રબંધ કર્યો હતો અને તેનો પરિપાક તે આપણો નવશિક્ષિત વર્ગ; અને તેમની લેખન પ્રવૃત્તિને, તેમાં વિદ્વતા પ્રધાનપણે હોઇને, બહુધા સાક્ષરયુગ તરીકે સંબોધવામાં આવે છે; અને નવી સદી બેસતાં, નવા યુગનો આરંભ થયો તેને કવિ ન્હાનાલાલ યુગનું નામ આપવામાં આવ્યું છે, તેનું કારણ મુખ્યત્વે એ કે, આર્ય પ્રજા તરીકેની અસ્મિતાની લાગણીને વ્યક્ત સ્વરુપ સ્વ. ગોવર્ધનરામે આપ્યું હતું, તેના એ કવિ સાચા પ્રતિનિધિ છે, અને આપણી આર્યભાવના, વિચાર અને આદર્શના તે રક્ષક અને પ્રચારક છે.

એ નવયુગમાં રાષ્ટ્રીય ભાવનાને યુરોપમાં મહા વિગ્રહ ઉદ્ભવતાં હિન્દની રાજકીય સ્થિતિમા મ્હોટું પરિવર્તન થવા પામ્યું હતું; અને એ પરિવર્તન આણવામાં મહાત્મા ગાંધીએ અગ્ર ભાગ લીધેલો છે; અને એમના લખાણ અને ઉપદેશથી, પ્રજાને નવભાવના અને વિચારથી રંગીને, તેમનામાં અજબ ચેતન અને અપૂર્વ બળ રેડેલું છે અને દેશની સર્વ પ્રવૃત્તિપર ગાંધી વિચારની છાપ પડેલી છે, તે કારણે એ યુગને ગાંધી યુગનું નામ અપાયું છે.

આ પ્રમાણે અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય, ઉપર મુજબ ચાર વિભાગમાં, વહેંચાયલું છે, એવું સ્પષ્ટ રીતે બતાવીને તેમણે એ વ્યાખ્યાન સમાપ્ત કર્યું હતું.

સન ૧૯૩૪ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં "વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્યની સ્થિતિ" એ વિષય, વસનજી માધવજી ઠક્કર વ્યાખ્યાન સારૂ, પસંદ કરીને દી. બા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરીએ પાંચ વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં; અને તેનો સંગ્રહ, એ બીજું પુસ્તક છે.

સર ચીમનલાલ સેતલવાડ અને શ્રીયુત કનૈયાલાલ મુનશીના એકત્રિત પ્રયાસથી મુંબાઈ યુનિવર્સિટીને ઠક્કર વસનજી માધવજી ટ્રસ્ટફંડ મળ્યું હતું; અને તેનો ઉદ્દેશ સદરહુ ફંડના વ્યાજમાંથી ગુજરાતી સાહિત્ય અને ઇતિહાસપર પ્રતિ વર્ષે એ વિષયના નિષ્ણાતોને નિમંત્રી, પાંચ વ્યાખ્યાનો અપાવવાનો તેમ છપાવવાનો છે.

એ યોજનાનુસાર આજદિન સુધીમાં છ વિદ્વાનોએ, નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે, વ્યાખ્યાનો આપેલાં છે, જેમાંના ચાર ગુજરાતી સાહિત્ય વિષયક છે અને બાકીનાં બે ગુજરાતના ઇતિહાસને લગતાં છે.

નં.	વિષયનું નામ.	ભાષણકર્તા.	કયી ભાષા.
૧.	ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય	શ્રીયુત નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.	ઇંગ્રેજીમાં
૨.	ગુજરાતના ઈતિહાસનું અધ્યયન. (Studies in the History of Gujarat.)	પ્રો. એમ. એસ. કોમીસરિયટ.	,,
૩.	પદ્યરચનાની ઐતિહાસિક આલોચના.	દી. બા. કેશવલાલ હ. ધ્રુવ.	ગુજરાતી.
૪.	પ્રાચીન ગુજરાતનો ઇતિહાસ.	મુનિશ્રી જિનવિજયજી.	ગુજરાતી (અપ્રસિદ્ધ)
૫.	વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્યની સ્થિતિ. (The Present state of Gujarati Literature.)	દી. બા. કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરી.	અંગ્રેજી.
૬.	વીર નર્મદ, ગોવર્ધનરામ અને કલાપી.	પ્રો. બળવન્તરાય ક. ઠાકોર.	ગુજરાતી (અપ્રસિદ્ધ)

આ રીતે આપણા ગુજરાતી સાહિત્ય અને ઇતિહાસ વિષે નિયમિત રીતે પ્રતિવર્ષ વિવેચન થતું રહે, એ બહુ ખુશી થવા જેવી વ્યવસ્થા છે અને તે બક્ષિસ આપવા બદલ આપણે તેના સંસ્થાપકનો ઉપકાર માનવો ઘટે છે.

દી. બા. કૃષ્ણલાલ ભાઇએ તેમના પાંચ વ્યાખ્યાનોની વ્યવસ્થા નીચે મુજબ કરી છે:

૧. વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્યની વ્યાપક સમાલોચના.

૨. વિવેચન સાહિત્ય.

૩. પ્રાચીન સાહિત્યનું સંશોધન.

૪. ગુજરાતના ઇતિહાસનું સંશોધન.

૫ પ્રકીર્ણ–પાંચ ધાન્યની ખીચડી, તેમના કહ્યા પ્રમાણે.

વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્ય વિષે દી. બા. કૃષ્ણલાલભાઇએ અગાઉ Further Milestones in Gujarati Literature એ નામના પુસ્તકમાં વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન કરેલું છે એટલે પ્રસ્તુત વ્યાખ્યાનો, તેની કાળમર્યાદા લક્ષમાં લઇને, ચાલતી ટ્રેનમાં કુદરતના દૃશ્યોનું નિરીક્ષણ જેટલી ઝડપે થઇ શકે તેટલી વ્યાપક દૃષ્ટિએ વિહંગાવલોકન કર્યું છે. પહેલા વ્યાખ્યાનમાં છેલ્લા આઠ સૈકાનો સાહિત્યનો ઇતિહાસ ૪૭ પેરામાં અને ૪૭ પાનામાં, સમાવ્યો છે. એથી વધુ વિસ્તાર એક વ્યાખ્યાનમાં ન જ સંભવી શકે! પણ જેમને એ વિષયનો પરિચય કરવાનો છે તેમના માટે એ ખરેખર માર્ગદર્શક છે; અને એ દૃષ્ટિએ તે લખાયાં છે, જે લેખકની પ્રસ્તાવના પરથી માલુમ પડે છે:—

" They were meant to acquaint those who were not in direct touch with the literature of one of the most important vernaculars of India with its capacity for expansion and progress."

બીજી રીતે પણ એ વ્યાખ્યાનો કિંમતી છે; તેમાં વિદ્વાન વ્યાખ્યાતાએ ગુજરાતી ભાષા પર જે ભૌગોલિક અસર થવા પામી છે, તે નોંધી છે; એટલુંજ નહિ પણ જુદી જુદી સંસ્કૃતિ અને ધર્મની પ્રજાઓએ તેના ઘડતરમાં હિસ્સો આપેલો છે, જેમકે પારસી, મુસ્લિમ, જૈન, ખ્રિસ્તિ વગેરે, તેનો ઉલ્લેખ સુદ્ધાં કરવામાં આવ્યો છે. ગુજરાતી પ્રજામાં એકજ

કેમ કે જાતિનો સમાવેશ થતો નથી; પણ તે સમૂહ પચરંગી છે, એમ કહી શકાય. તેની અસર પણ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની નિવડે; તેમજ તેની વિશિષ્ટતા એ છે કે ગુજરાતી પ્રજા વેપાર ઉદ્યોગમાં આગળ પડતી તેમ સાહસિક છે, વ્યવહારકુશળ તેમ ઝીણી નજરવાળી છે અને દુનિયાના સર્વ ભાગોમાં ગુજરાતી ભાષા બોલતો કોઈને કોઈ ગુજરાતી મળી આવશે, એટલે કવિ ખબરદારના શબ્દોમાં આપણે કહીશું કે "જ્યાં જ્યાં વસે ગુજરાતી, ત્યાં ત્યાં અમારી ગુજરાત."

છેલ્લા વ્યાખ્યાનમાં આપણા પ્રજાજીવનમાંથી ભવાઈ અને રામલીલાની પેઠે અલોપ થતા કલગી અને તોરાવાળાઓના ખ્યાલટપ્પાના સાહિત્યની નોંધ દી૦ બા૦ કૃષ્ણલાલભાઈએ કરી છે, તે વિચારવા જેવી છે. તેઓ લખે છે,—

" Two and a half to three generations ago, the peculiar branch of poetry known as લાવણી, ખ્યાલ અને ટપ્પા was very much affected by the Gnjarati speaking masses. It had its origin in North India. Hindus, Parsis and Muslims were all votaries of this species of song recital, and many were the Akhadas (contests) held where Ustad after Ustad was put on his mettle to display his superiority in the composition and recital of લાવણી, ખ્યાલ ટપ્પા. Malabari was nurtured on it. Surat and Navsari and many other places in Gujarat entertained these singers, and their Jalsas were no uncommon event in those days. They drew crowded audiences, and sometimes, when they took sides ahd fovoured one declaimer against another, breaches of the peace occured and heads were broken. "*

પ્રસ્તુત વ્યાખ્યાનોમાંના બીજા મુદ્દાઓ આગળ જતાં ચર્ચવાના છે,

* The present state of Gujarati Literature, p. 108.

આ રીતે આપણા ગુજરાતી સાહિત્ય અને ઇતિહાસ વિષે નિયમિત રીતે પ્રતિવર્ષ વિવેચન થતું રહે, એ બહુ ખુશી થવા જેવી વ્યવસ્થા છે અને તે બક્ષિસ આપવા બદલ આપણે તેના સંસ્થાપકનો ઉપકાર માનવો ઘટે છે.

દી. બા. કૃષ્ણલાલ ભાઇએ તેમના પાંચ વ્યાખ્યાનોની વ્યવસ્થા નીચે મુજબ કરી છે:

૧. વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્યની વ્યાપક સમાલોચના.

૨. વિવેચન સાહિત્ય.

૩. પ્રાચીન સાહિત્યનું સંશોધન.

૪. ગુજરાતના ઇતિહાસનું સંશોધન.

૫ પ્રકીર્ણ—પાંચ ધાન્યની ખીચડી, તેમના કહ્યા પ્રમાણે.

વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્ય વિષે દી. બા. કૃષ્ણલાલભાઇએ અગાઉ Further Milestones in Gujarati Literature એ નામના પુસ્તકમાં વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન કરેલું છે એટલે પ્રસ્તુત વ્યાખ્યાનો, તેની કાળમર્યાદા લક્ષમાં લઇને, ચાલતી ટ્રેનમાં કુદરતના દૃશ્યોનું નિરીક્ષણ જેટલી ઝડપે થઇ શકે તેટલી વ્યાપક દૃષ્ટિએ વિહંગાવલોકન કર્યું છે. પહેલા વ્યાખ્યાનમાં છેલ્લા આઠ સૈકાનો સાહિત્યનો ઇતિહાસ ૪૭ પેરામાં અને ૪૭ પાનામાં, સમાવ્યો છે. એથી વધુ વિસ્તાર એક વ્યાખ્યાનમાં ન જ સંભવી શકે! પણ જેમને એ વિષયનો પરિચય કરવાનો છે તેમના માટે એ ખરેખર માર્ગદર્શક છે; અને એ દૃષ્ટિએ તે લખાયાં છે, જે લેખકની પ્રસ્તાવના પરથી માલુમ પડે છે:—

"They were meant to acquaint those who were not in direct touch with the literature of one of the most important vernaculars of India with its capacity for expansion and progress."

બીજી રીતે પણ એ વ્યાખ્યાનો કિંમતી છે; તેમાં વિદ્વાન વ્યાખ્યાતાએ ગુજરાતી ભાષા પર જે ભૌગોલિક અસર થવા પામી છે, તે નોંધી છે; એટલુંજ નહિ પણ જુદી જુદી સંસ્કૃતિ અને ધર્મની પ્રજાઓએ તેના ઘડતરમાં હિસ્સો આપેલો છે, જેમકે પારસી, મુસ્લિમ, જૈન, ખ્રિસ્તિ વગેરે, તેનો ઉલ્લેખ સુદ્ધાં કરવામાં આવ્યો છે. ગુજરાતી પ્રજામાં એકજ

કેમ કે જાતિનો સમાવેશ થતો નથી; પણ તે સમૂહ પચરંગી છે, એમ કહી શકાય. તેની અસર પણ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની નિવડે; તેમજ તેની વિશિષ્ટતા એ છે કે ગુજરાતી પ્રજા વેપાર ઉદ્યોગમાં આગળ પડતી તેમ સાહસિક છે, વ્યવહારકુશળ તેમ ઝીણી નજરવાળી છે અને દુનિયાના સર્વ ભાગોમાં ગુજરાતી ભાષા બોલતો કોઈને કોઈ ગુજરાતી મળી આવશે, એટલે કવિ ખબરદારના શબ્દોમાં આપણે કહીશું કે "જ્યાં જ્યાં વસે ગુજરાતી, ત્યાં ત્યાં અમારી ગુજરાત."

છેલ્લા વ્યાખ્યાનમાં આપણા પ્રજાજીવનમાંથી ભવાઈ અને રામલીલાની પેઠે અલોપ થતા કલગી અને તોરાવાળાઓના ખ્યાલટપ્પાના સાહિત્યની નોંધ દી૦ બા૦ કૃષ્ણલાલભાઈએ કરી છે, તે વિચારવા જેવી છે. તેઓ લખે છે,—

"Two and a half to three generations ago, the peculiar branch of poetry known as લાવણી, ખ્યાલ અને ટપ્પા was very much affected by the Gnjarati speaking masses. It had its origin in North India. Hindus, Parsis and Muslims were all votaries of this species of song recital, and many were the Akhadas (contests) held where Ustad after Ustad was put on his mettle to display his superiority in the composition and recital of લાવણી, ખ્યાલ ટપ્પા. Malabari was nurtured on it. Surat and Navsari and many other places in Gujarat entertained these singers, and their Jalsas were no uncommon event in those days. They drew crowded audiences, and sometimes, when they took sides ahd fovoured one declaimer against another, breaches of the peace occured and heads were broken."*

પ્રસ્તુત વ્યાખ્યાનોમાંના બીજા મુદ્દાઓ આગળ જતાં ચર્ચવાના છે,

* The present state of Gujarati Literature, p. 108.

તેથી એ વિષે વધુ લંબાણ ન કરતાં આપણે હવે શ્રીયુત મુનશી રચિત Gujarat and its literature—એ પુસ્તક પ્રતિ વળીશું.

એમની કારકિર્દીની શરૂઆતથી શ્રીયુત કનૈયાલાલ મુનશી ગુજરાતના ગૌરવ માટે અભિમાન ધરતા આવ્યા છે; અને જનતામાં એ પ્રકારના માન અને મમતાની લાગણી જાગ્રત થાય, એ આશયથી એઓ પ્રયત્ન કરતા રહ્યા છે. "ગુજરાત એક સાંસ્કૃતિક વ્યક્તિ," એ વ્યાખ્યાન આપવામાં અને પાટણની પ્રભુતા, ગુજરાતનો નાથ અને રાજાધિરાજ એ નવલકથા ત્રિપુટીની રચના કરવામાં, ઉપરોક્ત લાગણી જ પ્રધાનપણે જવાબદાર હતી.

મુંબાઇમાં સાહિત્ય સંસદ્ સ્થાપવામાં પણ તેમની મુખ્ય નેમ ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા કરવાની હતી અને તેની દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ અને એક સારો ગુજરાતી કોશ તૈયાર કરાવવાના મનોરથો ઘણાં વર્ષોથી તેઓ સેવતા આવે છે અને એ વિચારોને અમલમાં મૂકવા તેઓ લાંબા સમયથી પ્રયાસ કરે છે, અને એ શુભ પ્રવૃત્તિના ફળ તરીકે આપણને અગાઉ "મધ્યકાલીન સાહિત્ય પ્રવાહ, ખંડ. ૫" એ નામનું પુસ્તક પાંચ છ વર્ષ ઉપર પ્રાપ્ત થયું હતું. શ્રીયુત મુનશી માટે એક મિત્રે કહ્યું છે, કે જે કાર્યને તેઓ હાથમા લેવાના તેને પૂરૂં કરે જ જંપવાના; અને પ્રસ્તુત ગુજરાતના સાહિત્ય ઇતિહાસનો વૃત્તાંત એજ વાતની સાક્ષી પુરશે.

ઉપર કહ્યું તેમ ગુજરાતી સાહિત્યનો એક સારો ઇતિહાસ રચવાના તેમને કોડ હતા અને તેઓ ગુજરાતની મહત્તા, ગૌરવ અને વ્યક્તિત્વને પોષે-ઉત્તેજે એવા પ્રકારની લેખનશૈલીને ઇચ્છતા હતા. પોતે મુંબાઇના વ્યવસાયી જીવનમાં એટલા બધા રોકાયલા રહેતા કે તે વિષે વિશેષ ધ્યાન આપી શકેલા નહિ; પણ સન ૧૯૩૦ માં રાષ્ટ્રીય સત્યાગ્રહની લડતમાં જોડાતાં, તેમને જેલ મળી અને ત્યાં જે નિવૃત્તિ પ્રાપ્ત થઈ તેનો સદુપયોગ તેમણે પ્રસ્તુત પુસ્તકના લેખનકાર્યમાં કર્યો, એ એક આનંદજનક બિના છે.

થોડાંક મહિનાઓપર એક પારસી પ્રોફેસરે ગુજરાતી સાહિત્યનો સાંગોપાંગ અને પદ્ધતિસર, ઈંગ્રેજીમાં ચર્ચતા એક ઇતિહાસ પુસ્તકની માગણી કરી હતી. તેઓ દી. બા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરીનાં બે પુસ્તકો કરતાં વધુ માહિતવાળો, સવિસ્તર અને વિવેચનાત્મક ઇચ્છિતા હતા. અમારે તેમને એવું પુસ્તક હાલમાં નથી એવું સખેદ જણાવવું પડયું હતું; પણ એવું આશ્વાસન

આપ્યું હતું, કે શ્રીયુત મુનશીનું પુસ્તક પ્રેસમાં છે, તે નજદિકમાં પ્રસિદ્ધ થનારૂં છે અને તે તેમને ઉપયોગી થઇ પડશે. અમને જણાવતાં આનંદ થાય છે કે શ્રીયુત મુનશી રચિત 'ગુજરાત અને તેનું સાહિત્ય' એ નામનું અંગ્રેજીમાં લખેલું પુસ્તક જેઓ ગુજરાતી વાંચી શકતા નથી, એવા સાહિત્યરસિકોને તે બહુ કિમતી થઇ પડશે; અને તેઓ ગુજરાતી સાહિત્યનું મૂલ્ય તેમ વિશિષ્ટતા આંકવાને શક્તિમાન થશે. એ પુસ્તકની પ્રુફકોપી વાંચીને જાણતા સંસ્કૃતના પ્રોફેસર કીથે, જે અભિપ્રાય લખી મોકલ્યો છે, તેની સાથે, અમે માનીએ છીએ, કે તેના સર્વ વાચકો સંમત થશેઃ

"The thanks of all are due to the author for giving in original and translation some of the finest passages of the works he criticises, and for the useful discussion of the progress of language and metrical forms."

સદરહુ ઇતિહાસ પુસ્તકની ખુબી એ છે કે તેની ભૂમિકા તેના છેક પાયામાંથી ઉપાડીને, તેનો ઉઠાવ એવો આકર્ષક અને છટાદાર રીતે ગોઠવ્યો છે કે તેની સુંદર છાપ પડયા વિના રહે નહિ.

ગુજરાતી પ્રજાના ઘડતર ને વિકાસમાં જૂદી જૂદી પ્રજાઓના સ્થાયી વસવાટનો હિસ્સો રહેલો છે, તેમ તેની સરહદપર આવેલા પ્રદેશની, તેના ભાષા સાહિત્યપર, પ્રબળ અસર થવા પામી છે, એ પ્રવર્તક બળોનું નિરુપણ કરી, દશમા સૈકામાં ગુજરાતી ભાષાનો, જે સંજોગોમાં ઉદ્‌ભવ થયો તેનો લંબાણથી અને વિગતવાર, પુરતા અને જરૂરી આધારો ટાંકીને, વૃત્તાંત શ્રીયુત મુનશીએ આલેખ્યો છે; અને કર્તાની લેખિની એવી સમર્થ અને તેજસ્વી છે કે ગમે તેવા શુષ્ક મુદ્દાને પણ રસિક કરી શકે છે; તે એ ગ્રંથની વિશિષ્ટતા છે.

પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની ચર્ચા તે પુસ્તકના લગભગ સવાબસેં પૃષ્ઠ રોકે છે; પણ સામાન્ય વાચકને, અમે ધારીએ છીએ, કે અર્વાચીન વિભાગમાં વધુ રસ પડશે; અને વર્તમાન સાહિત્યમાં શ્રીયુત મુનશીનું સ્થાન અગ્ર સ્થાને છે, એટલે એમની કૃતિઓનું વિવેચન વાંચવાને આપણે સામાન્ય રીતે ઉત્સુક હોઇએ, પણ તેમણે પોતા વિષે જાતે કાંઇ ન લખતાં, એમના મિત્ર, અને આપણા સાહિત્યના એક જાણીતા અભ્યાસી મી. તારાપોરવાળા પાસે

એક વિસ્તૃત નિબંધ લખાવ્યો છે અને દાખલ કર્યો છે, તે મનનીય માલુમ પડશે. શ્રીમતી લીલાવતીનું સ્થાન ગુજરાતી સાહિત્યમાં અનોખું છે, તે એમનાં રેખાચિત્રો વાંચનાર સૌ કોઈ સ્વીકારશે; અને તેમની કૃતિઓની પરીક્ષા "શિશુ અને સખી" ના લેખકે કરેલી જોઇને તાજુબ થશે. એ ગ્રંથનો આખોય અર્વાચીન વિભાગ વાંચવા જેવો અને રસપ્રદ જણાશે.

તે ગ્રંથનું લેખનકાર્ય તેમણે જેલમાં જે પુસ્તકો ઉપલબ્ધ થયાં તેનો ઉપયોગ કરીને યથાવકાશે કર્યું છે. તે કાર્ય સારૂ તેમનું વાચન પ્રથમથી ચાલુ હતું અને તેની તૈયારી પણ, મિત્રોની મદદ લઇને, લાંબા સમયથી કરી રાખી હતી.

એમના જેવા પ્રતિભાશાળી અને બુદ્ધિમાન લેખકને પ્રસ્તુત પુસ્તક સારૂ જરૂરી અને ખપપુરતી હકીકત સાંપડતાં, તે હકીકતને વ્યવસ્થિત અને મુદ્દાસર રજુ કરવામાં, એક કુશળ એડવોકેટને યોગ્ય એમણે કુનેહ દાખવી છે; અને જે બુદ્ધિચાતુર્યથી, જે બાહોશીથી, જે જુસ્સાથી અને મમત્વથી પોતાના કેસની રજુઆત કરેલી છે, તે ખરેખર આપણને ચકિત કરે છે, અને તેમની બુદ્ધિશકિત માટે માન ઉપજાવે છે. વિશેષમાં ગુજરાતની અસ્મિતાના એ પૂજારી હોઈ ને, તે પુસ્તક વધુ ગૌરવભર્યું થઇ પડે છે. ગુજરાત અને તેના સાહિત્યનો પરિચય કરવા સારૂ આથી સરસ પુસ્તક આપણી પાસે હાલમાં નથી અને તે એક તેજસ્વી અને ઉત્તમ કૃતિ છે, એમ એનો કોઇ પણ વાચક સ્વીકારશે.*

સદરહુ ગ્રંથ જેમ સરસ છે તેમ દોષવાળો અને અપૂર્ણ છે એમ પણ તેનો વાંચનાર જોઈ શકશે. એ વિષયના આલેખનમાં એમણે શુદ્ધ સાહિત્ય કૃતિઓ જ વિચારી અને તપાસી છે. ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન, ચરિત્ર, ભાષા, વ્યાકરણ, ભાષાન્તર ગ્રંથો વગેરે સાવ પડતાં જ મૂક્યાં છે; એ તેની મુખ્ય ખામી છે. બીજું, કેટલાક જાણીતા લેખકો વિષે વધુ વિવેચનની અપેક્ષા રહે. પણ તેમનો નામ નિર્દેશ કરીને જ લેખકે સંતોષ

* The author's vision of Gujarat with all its vicissitudes, cultural, literary and political, is as romantic as it is real, with occasional touches of Mr. Munshi's vivifying imagination." B. B. Vyas.

Times of India, 28th September.

માન્યો છે; જેમકે વૃજલાલ શાસ્ત્રી, હરિલાલ ધ્રુવ વગેરે. તે સિવાય ભાષા શુદ્ધિના ખાસ હિમાયતી અને આપણી સાતમી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ રા. બ. કમળાશંકરનું નામ સરખુ નહિ; તેમજ પ્રતાપનાટકના કર્તા કવિ ગણપતરામ, જેમણે આખું મહાભારત ગુજરાતીમાં ઉતાર્યું છે, જે આપણા સાહિત્યમાં અસાધારણ બનાવ હતો અને જેમની અન્ય કૃતિઓ પણ પંકાયલી છે તેમનો, અને પારસી લેખકોમાં કાબરાજી અને મર્ઝબાન, જેમનાં પુસ્તકો લોકપ્રિય નિવડેલાં છે અને તે મ્હોટી સંખ્યામાં પ્રસિદ્ધ થયલાં છે, તેમનાં નામો સાહિત્યકાર તરીકે આવવા જોઈતાં હતાં; અને પારસી લેખકો તરીકે તેમને કંઈક મહત્વ અપાવું ઘટતું હતું.

તે સિવાય બીજા મિત્રો પાસેથી હકીકત મેળવીને તે પુસ્તક લખાયું છે, તેથી તેના લેખનમાં કેટલીક ભૂલો દાખલ થવા પામી છે. કવિ દલપતરામના ભૂતનિબંધ અને જ્ઞાતિ નિબંધને લેખકે કવિતા તરીકે જણાવ્યા છે પણ તે ગદ્યમાં છે; તેમ બુદ્ધિપ્રકાશ માસિક સોસાઈટી હસ્તક સન ૧૮૫૪ માં આવ્યું હતું; સન ૧૮૫૦ માં તે વિદ્યાભ્યાસક મંડળીએ કાઢ્યું હતું. વળી 'ગુજરાતની જુની વાર્તા'નું પુસ્તક જાણીતા ઐતિહાસિક નવલ-કથાના લેખક શ્રીયુત ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહના નામે ચઢાવેલું છે પણ તે પુસ્તક એવા બીજા સારી રીતે જાણીતા લેખક શ્રીયુત મણિલાલ છબારામ ભટ્ટની કૃતિ છે, અને "સોરઠી સોમનાથ" નામનું પુસ્તક પણ તેમનું લખેલું નથી. 'શાન્તિસુધા' આખ્યાનના કર્તા અને પ્રાચીન કાવ્યમાળાના સંપાદક રાજરત્ન છોટાલાલ નરભેરામ ભટ્ટનો ઉલ્લેખ થવો જોઇતો હતો. શ્રીયુત ડાહ્યાભાઈ દેરાસરીનું નામ 'સાઠીના સાહિત્ય'ના લેખક તરીકે ગણાવ્યું છે, પણ તેમની જાણીતી કૃત "બુલબુલ" નું વિસ્મરણ થયું છે તે વાજબી નથી. 'બાળા' અને 'યોગિની' એ બે નવલકથાઓના લેખક, સુંદરી સુબોધ માસિકના તંત્રી શ્રીયુત રામમોહનરાય જ. દેસાઈને ભૂલી ગયા છે તે મી. મુનશીની મ્હોટી ભૂલ છે, પણ "કુમારનાં સ્ત્રી રત્નો" ના લેખક શ્રીયુત ઈંદુલાલ યાજ્ઞિક જેમણે, નવજીવન અને યુગધર્મ જેવાં પ્રાણવાન માસિકો કાઢયા હતાં, તેની નોંધ સરખી નહિ એ અન્યાય જ કહેવાય.

એટલે આ પુસ્તકનું નિરુપણ મુખ્યત્વે કવિતા, વાર્તા, નાટક, નવલિકા, નવલકથા પુરતું; પણ યોગ્ય પ્રમાણ વિનાનું, કાંઈક ઉપલક અને કોઈક

કોઈક સ્થળે દોષવાળું છે; તથાપિ એક સરસ કૃતિ તરીકે, અમે માનીએ છીએ કે, તેનું મહત્વ કે મૂલ્ય ગૌણ થતું નથી.

મહાત્માજીએ એ પુસ્તકને આશીર્વાદ આપતાં કહ્યું છે, કે 'આ પુસ્તકથી મુનશીના કાર્યનો આરંભ થાય છે; તે જરૂરનું હતું. પણ આવું સારી રીતે આદરેલું કાર્ય તે ચાલુ રાખશે. તેમનામાં એ કાર્ય સારૂ જોઈએ એવી લાગણીની ધગશ છે,' અને તે અભિપ્રાય ખરેખર સાચો છે.

શ્રીયુત મુનશીનું પુસ્તક વાંચતાં એક વસ્તુ સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે કે જેને શુદ્ધ સાહિત્ય કહેવામાં આવે છે તે કવિતા, નાટક, નવલિકા, નવલકથા એ વિભાગો ઉપર તેમણે ખસુસ કરીને લક્ષ આપ્યું છે; પણ જે સાહિત્ય વિભાગ માહિતીદર્શક અને જ્ઞાનબોધક છે, જેમાં ભાષાન્તરનો સમાવેશ થાય છે, તે પ્રતિ સાવ બેદરકારી બતાવી છે. ઇતિહાસ, ચરિત્ર, તત્ત્વજ્ઞાન, પુરાતત્ત્વ, વ્યાકરણ, કોશ વગેરે અંગો શુદ્ધ સાહિત્યના પોષક અને તેની પૂર્તિ કરનારાં છે; અને પ્રજાના માનસિક વિકાસમાં તે સહાયકર્તા હોય છે, તેમજ તેમનું મહત્વ અભ્યાસની દૃષ્ટિએ થોડું હોતું નથી.

ખરી રીતે એ સાહિત્ય વિભાગને વધારે ચર્ચવાની જરૂર છે, કેમકે આજે પણ તે અણવિકસેલો, સત્ત્વ વિનાનો અને વિસરાયલો પડેલો છે; અને તે વિચારાવાની વધુ જરૂર એ કારણસર છે કે તે એકત્રિત પ્રયાસ અને સંયોજન માગી લે છે.

શુદ્ધ સાહિત્યના સર્જનમાં કેટલીક સરલતા હોય છે, તે આ વિભાગમાં હોતી નથી; અને તે સારૂ કેટલીક સાધન સામગ્રી અગાઉથી સંગ્રહાવાની, તેની તપાસ અને પરીક્ષા થવાની વિશેષ જરૂર રહે છે; અને એવી સુગમતા સુલભ થઇ શકે એ આશયથી સાહિત્ય સભાઓ અને પરિષદ મંડળની સ્થાપના કરવામાં આવે છે.

સન ૧૯૩૦ માં વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનો આપતાં, પ્રસ્તુત વિષયપર વિવેચન કરતાં શ્રીયુત નરસિંહરાવભાઇએ જણાવ્યું હતું, કે,—

"હવે આપણી ખામીઓ ગણાવીએ. તત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ, સાયન્સ (ભૌતિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર), અર્થશાસ્ત્ર, જીવનચરિત્ર, વીરચરિતકાવ્ય અને બીજી અનેક સાહિત્યની શાખા—જે પશ્ચિમની લક્ષણભૂત છે—એમાં આપણે હજી કાંઈ જ નથી કર્યું. આપણા પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પણ વિષયની વિવિ-

ધતાવાળું, કલ્પનાની અપૂર્વતાવાળું અને સંગીન ગુણવાળું ઘણું છે. આ બે મહાન સાહિત્યો સાથે ઉભું રહી શકે એવું આપણું ગુજરાતી સાહિત્ય નથી. એમને પડખે તદ્દન વેંતીઆ માણસ જેવું દેખાય છે. અને છતાં આગળ કહ્યું તેમ આપણે નિરાશ થવાનું કારણ નથી. આપણા અન્તરંગ દોષો દૂર કરીએ અને આપણી ન્યૂનત્તાઓ પૂરવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો આપણી આગળ ઉજળું ભવિષ્ય પડયું છે.''×

અને તે સંબંધમાં એટલુંજ નોંધવું બસ થશે કે તે કાર્યની વ્યવસ્થા વિના વિલંબે થવી જોઇએ છીએ.

આપણા ઇતિહાસ અને ચરિત્રોનાં સાધનો દિવસે દિવસે ક્ષીણ થતાં જાય છે. પોણોસો સો વર્ષની માહિતી એકત્ર કરતાં પણ બહુ બહુ મુશ્કેલીઓ નડે છે, અને તે પણ પૂરેપૂરી ભાગ્યે જ મળી આવે છે; એ પરિસ્થિતિમાં, તે સાધનો એકત્ર કરવાની અને સંગ્રહ કરવાની આપણી જવાબદારી થોડી નથી. આપણા પ્રાંતનો એક સંપૂર્ણ નહિ તો પણ વાસ્તવિક હકીકત આલેખતો એક સારો વિશ્વસનીય ઇતિહાસ નથી, એ ઓછું શોચનીય નથી. એવી રીતે આપણા અગ્રેસર અર્વાચીન સાહિત્યકારોનાં પ્રમાણભૂત ચરિત્રો નહિ-પ્રાચીનોની વાત બાજુએ રહી,-એ આપણી હૃદયશૂન્યતા નહિ તો બીજું શું હોઇ શકે ? એકલું સાહિત્ય કે સમાજ-જીવન સમજવામાં જ નહિ પણ જીવન ઘડતરમાં ચરિત્રગ્રંથો બહુ મદદગાર થઇ પડે છે, એવો અનુભવ ઘણાંનો હશે.

ભાષા સાહિત્યના અભ્યાસમાં કોશ અને વ્યાકરણ અગ્ર સ્થાન લે છે; અને મિશનરીઓ જેમને આપણી ગુજરાતી ભાષાનો અભ્યાસ કરવાની અગત્ય પ્રથમ ઉભી થઇ તેમણે તે કાર્યમાં સહાયભૂત થઇ પડે એવા પ્રાથમિક વ્યાકરણ અને કોશ ઓગણીસમા સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં રચ્યા હતા; પણ તે પછી આપણે તે વિષયમાં જોઇએ તેવી પ્રગતિ કે સુધારો કર્યો નથી, એ શરમ ભર્યું છે.

આ પ્રકારના વ્યવસ્થિત અને સંયોજિત કાર્યની યોજના પરત્વે આગળ સૂચના કરવાની છે, એટલે તેને નહિ લંબાવતાં, આપણે પ્રકરણના મથાળે જે અવતરણ મૂકેલું છે, તે મુદ્દાને પ્રથમ હાથ ધરીશું;

× ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર, પુ. ૨, પૃ. ૧૬૬

કોઈક સ્થળે દોષવાળું છે; તથાપિ એક સરસ કૃતિ તરીકે, અમે માનીએ છીએ કે, તેનું મહત્વ કે મૂલ્ય ગૌણ થતું નથી.

મહાત્માજીએ એ પુસ્તકને આશીર્વાદ આપતાં કહ્યું છે, કે 'આ પુસ્તકથી મુનશીના કાર્યનો આરંભ થાય છે; તે જરૂરનું હતું. પણ આવું સારી રીતે આદરેલું કાર્ય તે ચાલુ રાખશે. તેમનામાં એ કાર્ય સારૂ જોઈએ એવી લાગણીની ધગશ છે,' અને તે અભિપ્રાય ખરેખર સાચો છે.

શ્રીયુત મુનશીનું પુસ્તક વાંચતાં એક વસ્તુ સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે કે જેને શુદ્ધ સાહિત્ય કહેવામાં આવે છે તે કવિતા, નાટક, નવલિકા, નવલકથા એ વિભાગો ઉપર તેમણે ખસુસ કરીને લક્ષ આપ્યું છે; પણ જે સાહિત્ય વિભાગ માહિતીદર્શક અને જ્ઞાનબોધક છે, જેમાં ભાષાન્તરનો સમાવેશ થાય છે, તે પ્રતિ સાવ બેદરકારી બતાવી છે. ઇતિહાસ, ચરિત્ર, તત્ત્વજ્ઞાન, પુરાતત્ત્વ, વ્યાકરણ, કોશ વગેરે અંગો શુદ્ધ સાહિત્યના પોષક અને તેની પૂર્તિ કરનારાં છે; અને પ્રજાના માનસિક વિકાસમાં તે સહાયકર્તા હોય છે, તેમજ તેમનું મહત્વ અભ્યાસની દૃષ્ટિએ થોડું હોતું નથી.

ખરી રીતે એ સાહિત્ય વિભાગને વધારે ચર્ચવાની જરૂર છે, કેમકે આજે પણ તે અણવિકસેલો, સત્ત્વ વિનાનો અને વિસરાયલો પડેલો છે; અને તે વિચારાવાની વધુ જરૂર એ કારણસર છે કે તે એકત્રિત પ્રયાસ અને સંયોજન માગી લે છે.

શુદ્ધ સાહિત્યના સર્જનમાં કેટલીક સરલતા હોય છે, તે આ વિભાગમાં હોતી નથી; અને તે સારૂ કેટલીક સાધન સામગ્રી અગાઉથી સંગ્રહાવાની, તેની તપાસ અને પરીક્ષા થવાની વિશેષ જરૂર રહે છે; અને એવી સુગમતા સુલભ થઇ શકે એ આશયથી સાહિત્ય સભાઓ અને પરિષદ મંડળની સ્થાપના કરવામાં આવે છે.

સન ૧૯૩૦ માં વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનો આપતાં, પ્રસ્તુત વિષયપર વિવેચન કરતાં શ્રીયુત નરસિંહરાવભાઇએ જણાવ્યું હતું, કે,—

"હવે આપણી ખામીઓ ગણાવીએ. તત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ, સાયન્સ (ભૌતિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર), અર્થશાસ્ત્ર, જીવનચરિત્ર, વીરચરિતકાવ્ય અને બીજી અનેક સાહિત્યની શાખા—જે પશ્ચિમની લક્ષણભૂત છે—એમાં આપણે હજી કાંઈ જ નથી કર્યું. આપણા પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પણ વિષયની વિવિ-

ધતાવાળું, કલ્પનાની અપૂર્વતાવાળું અને સંગીન ગુણવાળું ઘણું છે. આ બે મહાન સાહિત્યો સાથે ઉભું રહી શકે એવું આપણું ગુજરાતી સાહિત્ય નથી. એમને પડખે તદ્દન વેંતીઆ માણસ જેવું દેખાય છે. અને છતાં આગળ કહ્યું તેમ આપણે નિરાશ થવાનું કારણ નથી. આપણા અન્તરંગ દોષો દૂર કરીએ અને આપણી ન્યૂનત્તાઓ પૂરવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો આપણી આગળ ઉજળું ભવિષ્ય પડ્યું છે.''×

અને તે સંબંધમાં એટલુંજ નોંધવું બસ થશે કે તે કાર્યની વ્યવસ્થા વિના વિલંબે થવી જોઇએ છીએ.

આપણા ઇતિહાસ અને ચરિત્રોનાં સાધનો દિવસે દિવસે ક્ષીણ થતાં જાય છે. પોણોસો સો વર્ષની માહિતી એકત્ર કરતાં પણ બહુ બહુ મુશ્કેલીઓ નડે છે, અને તે પણ પૂરેપૂરી ભાગ્યે જ મળી આવે છે; એ પરિસ્થિતિમાં, તે સાધનો એકત્ર કરવાની અને સંગ્રહ કરવાની આપણી જવાબદારી થોડી નથી. આપણા પ્રાંતનો એક સંપૂર્ણ નહિ તો પણ વાસ્તવિક હકીકત આલેખતો એક સારો વિશ્વસનીય ઇતિહાસ નથી, એ ઓછું શોચનીય નથી. એવી રીતે આપણા અગ્રેસર અર્વાચીન સાહિત્યકારોનાં પ્રમાણભૂત ચરિત્રો નહિ—પ્રાચીનોની વાત બાજુએ રહી,—એ આપણી હૃદયશૂન્યતા નહિ તો બીજું શું હોઇ શકે ? એકલું સાહિત્ય કે સમાજ-જીવન સમજવામાં જ નહિ પણ જીવન ઘડતરમાં ચરિત્રગ્રંથો બહુ મદદગાર થઇ પડે છે, એવો અનુભવ ઘણાંનો હશે.

ભાષા સાહિત્યના અભ્યાસમાં કોશ અને વ્યાકરણ અગ્ર સ્થાન લે છે; અને મિશનરીઓ જેમને આપણી ગુજરાતી ભાષાનો અભ્યાસ કરવાની અગત્ય પ્રથમ ઉભી થઇ તેમણે તે કાર્યમાં સહાયભૂત થઇ પડે એવા પ્રાથમિક વ્યાકરણ અને કોશ ઓગણીસમા સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં રચ્યા હતા; પણ તે પછી આપણે તે વિષયમાં જોઇએ તેવી પ્રગતિ કે સુધારો કર્યો નથી, એ શરમ ભર્યું છે.

આ પ્રકારના વ્યવસ્થિત અને સંયોજિત કાર્યની યોજના પરત્વે આગળ સૂચના કરવાની છે, એટલે તેને નહિ લંબાવતાં, આપણે પ્રકરણના મથાળે જે અવતરણ મૂકેલું છે, તે મુદ્દાને પ્રથમ હાથ ધરીશું;

× ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર, પુ. ૨, પૃ. ૧૬૬

છેલ્લા દશકામાં ગુજરાતી સાહિત્યમાં અજબ સ્ફુર્તિ આવેલી છે. તેના પ્રકાશનોની સંખ્યા એકલી વધેલી છે એમ નહિ પણ તેમાં વિષયોની વિવિધતા પણ માલુમ પડે છે; અને મૌલિકતા અને ગુણની દૃષ્ટિએ, તે પુસ્તકો જનતાનું અગાઉ કરતાં વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે અને તેને લઇને તેનો પ્રચાર પણ પુષ્કળ વધ્યો છે. નવા નવા લેખકો સારી સંખ્યામાં બહાર આવવા માંડયા છે અને તેઓ ચાલુ પ્રણાલિકાને ચુસ્તપણે વળગી ન રહેતાં, જીવનના હરેક પ્રશ્નને કુતુહલતાથી, અભ્યાસની દૃષ્ટિએ અને વિચારના પ્રચારાર્થે, સ્પર્શવા ઇચ્છે છે; અને તે સઘળું આજે સમાજજીવનમાં જે મંથન થઈ રહ્યું છે, ઉત્ક્રાંતિની પૂર્વ તૈયારી થઇ રહી છે, તેનું સૂચક છે; અને તે પ્રવૃત્તિ જેમ જીવંત તેમ સ્ફૂર્તિમય છે. તેમાં નવજીવનની ઉર્મિ અને ઉછાળો છે; તેમ જ સ્વતંત્ર અને ઉલ્લાસમય જીવન જીવવાના અભિલાષ પણ છે. તદર્થે નવા જુનાની પરીક્ષા અને મૂલ્ય થઇ રહ્યાં છે; અને એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર રહે છે કે એ સર્વમાં જાતિય પ્રશ્ન (sex) કેન્દ્ર સ્થાન લે છે. પ્રેમની વેદના કોણે અનુભવી નથી ? કયું સાહિત્ય પ્રેમચર્ચા વિનાનું મળી આવશે ? પ્રેમ વિનાનો સંસાર શુષ્ક અને શૂન્યમય જણાશે.

વળી એ નવા લેખકો જગતભરની પ્રવૃત્તિ અને સાહિત્ય કૃતિઓથી વાકેફ થઇ, આપણા સાહિત્યમાં એ વિચાર પ્રવાહ અને આંદોલનો આણવા, વાસ્તવિકતા અને સ્વાભાવિકતા ઉભી કરવા, જુદી જુદી દૃષ્ટિએ પ્રયોગ કરી રહ્યા છે; જો કે તેમાં પાશ્ચાત્ય વિચાર અને સંસ્કૃત્તિની અસર ખૂબ હોય છે; અને તેનું અનુકરણ પણ જાદે પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. તોપણ આપણા પ્રતિષ્ઠિત સાક્ષરશ્રી નરસિંહરાવભાઇએ, શ્રીયુત મુનશીની ચળકતી કૃતિઓથી ગુજરાતી સાહિત્ય વિભુપિત થયું છે એવો અભિપ્રાય અગાઉ દર્શાવ્યો છે, તે, વિસ્તારીનેં આપણે ગર્વપૂર્વક કહી શકીએ, કે, તે ઉપરાંત ધૂમકેતુ, બટુભાઈ ઉમરવાડીઆ, રામનારાયણ પાઠક, રમણલાલ દેસાઇ, સુન્દરમ્, ચન્દ્રવદન મહેતા પ્રભૃતિઓની કૃતિઓએ ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ તેમ ઉજ્જવળ કર્યું છે.

વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્યની સ્થિતિ આવી આશાજનક હોવા છતાં મહાત્માજીએ ગુજરાતી સાહિત્યને કંગાલ વર્ણવ્યું છે એ કથન કેટલાકને નવાઇભર્યું લાગશે. પણ જેઓ મહાત્માજીના વિચારો અને પ્રવૃત્તિઓથી પૂરા પરિચિત છે, તેઓ જરૂર કહેશે કે જે પ્રકારના લોકભોગ્ય સાહિત્યની

તેઓ માગણી કરે છે, તેવું નવું સાહિત્ય આપણે અહીં હજુ ઉદ્‌ભવ્યું નથી. કોઇપણ એટલું સ્વીકારશે કે આપણા નવા સાહિત્યનો સંદેશો જનતાને પૂરો પહોંચ્યો નથી. તેઓ હજુ નરસિંહ અને ભોજો ભક્ત, પ્રેમાનંદ અને શામળના વિચારોમાં રમે છે, તેમાંથી પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહન પામે છે. નવા કવિનાં નામ સુદ્ધાંત તેમને ખબર નહિ હોય ! એ શું બતાવે છે ?

સન ૧૯૨૦માં છઠ્ઠી સાહિત્ય પરિષદે યોજેલી વ્યાખ્યાનમાળા અંગે કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે એક જાહેર વ્યાખ્યાન અંગ્રેજીમાં આપ્યું હતું, તેનો સાર કહી સંભળાવતાં મહાત્માજીએ કહ્યું હતું કે આપણી કવિતા એક રેંહટ ખેંચનાર, કોશીયો સમજી શકે એવી સરલ અને સાદી લખાવી જોઇએ.

મહાત્માજીના કથનમાં એટલું તથ્ય રહેલું છે કે નવું સર્જન થાય, જે ઉત્તમ અને અસરકારક હોય તેનું તારતમ્ય, તેનો ભાવપ્રવાહ જન-સમૂહને પહોંચવો જોઇએ. એ વિચારનું દોહન તેમનામાં પ્રસરે અને ઓત પ્રોત થાય, એવી પ્રવૃત્તિ પણ આવશ્યક છે; અને એ પ્રકારના સાહિત્યને લોકભોગ્ય સાહિત્ય એવું ઉપનામ આપણે આપીએ તે અનુચિત નથી.

આપણા રામાયણ અને મહાભારતનાં પુસ્તકો જનતા મ્હોટે ભાગે વાંચતી નથી; પણ તેનો કથા ભાગ, તેમાંનો મહત્વનો વિચાર ભાગ તેમના જાણવામાં આવે છે, એ પ્રસિદ્ધ બિના છે; અને એ સિદ્ધિ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થઇ, એજ આપણે જોવું તપાસવું રહ્યું.

અમારા એક પુસ્તક પ્રકાશક મિત્ર ઘણી વખત ટકોરમાં અમને કહે છે, કે, તમારા સાક્ષરોની પાંચસો પ્રતો પાંચ વર્ષે ભાગ્યે જ ખપે છે; જ્યારે અમારા લોકભોગ્ય સાહિત્ય, નરસિંહ મીરાંનાં પદોની, ભજનાવલીની, સદેવંત સાવલિંગા અને ગજરામારૂની વાર્તાની, શામળ અને પ્રેમાનંદના આખ્યાનો અને વાર્તાઓની, દર વર્ષે પાંચથી દશ હજાર પ્રતો ઉપડે છે.

એ ભાઇના મુદ્દામાં કટાક્ષમિશ્રિત કાંઇક સત્ય રહેલું છે અને તે એ કે આપણા સાહિત્યકારોએ એ જનતાને સંતોષવા, તેમને સંસ્કારી અને રસિક કરવા કાંઇ પ્રયત્ન કર્યો નથી; અને તેથી મહાત્માજીની જે ફરિયાદ છે તે વજુદવાળી છે.

એ મ્હોટા જનસમૂહને અક્ષરજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયલું નથી, તે કારણે નવા વિચારનો સંદેશો આપણે તેમને લોકકથાદ્વારા, રામલીલાદ્વારા, કથાકીર્તન-

દ્વારા, નાટકોદ્વારા, રેડીઓ અને સિનેમાદ્વારા તેમ આપણા મહાન પુરુષોના પ્રત્યક્ષ વર્તનદ્વારા, પહોંચાડવા વ્યવસ્થા કરવી જોઇએ, તેની જબરી અસર જરૂર થશે એ નિર્વિવાદ છે. પણ તેથી એમ સમજવાનું નથી કે આપણે વિદ્વદ્-ભોગ્ય સાહિત્યની અવગણના કરવી જોઇએ. જે લોકભોગ્ય સાહિત્ય તૈયાર થવાનું તે ઉપલા વિચારનું દોહન, નવનીતરૂપે જ હશે; એટલે વિદ્વદ્ભોગ્ય સાહિત્યનું સર્જન પૂર્વવત્ જોશબંધ અને નિયમિતપણે રચાતું રહે, એજ ઇચ્છનીય છે.

કવિવર ટાગોરે એક પ્રસંગે વ્યાખ્યાન આપતાં, વિદ્વદ્ભોગ્ય સાહિત્યને વરાળનું રુપક આપ્યું હતું. જેમ સૂર્યનો તાપ પાણીમાંથી વરાળને ખેંચી લઇને ઉપર આકાશમાં લઇ જઇને સિંચે છે, અને તે વરાળમાંથી પછી વાદળાં બંધાઇ, તે પૃથ્વીપર પાછળથી વરસાદરૂપે વરસે છે; અને સારીય સૃષ્ટિને વૃષ્ટિદ્વારા લીલીછમ અને ફળદ્રુપ, સુશોભિત અને આનંદમય, કરી મૂકે છે, તેમ આપણા વિદ્વાનો જનસમાજનો અનુભવ મેળવી, નિરીક્ષણ અને ચિંતનદ્વારા, અભ્યાસ અને અધ્યયન કરીને જે કાંઇ સત્ત્વ ખેંચે છે, તે વરાળ જેવું સૂક્ષ્મ તત્ત્વ હોય છે અને તેનું સ્વરુપ અને રચના સમજવા કઠિન અને ગહન હોય છે. થોડાક નિષ્ણાત જ તેમાં ચંચુ પ્રવેશ કરી શકે. પણ તે વસ્તુ–વિચારસિદ્ધિ, ઉપયોગી અને મહત્વની જણાયા પછી, વરસાદરૂપે તેનો સાર, ભાવાર્થ પ્રજાને મળવો ઘટે છે, તેમાં તે વિચારની સાર્થકતા અને ઉપયોગિતા રહેલાં છે, એ વિસરાવું જોઇએ નહિ.

એ દૃષ્ટિબિન્દુ આપણી સમક્ષ રહેતાં, જે વિદ્વદ્ભોગ્ય અને લોકભોગ્ય સાહિત્યનો દેખીતો વિરોધ છે તે આપોઆપ દૂર થઈ જશે.

નવી સાહિત્ય કૃતિઓમાં દોષ છે, ખામીઓ છે, અપક્વતા છે, એની અમે ના પાડતા નથી; પણ તેમાં, સાથે સાથે પ્રાણ, જુસ્સો અને દૈવત છે, એ પણ સ્વીકારવું જોઇએ; અને તે પરિણામ બહુધા અત્યારે જે બે સંસ્કૃતિઓ પૌર્વાત્ય અને પાશ્ચાત્યનું ઘર્ષણ થઇ રહ્યું છે, તેનું પરિણામ છે. એ બંને સંસ્કૃતિના આદર્શ, ધોરણ અને ભાવના વગેરે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં છે; બંનેની જીવનપ્રણાલિકા નોખી પડે છે; બંનેના જીવન ધ્યેયમાં પણ અસમાનતા જણાશે; એ સંજોગોમાં બંનેનું મિશ્રણ કરવા જતાં, અથવા તે પૈકી એકને પ્રાધાન્ય આપતાં, બેસુરાપણું અથવા કઢંગી અને વિષમ પરિસ્થિતિ ઉપસ્થિત થાય, એ દેખીતું છે; પણ આપણે તે

સંબંધમાં એ ભૂલવું જોઇએ નહિ કે જનતામાં જે નવું ચેતન આવેલું છે, તેનો એ મંથનકાળ છે. અગાઉ સમુદ્ર મંથનમાંથી જે ચૌદ રત્નો પ્રાપ્ત થયાં હતાં, તેમાં જેમ વિષ અને અમૃત બંને ભેગાં હતાં તેમ આ મંથનમાં વિષ અને અમૃત બંને રહેલાં છે; માત્ર આપણને તેનો વિવેક કરતા, તેનો સદુપયોગ કરતા આવડવું જોઇએ; તેમાંના વિચાર અને સિદ્ધાંત જીવનમાં ગ્રહણ કરતાં સાવચેતી રાખવી આવશ્યક થઈ પડે છે.

નવીન, સ્વતંત્ર અને મૌલિક સાહિત્યના વિષે ઉપરનું વિવેચન છે; પણ જેને આપણે જ્ઞાનબોધક અને ઉપકારક સાહિત્ય (knowledge of information) એવું નામ આપીએ, જેમકે ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન સમાજશાસ્ત્ર, કોશ, વ્યાકરણ, જ્ઞાનકોશ, ચરિત્ર કોશ, તે સઘળાંની તૈયારી અને રચના સારૂ એકલા વ્યક્તિગત પ્રયત્નો આજના જમાનામાં પુરતા નથી, તે સારૂ એકત્રિત, સંગઠિત અને યોજનાપૂર્વક પ્રયાસ કરવાનો સમય ભરાઇ ચૂક્યો છે.

કેટલોક વર્ગ ભાષાંતર સાહિત્યની અવગણના કરે છે; પણ તે વૃત્તિ વાજબી નથી. અન્ય ભાષાઓમાંથી ઉત્તમ કૃતિઓ આપણી માતૃભાષામાં ઉતારી, આપણા સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવું જોઇએ; અને તે દૃષ્ટિએ ઇંગ્રેજી સાહિત્ય કેટલું બધું વિશાળ અને સમૃદ્ધ થયેલું છે, તેનો એ સાહિત્યના વાચક અને અભ્યાસીને પૂરો ખ્યાલ છે; પણ તેની પસંદગી કરવામાં કાંઇક ધોરણ કે યોજના નક્કી કર્યાથી તે કાર્ય જેમ વેગવંતુ તેમ સરલ થઇ પડશે.

એવો બીજો અગત્યનો અને સર્વને મુંઝવતો પારિભાષિક શબ્દોનો પ્રશ્ન છે. જુદા જુદા પ્રાંતોના વિદ્વાનો તે વિષે ઉહાપોહ કરી રહ્યા છે. હિન્દની ઘણીખરી દેશી ભાષાઓનું મૂળ સંસ્કૃત ભાષા છે; અને આપણી એ સામાન્ય ભૂમિકાનું ધોરણ લક્ષમાં રાખીને, આપણા ભાષાનિષ્ણાતો એકત્ર પ્રયાસ કરે અને પરસ્પર સહકાર સાધે તો વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય માતૃભાષામાં ઉતારવા જતાં, જે મુશ્કેલીઓ હાલમાં નડે છે, જે કાર્ય ત્રાસદાયક અને કંટાળારૂપ નિવડે છે, તેનો નિકાલ ઝટ થઈ જાય તેમ તે યોજના વ્યવહારુ થઇ પડે, એમ કહેવું વધારાપડતું નહિ જણાય.

એકલા પારિભાષિક શબ્દોની પસંદગી અને નિર્ણય સારૂ જ નહિ પણ સાહિત્યના સર્વ વિભાગોમાં વિચારવિનિમય અને સાહિત્ય પ્રવૃત્તિની એકતા અને સળંગતા સધાય, એ ઓછું મહત્વનું કાર્ય નથી.

અગાઉ જ્યારે આજના જેવી આવજાની અને વ્યવહારની ઝડપી સુગમતા નહોતી ત્યારે આપણા પૂર્વજોએ, સમસ્ત ભારત વર્ષનું સંગઠન અને ઐક્ય, સંસ્કૃત સાહિત્ય અને આર્ય સંસ્કૃતિ દ્વારા, સાધ્યા હતાં અને તે સિદ્ધિ ખરેખર અપૂર્વ હતી

રાજકીય બંધારણ યોજીને બ્રિટિશ સરકાર હાલમાં આખા દેશને સાંકળી લેવાનો અખતરો અજમાવી રહી છે; અને આપણા ભિન્ન ભિન્ન ભાગોને, બ્રિટિશ અને રાજસ્થાની પ્રદેશોને, જોડી દેવાનો એ પ્રયાસ આવકાર પાત્ર છે; અને એ રીતે જે ભૂમિકા તૈયાર થાય છે, તે કાર્યમાં અમે માનીએ છીએ, કે આપણી ભાષા અને સાહિત્ય પણ બહુ મદદગાર થઇ પડશે.

તે સંબંધમાં આપણા અગ્રગણ્ય સાક્ષર શ્રીયુત કનૈયાલાલ મુનશીએ, હિન્દી સાહિત્યના સમર્થ લેખક શ્રીયુત પ્રેમચન્દ્રજીના સહકાર અને મદદ વડે અને મહાત્માજીના આશીર્વાદ મેળવીને "हंस" માસિકદ્વારા, તેના નવા સ્વરુપમાં, આન્તર પ્રાંતીય હિન્દી સાહિત્ય પરિષદની યોજના અને વ્યવસ્થા કર્યા છે, એ ઉત્તેજવા જેવું કાર્ય છે; અને સૌ કોઈ એ પ્રવૃત્તિનું પરિણામ ઉત્કંઠાપૂર્વક તપાસતું રહેશે.

એ પ્રવૃત્તિને સહાયક અને પોષક થઈ પડે એવો પ્રશ્ન એકલિપિનો છે. આપણી જુદી જુદી પ્રાંતિક ભાષાઓ, તેમને હાલની ચાલુ રીતે નહિ લખતાં કે નહિ છાપતાં, તે સર્વ સુધારેલી નાગરી લિપિમાં છાપવાની વ્યવસ્થા થઈ શકે, એ આપણી પ્રજાનાં સંગઠન અને ઐક્યની દૃષ્ટિએ તેમ ભાષા-સાહિત્યના વિકાસની દૃષ્ટિએ, બહુ ઉપયોગી તેમ જરૂરનું છે.

તુર્કીએ સેંકડો વર્ષોની પ્રણાલિકા તોડીને આખા યુરોપની પ્રગતિ સાથે એકસરખી રીતે કુચ કરી શકાય અને તેમના ભાષા સાહિત્યનો સરલતાથી લાભ મેળવી શકાય, એ ઉચ્ચ આશયથી તુર્કી ભાષાને રોમન લિપિમાં લખવાનું ફરમાન કાઢેલું છે અને તે અમલમાં પણ આવી ગયું છે.

મહાત્માજીની દેખરેખ અને સલાહ મુજબ વર્ધામાં એક લિપિ સમિતિ ભારતવર્ષ સારૂ એક લિપિની યોજના વિચારી રહી છે અને તે સમિતિના એક વિજ્ઞાપન પત્રમાં જણાવાયું છે, કે બંગાળી લિપિ વધારે જુની હશે; કાનડી લિપિ વધારે સુંદર હશે; પણ નાગરી લિપિ, માત્ર તેમાં સહેજ સુધારો થવાથી અને તેની એકસરખા ધોરણસર યોજના કરવાથી,—સમસ્ત દેશમાં એક લિપિ તરીકે વપરાવા યોગ્ય છે; એટલુંજ નહિ પણ હિન્દની

જૂદી જૂદી ભાષાઓના સઘળા ઉચ્ચારો, તત્સમ તેમ બ્હારથી દાખલ થયલા, દર્શાવવાનું દૈવત ધરાવે છે.*

"વિજ્ઞાન અને સંસ્કૃતિ" એ નામથી નિકળેલા અંગ્રેજી માસિકમાં એક લેખકે રોમન લિપિ પસંદ કરવા ઉપરોકત કમિટીને સૂચવ્યું છે, તેનો ઉત્તર કાકા સાહેબ કાલેલકરે, ઉપરોકત વિજ્ઞાપનપત્રમાં આપ્યો છે કે,—

" And those who have given their thought to the reform of the Nagari script assure us that Nagari can develop all the points in which the Roman script can claim special facility so for as printing, typing and writing go. "

એ લિપિનો સ્વીકાર થતાં આપણા મુદ્રણ કામમાં બહુ સુધારો તેમ પ્રગતિ થશે, એ નિર્વિવાદ છે.

આપણી ગુજરાતી પ્રજા, આપણે હર્ષ પામવાનું કારણ, એ છે કે, દુનિયાના હરેક ભાગમાં વત્તીઓછી જઈ વસેલી છે; અને એ જનસમુહ પચરંગી પ્રજાનો બનેલો છે; અને તે, એના સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિને કેટલીક વિશિષ્ટતા બક્ષે છે; અને વિશેષમાં એ પ્રજા જેમ સાહસિક અને વ્યવહાર કુશળ છે, તેમ બુદ્ધિશાળી અને સાધનસંપન્ન છે; માત્ર તેમનો વિદ્યા-વ્યાસંગ, તેમના વેપારની જેમ ખીલે તો, ગુજરાતી સાહિત્યમાં તુરત નવું પૂર આવી, તેનો વિસ્તાર અને વિકાસ વધે એ નિઃસંદેહ છે.

એ બધું વિચારતાં, વર્તમાન ગૂર્જર ગિરાનું ભાવિ અમને ઉજ્જવળ જણાય છે; અને હાલમાં જે કાંઇ અગત્ય છે, તે, તેના વિકાસ અને ખીલવણીમાં સહાયક થઈ પડે એવા એકત્રિત, સંગઠિત અને યોજનાપૂર્વક કાર્ય અને કાર્યવ્યવસ્થાની છે.

તા. ૧-૧૦-૩૫ }
અમદાવાદ. } હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ

* " The Bengali script may be more ancient; the kanarese script may be more beautiful, the Gujarati script may be the easiest to write, but the Nagari mode of writing, when it is slightly improved and standardised, is the only script that stands the chance of being used in the whole of India; and it is capable of representing all the sounds that are indigenous to, or imported by the Indian languages.

પુસ્તકોની વર્ગીકૃત યાદી

(સન ૧૯૩૪)

પુસ્તકોની વર્ગીકૃત યાદી

(સને ૧૯૩૪)

ઈ તિ હા સ

પુસ્તકનું નામ	લેખક વા પ્રકાશક	કિંમત
અલબેરૂનીનું હિંદ ભાગ ૧લો	અબદુલ્લાખાન પન્ની	૩—૦—૦
ઈંગ્લેન્ડનો ઇતિહાસ	અંબેલાલ નારણજી જોષી	૨—૦—૦
ઈંગ્લેન્ડનો સરળ ઇતિહાસ અને રાજ્ય વ્યવસ્થા	ગણપતિપ્રસાદ લલ્લુભાઈ	૧—૧૨—૦
નાપિત પ્રકાશ	પરભુભાઈ ગોવિંદભાઈ	૧—૦—૦
પ્રાચીન હિંદમાં સંઘજીવન	ભરતરામ ભાનુસુખરામ મ્હેતા	૧—૦—૦
બહુચરાજી ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ	કવિ શોખીન ઊંઝાવાળા	...
મહાભારત મંજરી	નાજુકલાલ નંદલાલ ચોકશી	૨—૦—૦
મિરાતે અહમદી (વૉ. ૨ ખંડ-૨)	દી. બા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ	૧—૦—૦
મેગાસ્થિનીસના સમયનું હિંદ	ચુનીલાલ બેચરલાલ ભટ્ટ	૦—૮—૦

રાજકારણ

કમ્યુનિસ્ટ જાહેરનામું	પ્ર. રણછોડદાસ નારણદાસ પટેલ	૦—૬—૦
કૅનેડાનું જવાબદાર રાજતંત્ર	ચિમનલાલ મગનલાલ ડૉક્ટર	૧—૮—૦
જેલ ઑફીસની બારી	પ્ર. અમરતલાલ શેઠ	૧—૦—૦
નૂતન રશિયામાં ડોકીયું	ગોવિંદરાવ ભાગવત	૦—૮—૦
પલટાતું રશિયા	પ્ર. "નવીદુનિયા" ગ્રંથમાળા	૦—૧૪—૦
ભગવતસિંહજીનાં પચાસ વર્ષ	પ્રઃ-ગોંડલ પ્રજા સમિત	૦—૮—૦
સત્યાગ્રહની મીમાંસા	મગનભાઈ પ્રભુદાસ દેસાઈ	૦—૧૪—૦
સમાજવાદ તરંગમાંથી વિજ્ઞપ્તિ	અનુ. રણછોડલાલ પટેલ	૦—૬—૦
સત્યાગ્રહ—નિષ્ફળ અને નકામું શસ્ત્ર	" સમાજ શાસ્ત્રી "	૧—૦—૦
હિંદ કયે રસ્તે ?	જવાહિરલાલ નહેરૂ	૦—૨—૦

જીવનચરિત્ર

અભ્યાસ તૈયબજી	કલ્યાણજી વિ. મ્હેતા	૦—૩—૦
આશારામ દલીચંદ શાહ અને તેમનો સમય	મૂળચંદ આશારામ શાહ	૧—૦—૦
કચ્છના કળાધરો	દુલેરાય કરાણી	૫—૦—૦
દલપતરામ-ભાગ રજો	ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ	૩—૮—૦
ભોગીન્દ્રરાવ દીવેટીઆ	શાન્તિલાલ ગુલાબદાસ તોલાટ	૨—૦—૦
શિવાજી છત્રપતિ ચરિત્ર	વામન સીતારામ મુકાદમ	૫—૮—૦
સતી સાવિત્રી ચરિત્ર	બુલાખીરામ પંડયા	૦—૬—૦
સ્મરણયાત્રા	દત્તાત્રય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર	૧—૦—૦
હેમચંદ્રાચાર્ય ચરિત્ર	મોતીચંદ ગીરધરલાલ કાપડીઆ	૦—૧૨—૦

કવિતા

ઉદ્ગાર	કાલિદાસ ભગવાનદાસ ભાટીઆ	...
કાસ્મલનનાં કાવ્યો	કાસ્મલન	૦—૮—૦
કોડિયાં	કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી	૧—૪—૦
ગંગોત્રી	ઉમાશંકર જોષી	૧—૮—૦
શ્રીગુરુલીલામૃત	રંગ અવધૂત	૧—૮—૦
ગોદાવરી-ગીતાંજલિ	હરિહરરામ ભાગ્યચંદ પલણ	...
જનોઈનાં ગીતો	હરિશંકર વિદ્યાર્થી	૦—૨—૦
નવાં ગીતો ભાગ ૧લો	ત્રિભુવન ગૌરીશંકર વ્યાસ	૦—૬—૦
" ભાગ ૨જો	"	૦—૮—૦
નાના મોટા રાસ-ભાગ ૧લો	કાન્તા નાયક	...
નાના મોટા રાસ-ભાગ ૨જો	"	...
પારસી લગ્નગીતો ગરબા વગેરે	સ્ત્રી-સાહિત્યમંદિર-સુરત	૦—૬—૦
પાગલ પસંદગી	...	૧—૪—૦
શ્રીપાળરાજાનો રાસ	પ્ર. જૈન આત્માનંદ પ્રકાશ-	૪—૦—૦
પુષ્પહાર	મનુ હ. દવે	૦—૮—૦
પ્રવાસ વિનોદ	અતિસુખશંકર ક. ત્રિવેદી	૧—૦—૦
બાલ બોલે	ધનવંત શ્રોફ	૦—૧૨—૦
બુદ્ધ ચરિત્ર	નરસિંહરાવ ભોળાનાથ	૨—૦—૦
મહાભારત ગ્રંથ ૨જો આરણ્યક પર્વ	કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી	૧—૦—૦
મંગળાર્થ ઈશ્વરપ્રાર્થના	ઇચ્છાશંકર હરજીવન ત્રિપાઠી	૦—૧૨—૦
રાસકુંજ	સૌ. શાન્તાબ્હેન બરફીવાળા	૧—૪—૦
રાસનન્દિની	જનાર્દન ન્હાનાભાઇ પ્રભાસ્કર	૧—૮—૦
રસિકનાં કાવ્યો	વિઠ્ઠલરાય યજ્ઞેશ્વર	૧—૮—૦
વિવાહ સંગીત	ભાઇશંકર કુબેરજી શુક્લ	૦—૪—૦
વૈરાગ્ય શતક	માવજી દામજી શાહ	૦—૨—૦
સગાળશા આખ્યાન	વ્રજરાય મુકુંદરાય દેસાઇ	૧—૦—૦
સુજશવેલી ભાસ	મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઇ	૦—૩—૦
હૃદયરંગ	હરિહર ભટ્ટ	૦—૪—૦

નવલકથા

અગમ્યનાદ	રમણીકલાલ જયચંદ દલાલ	૧—૪—૦
અર્ધું અંગ	યજ્ઞેશ હ. શુકલ	૦—૧૨—૦
અદ્‌ભૂત યોગી	કૃષ્ણપ્રસાદ લલ્લુભાઈ ભટ્ટ	...
"એમ તો એમ"	સનત્‌કુમાર વીણ	૨—૮—૦
ઉરદાહ	બાબુરાવ જોશી	૧—૮—૦
ઓઈયાં	રંગીલદાસ લ. સુતરીયા	...
કરૂણ કથાઓ	મણિલાલ પ્ર. વ્યાસ	૦—૮—૦
કચ્છની પદ્મિની	નારાયણ વિસનજી ઠક્કર	૩—૦—૦
કરણઘેલો	નંદશંકર તુલજાશંકર	૬—૦—૦
કાળને કિનારે	નાગરદાસ ઈ. પટેલ	૧—૮—૦
કીર્તિસ્તંભ	મગનલાલ બાપુજી બ્રહ્મભટ્ટ	૧—૦—૦
કોને પરણું	રંગીલદાસ સુતરીયા	૧—૪—૦
ગોરખ આયા ભાગ ૧ લો	ગુણવંત આચાર્ય	૧—૮—૦
ગોરખ આયા ભાગ ૨ જો	ગુણવંત આચાર્ય	૧—૮—૦
ગૃહવિવેક અને બીજી વાતો	પ્ર. સ્ત્રી સાહિત્યમંદિર	૦—૬—૦
ગ્રામલક્ષ્મી ભાગ ૧ લો	રમણલાલ વસન્તલાલ દેસાઈ	૨—૮—૦
ગ્રામલક્ષ્મી ભાગ ૨ જો	રમણલાલ વસન્તલાલ દેસાઈ	૨—૮—૦
ચંદ્રકુમાર ચરિત્ર ભા. ૨ જો	પ્ર. જૈન સસ્તી વાચનમાળા-	૧—૮—૦
છુટકારો	કિસનસિંહ ચાવડા	૦—૧૨—૦
છુપીપોલીસ	મણિલાલ દલપતરામ પટેલ	૧—૦—૦
જલિની	દિવ્યાનંદ	...
જીવનપલટો	સ્ત્રિશક્તિ કાર્યાલય-સુરત	૦—૪—૦
જીવનપ્રકાશ	ઉમરજી ઇસ્માઈલ સારોદી	૧—૦—૦
જોયાચે હક યાને સત્યનો શોધક	અનુ. મૌલાના શરાહ	૧—૪—૦
ઝુમણું	મનુભાઇ જોધાણી	૦—૧૨—૦
જૌહર	ધીરજલાલ ધનજીભાઈ શાહ	૦—૬—૦
તરંગિણી	રમણીક કીશનલાલ	૦—૧૦—૦
દર્પણના ટુકડા	અંબાલાલ પુરાણી	૧—૦—૦
દ્વિરેફની વાતો ભાગ ૨ જો	રામનારાયણ વિ. પાઠક	૧—૪—૦
નસિબની બલીહારી	ચાંપશી વિ. ઉદેશી	૦—૧૨—૦
નરગંકા	ટી. પી અડાલજા	૧—૮—૦
પલકારા	ઝવેરચંદ મેઘાણી	૧—૦—૦
પચ્ચીસી	અઝીઝ મહમદલ્લી	૩—૮—૦
પત્રપુષ્પ	બળવંત ગૌ. સંઘવી	૦—૯—૦

પન્નલાલસા	રમણલાલ વ. દેસાઇ	૨—૮—૦
પદ્મિની		૨—૦—૦
ફાંસીગર	' નમકસાર '	૫—૦—૦
બાબરદેવા	મગનલાલ વનમાળીદાસ	૧—૦—૦
બાપુડીઓ	રમાકાન્ત ત્રિવેદી	૧—૦—૦
બ્રહ્માંડના ભેદ ભા. ૩	ઇશ્વરલાલ વીમાવાળા	૧—૦—૦
બ્રહ્માંડનો ભેદ ભા. ૪	ઇશ્વરલાલ વીમાવાળા	૧—૦—૦
ભૂતકાળના પડછાયા ભા. ૨ જો	ગુણવંત આચાર્ય	૧—૦—૦
માલિકા	અમ્બુ ક. વશી	૧—૮—૦
માતૃપ્રેમ અને બીજી વાતો	સ્ત્રીસાહિત્ય મંદિર-સુરત	૦—૪—૦
મેના અને ચંબલનું યુદ્ધ	જીવનલાલ અમરશી	૨—૦—૦
રહસ્યમૂર્તિ	બાપુરાવ જોશી	૨—૦—૦
રમુજી વાતો	હરિપ્રસાદ વ્યાસ	૦—૪—૦
રાજીનામું	નટવર મ. પટેલ	૦—૬—૦
વસમાં વનબાલ	ધનશંકર હીરાશંકર ત્રિપાઠી	૧—૮—૦
વ્હેમી પતિ	કાન્તાગૌરી ઇશ્વરલાલ	૦—૩—૦
વામન પહેલવાન	વ્યાસ જગજીવન જેઠાલાલ	૦—૫—૦
વીર જયમલ્લ અથવા ચીતોડનો ઘેરો	નારાયણ વિ. ઠક્કર	૦—૧૨—૦
વીર શૈયા	કવિ રામચંદ્ર ગણપતરામ	૧—૪—૦
વિક્રમ અને કપાલીક	નારાયણ વિસનજી ઠક્કર	૦—૧૨—૦
વિનોદ લહરી	કેશવ હ. શેઠ	૧—૦—૦
શાણી સુલસા	શ્રી વિદ્યાવિજયજી	૦—૩—૦
સરળ અરેબીયન નાઇટ્સ	અનુ. જીવણલાલ અ. મ્હેતા	૪—૦—૦
સમાજની સીતમ ચક્કીમાં	ન્હાનીબ્હેન ગજ્જર	૦—૧૦—૦
સ્વપ્નની છાયા	રમણિકલાલ કિશનલાલ	૧—૪—૦
સામાજીક ટૂંકી વાર્તાઓ-ગ્રંથ ૪	સસ્તુ સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય	૧—૮—૦
સાહસિકોની સૃષ્ટિ	મૂળશંકર મો. ભટ્ટ	૧—૪—૦
સામાજીક વાતો	કાન્તાગૌરી ઇશ્વરલાલ	૦—૫—૦
સાચી ઓળખાણ	હરભાઇ	૦—૬—૦
સુબોધ પુષ્પ વાટીકા	ગોવર્ધનદાસ કહાનદાસ અમિન	૦—૫—૦
સૌરભ સારીકા	મગનલાલ ગજ્જર	૦—૪—૦
સ્ત્રીશક્તિની રમુજી વાતો	હરિપ્રસાદ વ્યાસ	૦—૪—૦
સ્ત્રીહૃદય	કાન્તાગૌરી ડૉક્ટર	૦—૩—૦
સ્વર્ગની પરીઓ	મૂળશંકર પ્રેમજી વ્યાસ	૦—૧૨—૦
હરિજનની હાય	હસમુખલાલ કે. પંડિત	૦—૪—૦
હરિજનના હાલ	દુલેરાય એલ. કરાણી	...
હૃદયમંથન	શિવશંકર પ્રાણશંકર શુક્લ	૦—૧૨—૦
હૃદયયંત્ર	" રશ્મિ "	૨—૮—૦

સામાન્ય નીતિજ્ઞાન

અહિંસા	મહાત્મા ગાંધીજી	૦—૮—૦
અમૂલ્ય તક	મણિલાલ જગજીવન દ્વિવેદી	૦—૧૨—૦
આર્ય સમાજ અને રાષ્ટ્રીય મહાસભા	હરિશંકર વિદ્યાર્થી	૦—૩—૦
આદર્શ જીવન	રવિશંકર ગણેશજી અંજારીયા	૧—૦—૦
આતે શી માથાફોડ	ગિજુભાઈ	૦—૧૦—૦
ઉન્નતિનો માર્ગ અને ગૌસંવર્ધન	ચંદ્રશંકર ગૌરીશંકર	૨—૦—૦
એકતાનો એલચી	અલ્લામહ સૈયદ	...
કેટલાક નિબંધો	ડાહ્યાભાઈ પી. દેરાસરી	...
ખોટા ખર્ચવરા	રમણલાલ ચુનીલાલ શાહ	૦—૪—૦
ગરીબાઇનો ગુનો	શંકરદત્ત પાર્વતિશંકર શાસ્ત્રી	૦—૩—૦
ગુજરાતની લગ્ન વ્યવસ્થા અને કુટુંબ સંસ્થા	સરોજિની મહેતા	૧—૦—૦
ગોસેવા	મહાત્મા ગાંધીજી	૦—૫—૦
જનોઈ	હરિશંકર વિદ્યાર્થી	૦—૨—૦
જયન્ત પ્રબન્ધ	હિમાંશુવિજયજી	૦—૩—૦
તત્વ વિચાર	કૃષ્ણરાવ અનંતરાવ	૦—૧—૦
દરેક સ્ત્રી વાંચે	વી. એન. જોશી	૦—૩—૦
ધાર્મિક વ્યાખ્યાનમાળા	...	૦—૨—૦
નરનારી સંબોધ	શ્રી સંપદવિજયજી	...
નીતિ શતક	જ. જ. આદિલશાહ	...
પત્ર પુષ્પ	બળવંત ગૌ સંઘવી	૦—૯—૦
પ્રમાણ સાગર	હરિશંકર વિદ્યાર્થી	૨—૦—૦
પ્રાયશ્ચિત	વાડીલાલ મોતીલાલ શાહ	૦—૨—૦
પ્રાસ્તાવિક બોધ	મણિલાલ દલપતરામ પટેલ	૦—૮—૦
બાળકોનો પોકાર	રાવજીભાઈ મણિભાઈ પટેલ	૦—૮—૦
બ્રહ્મચર્ય દિગ્દર્શન	શ્રી વિજય ધર્મસૂરી	૦—૪—૦
બ્રહ્મચર્ય	ફૂલચંદ બાપુજી શાહ	૧—૦—૦
બ્રાહ્મણની ગૌ	નારણ દ. ભગત	...
ભગવાન મહાવીર	કૃષ્ણપ્રસાદ લલ્લુભાઈ ભટ્ટ	...
મુસલમાન ભાઇઓને ખુલ્લો પત્ર	હરિશંકર વિદ્યાર્થી	૦—૧—૦
રામકથા	વાલજી ગોવિંદજી દેસાઈ	૦—૩—૬
રામાયણ રહસ્ય	અંબાલાલ હીરાલાલ મોદી	૦—૨—૬
રામરાજ્ય	જયંતિલાલ મોરારજી મહેતા	...

ઈશ્વરનું રાજ્ય	બાઇબલ સોસાઇટી–મુંબાઈ	...
વસ્ત્રી સ્વાવલંબનની દિશામાં મજલ પહેલી	રામજી હંસરાજ	૦—૪—૦
વર્ણવ્યવસ્થા	ગાંધીજી	૦—૬—૦
વિજય મંત્ર યાને ફત્તેહની ચાવી	ન્હાનાલાલ નાથાભાઇ શાહ	૨—૪—૦
શર શૈય્યા પરથી	નાનાભાઇ	૦—૬—૦
શાંત પળોમાં	ગિજુભાઇ	૦—૬—૦
શા માટે ?	હરભાઈ	૦—૮—૦
સભા સંચાલન	ડિકુભાઈ રતનજી દેસાઈ	૦—૬—૦
સમાનતાનો રાહ	ધનવન્તરામ પી. ઓઝા	૦—૨—૦
સમયને ઓળખો ભા. ૧ લો	વિદ્યાવિજયજી	૦—૧૦—૦
સમાજ સુધારાનું રેખાદર્શન	નવલરામ જગન્નાથ ત્રિવેદી	૦—૮—૦
સખીના પત્રો	હિંમતલાલ મ. શાહ	૦—૮—૦
સાબરમતી	નગીનદાસ પારેખ	૧—૪—૦
સુઘડતા અને સુંદરતા	પરીન એદલજી મીસ્ત્રી	૦—૮—૦
સુખી ઘર	સ્ત્રી–સાહિત્ય મંદિર–સુરત	૦—૩—૦
સુભાષિત સુમુચ્ચય	પુસ્તકાલય સ સ. મંડળ	૦—૨—૦
સ્વદેશી સમાજ	નગીનદાસ પારેખ	૦—૮—૦
સદાચાર	વિદ્યાવિજયજી	૦—૩—૦
હાલના જમાનામાં સ્ત્રીઓની ફરજ	નિર્મળાબ્હેન ક. જોશી	૦—૪—૦
હિન્દુ જાતિમાં આર્ય સમાજનું સ્થાન	હરિશંકર વિદ્યાર્થી	૦—૧—૦
હિન્દુ મુસ્લીમ ઐક્ય	રમણલાલ વસન્તલાલ દેસાઈ	...
હિન્દ–ગ્રામ્ય–પુનર્ઘટના	શ્રી કાશીરામ પ્રાગજી ઉપાધ્યાય	૧—૦—૦

પ્રવાસ

આબુ	શ્રી જયંતવિજયજી	૨—૮—૦
ચાર પ્રવાસો	રામભાઈ પાઠક	૦—૧૦—૦
ચીનજાપાન યાત્રા	પ્રસ્થાન કાર્યાલય	૦—૮—૦
યુરોપીય સંસ્કૃતિનાં શબ્દ ચિત્રો	વિઠ્ઠલરાય મ. મહેતા	...

કેળવણી

કેળવણીના પાયા	કિશોરલાલ મશરૂવાલા	૧—૦—૦
ગૃહપતિને	નાનાભાઈ	૦—૧૨—૦
નવી દૃષ્ટિ	હરભાઈ	૦—૧૦—૦
નવી કેળવણી	હરભાઇ	૦—૧૨—૦
નવી બાળપોથી	હરિલાલ નારણદાસ ગામી	૦—૧—૬
માબાપોને	ગીજુભાઈ	૦—૧૦—૦
વડીલો વાંચે	હરભાઈ	૦—૧૦—૦

વિજ્ઞાન

એક ગાયની નમ્ર વિનંતિ	ડાહ્યાભાઈ પી. દેરાસરી	...
કેશ શૃંગાર	શમ્પ	૦—૪—૦
ઢોરને થતા સામાન્ય રોગ અને તેના ગરગથ્થુ ઇલાજો	ડાહ્યાભાઈ પી. દેરાસરી	...
પદાર્થ વિજ્ઞાન ભાગ ૧ લો	ધનજીભાઇ ફકીરભાઈ	૧—૦—૦
પ્રત્યક્ષ શારીર ૧—૨	બાલકૃષ્ણ અમરજી પાઠક	૮—૦—૦
બાલવિજ્ઞાન ભા. ૩ જો.	વિમલા સેતલવાડ	૧—૮—૦
વિશ્વકર્મા પોથી	પ્ર. વિશ્વકર્મા કાર્યાલય—અમદાવાદ	૦—૬—૦
વિજ્ઞાનના પાઠો	ચંદ્રશંકર મણિશંકર ભટ્ટ	૦—૧—૦
સ્ટવનું શાસ્ત્ર	કાન્તાગૌરી ઇશ્વરલાલ	૦—૩—૦

સાહિત્ય

કેટલાંક વિવેચનો	નવલરામ જગન્નાથ ત્રિવેદી	૧—૮—૦
ગુ. વ. સોસાઇટીનો ઇતિહાસ વિ. ૩ જો	હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ	૧—૦—૦
ગુજરાતી લેખનકળા	હરિલાલ રંગીલદાસ માંકડ	૧—૨—૦
ગુજરાતી સાક્ષર સંમેલન ૧૯૩૪	પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર–વડોદરા	૦—૧૩—૬
જગત્ કાદમ્બરીઓમાં સરસ્વતી-ચંદ્રનું સ્થાન	ન્હાનાલાલ દ. કવિ	૧—૪—૦
જીવનચર્યા	પ્ર. પ્રસ્થાન કાર્યાલય	૦—૧૦—૦
ભગવદ્ગૌરવ સુવર્ણગ્રંથ	પ્રઃ–ભગવતસિંહજી સુવર્ણ મહોત્સવ સમિતિ–ગોંડલ	...
મધ્યયુગના હિન્દી-ગુજરાતી વૈષ્ણવ કવિઓ	કિસનસિંહ ગો. ચાવડા	...
રંગતરંગ	જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે	૧—૪—૦
સર રમણભાઇ	સુશ્રુતભાઇ રમણભાઇ	૨—૦—૦
સંવાદમાળા	શાન્તિલાલ ઠાકર	૦—૬—૦
સંસ્કૃત નાટક ભા. ૨ જો	નર્મદાશંકર ભોગીલાલ પુરોહિત	૧—૦—૦
સ્વદેશી સમાજ	નગીનદાસ પારેખ	૦—૮—૦
હાલતાં ચાલતાં	ગીજુભાઇ	૦—૧૦—૦

ધર્મ

ઇસ્લામ	હાજીમહમદ ખોટાવાલા	...
ઇશ્વરી ઇન્સાફ	અરવિંદ ન. શાસ્ત્રી	૧—૮—૦
કર્મયોગ	મથુરાદાસ ત્રિકમજી	૦—૬—૦
કાલલોક પ્રકાશ વો. ૨	શ્રીવિનયવિજયજી	૭—૦—૦
કુમારપાલરાસનું રહસ્ય	પ્ર. શ્રી જૈન ધર્મ પ્રચારક સભા–ભાવનગર	૧—૦—૦
ગીતાધ્વની	કિશોરલાલ મશરૂવાળા	૦—૨—૦
શ્રીગુરૂ–સ્મૃતિ	વામનરાવ પ્રા. પટેલ	...
જિનવાણી	સુશીલ	૧—૦—૦
જૈનધર્મ	પ્ર. જૈન આત્માનંદ સભા–ભાવનગર	૧—૦—૦
દૃષ્ટિપરિવર્તન	વિજયરાય કલ્યાણરાય	૧—૪—૦
ધર્મનું આદિ મૂળ વેદ	કનૈયાલાલ ગીરધરલાલ કોઠારી	૧—૦—૦
પર્યુષણ પર્વનાં વ્યાખ્યાનો	પ્ર. જીવણલાલ છગનલાલ	૦—૪—૦
ભગવદ્ગીતામૃત પ્રસાદ	વેલાંબાઈ દ્વારકાંદાસ	૩—૮—૦
મહમદ પેગંબરનો ધર્મ	...	૦—૧—૩
ઋગવેદ શાંખાયન શાખાનું આન્હિક	જયાનન્દ બ. શુક્લ	૨—૦—૦
લિંબજા શક્તિ માહાત્મ્ય	અંબાલાલ લિમ્બજીઆ	૦—૫—૦
વિજ્ઞાનયોગ	અંબાલાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણી	૨—૮—૦
વેદ ઇશ્વિરીય જ્ઞાન છે	ત્રિકમલાલ હરિલાલ	૦—૨—૦
વૈરાગ્ય શતક	રામશંકર મોનજી ભટ્ટ	૧—૦—૦
શિક્ષાપત્રી	આનન્દપ્રસાદ મહારાજ	૦—૧૨—૦
શિવમહિમ્ન સ્તોત્ર	માધવદાસ મગનલાલ દલાલ	૦—૬—૦
શુક્લ યજુર્વેદ સંહિતા	મોતીલાલ રવિશંકર ઘોડા	...
સંયમ અને ભક્તિમાર્ગ	અંબાલાલ પુરાણી	...
સત્યાર્થ પ્રકાશ	અનુ. મયાશંકર શર્મા	૦—૧૪—૦
સત્સંગી ભૂષણ–પ્રથમ અંશ	માધવલાલ દલસુખરામ	૨—૦—૦
સમાધી સોપાન તથા શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર વચનામૃત	અનુ. ગોવર્ધનદાસજી	...

નાટક

આગગાડી	ચંદ્રવદન મ્હેતા	૧—૪—૦
કિસ્મતનો સિતારો, દિગપાલ, અક્કલનો ચમત્કાર	ગજેન્દ્રશંકર લાલશંકર પંડયા	૦—૬—૦
ચાલો ભજવીએ (ભાગ ૧ લો)	નટુભાઇ	૦—૪—૦
” ” (ભાગ ૨ જો)	”	૦—૧૦—૦
જલીયાંવાલા	“ દર્શક ”	૦—૮—૦
ત્રણ નાટકો	રમણલાલ ન. વકીલ	૧—૦—૦
નરસિંહ–નિનાદ	મૂળશંકર મ. યાજ્ઞિક	૦—૨—૦
નીલપંખી	દીલીપકંદી	૦—૧૪—૦
પદ્મિની	કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી	૧—૮—૦
પ્રતાપસિંહ	મણિભાઇ ભૂલાભાઇ પટેલ	૧—૦—૦
બાળકોનો બાંધવ	ગૌરીશંકર કી. ચતુર્વેદી	૦—૫—૦
બાળકોનો બેલી કોણ	” ” ”	૦—૫—૦
માથાનું દાન	રમણલાલ સોની	૦—૮—૦
મોરનાં ઈંડાં	કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી	૦—૧૨—૦
લોપામુદ્રા ભાગ ૪ થો	કનૈયાલાલ મુનશી	૧—૮—૦
વેદીના ફૂલો	નાગરદાસ પંડયા	૦—૧૦—૦
વંઠેલાં અને બીજી નાટિકાઓ	ઝવેરચંદ મેઘાણી	૧—૦—૦
સંવાદો અને ગીતો	છો. બ. બ્રહ્મભટ્ટ	૦—૧૦—૦
સાગરિકા	કેશવપ્રસાદ છો. દેસાઈ	૦—૮—૦

રેફરન્સ

કહેવત સંગ્રહ	પ્ર. વડોદરા સ. છાપખાનું	૦—૯—૦
કર્તાઓની નામાવલી	પુ. સ. સ. મંડળ–વડોદરા	૦—૮—૦
૩૦૦૦ ગુજરાતી પુસ્તકોની વર્ગીકૃત નામાવલી	ગુ. સ. સ. મંડળ–વડોદરા	૫—૦—૦
ગુજરાત પુસ્તકાલય પરિષદ પહેલી–અમદાવાદ	પ્ર. ગુ. વ. સોસાઇટી	...
ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર વર્ષ ૫	હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ	૧—૦—૦
જીવતા તહેવારો	કાલેલકર	૦—૨—૬
પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ ભાષણો અને લેખો	વડોદરા રાજ્ય પુ. પરિષદ મંડળ	૨—૦—૦

બાલસાહિત્ય

કર્ણ	પ્રો. ડોલરરાય રંગીલદાસ માંકડ	૦—૬—૦
ગમ્મતિકા	નટુભાઈ પો. પટેલ	૦—૪—૦
ગરવી ગુજરાતનો સરળ ઇતિહાસ	મગનલાલ કેશવલાલ પૂરાણી	૦—૪—૦
પાર્વતી	ડૉ. દેવેન્દ્ર ર. મજમુંદાર	૦—૬—૦
બલિરાજા	રમણીકલાલ કીશનલાલ મ્હેતા	૦—૨—૦
બુદ્ધ ભગવાનની વાર્તાઓ	ચંદ્રશંકર મ. ભટ્ટ	૦—૬—૦
ભગીરથ	ભગીરથ મજમુંદાર	૦—૬—૦
રુક્મિણી	હંસા મ્હેતા	૦—૪—૦
×————×	×————×	×——×
ચાંદો સુરજ	રમણલાલ સોની	૦—૪—૦
ચાર સુંદર સંવાદો	ચુનીલાલ કુ. શાહ	૦—૩—૦
જંગલમાં રખડતાં	કપિલા ઠાકોર	૦—૪—૦
જાપાનનો જ્વાળામુખી	કીર્તિદાબ્હેન દીવાનજી	૦—૩—૦
જ્ઞાનગંગા	ભાનુપ્રસાદ મણિલાલ ભટ્ટ	૦—૩—૦
ધરતીકંપ	પ્રીયવદન બક્ષી	૦—૩—૦
પ્રાણી વર્ણન	ચંદ્રશંકર મણિશંકર ભટ્ટ	૦—૪—૦
બાળકોની રમત	રતિલાલ વિઠ્ઠલદાસ દલાલ	૦—૩—૦
×————×	×————×	...
ઊંઘણસી	રમણલાલ ના. શાહ	૦—૩—૦
કાલાં ઘેલાં	નાગરદાસ ઇ. પટેલ	૦—૩—૦
ગંગારામ	નાગરદાસ ઈ. પટેલ	૦—૩—૦
પંડિતજી	” ”	૦—૩—૦
ઇસપનાં પાત્રો ગધેડાં	ગિજુભાઈ	૦—૫—૦
ગોલીબારની મુસાફરી	હંસા મ્હેતા	૦—૧૪—૦
ચાંદા પોળી	વસન્ત નાયક	૦—૩—૦
નાના મોટા પાઠો	સોમાભાઇ કીશાભાઈ પટેલ	૦—૨—૬
નાની નાની વાતો	ચંદ્રશંકર મણિશંકર ભટ્ટ	૦—૧—૦
પ્રવાસી પંખી ખંજન	કેશવપ્રસાદ દેશાઈ	૦—૪—૦
ફુવારો	વસન્ત નાયક	૦—૩—૦
ફૂલદાની	વસન્ત નાયક	૦—૪—૦
બહારવટીયો મીરખાં	મગનલાલ બાપુજી બ્રહ્મભટ્ટ	૦—૫—૦
બાળપાઠો	સોમાભાઈ કીશાભાઈ પટેલ	૦—૨—૦
બાલ સંવાદો	ચંદ્રશંકર મણિશંકર ભટ્ટ	૦—૧—૦
બાલ જ્ઞાન ગમ્મત	રમણલાલ ના. શાહ	૦—૬—૦

બીલ્લીપગો જોનસન	રમણલાલ સોની	૦—૧—૬
ભગો	નાગરદાસ ઇ. પટેલ	૦—૩—૦
લપલપીયાં	રમણલાલ નાનાલાલ શાહ	૦—૮—૦
લોભીયાની વલે	રસુલભાઈ નબીભાઈ વોરા	૦—૧—૦
વનફૂલ	હિંમતલાલ ચુ. શાહ	૦—૬—૦
વિજ્ઞાનીકા	નટુભાઇ પટેલ	૦—૩—૦
શબ્દપોથી અને જોડાક્ષરપોથી	સોમાભાઈ પી. પટેલ	૦—૨—૦
શબ્દપોથી	”	૦—૨—૦
સાચી ખોટી વાતો	”	૦—૨—૦
સુંદર પાઠો	”	૦—૨—૦
હાસ્ય ફૂવારો	હરિપ્રસાદ વ્યાસ	૦—૮—૦

સંગીત

સંગીત પ્રવેશિકા	મનહરરામ હ. મ્હેતા	૦—૬—૦
સંગીત શ્રેણી	હરિશંકર વિદ્યાર્થી	૦—૬—૦

નિબંધ

રજકણ	“ધૂમકેતુ”	૧—૪—૦
વાલ્મિકીનું આર્યદર્શન	રતિલાલ મોહનલાલ ત્રિવેદી	૧—૮—૦

ગણિતશાસ્ત્ર

અનડા ગણિત	રતનશી પુ. અનડા	૦—૪—૬
અક્ષર ગણિત પ્રવેશ પુસ્તક	ચંદુલાલ કે. અમીન	૦—૫—૦
અંકગણિત પુ. ૧	ગૌરીશંકર જ. ભટ્ટ	૦—૭—૦
અંકગણિત પુ. ૨	,, ,,	૦—૭—૦
અંકગણિત પુ. ૩	,, ,,	૦—૭—૦
ખગોળ ગણિત ભા. ૧લો	હરિહર ભટ્ટ	૦—૮—૦
સુમન અંક ગણિત ભા. ૧	લં. વા. માંડકે	૦—૬—૦
સુમન અંક ગણિત ભા. ૨	,, ,,	૦—૬—૦
સુમન અંક ગણિત ભા. ૩	,, ,,	૦—૬—૦

વ્યાયામ તથા વૈદક

આરોગ્ય અને સુખ	હિંમતલાલ મ. શાહ	૦—૬—૦
આસન અને આરોગ્ય	બાપુભાઈ કુ. પટેલ	૧—૦—૦
દિનચર્યા	બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય	૧—૮—૦
પ્રત્યક્ષ શારીર	બાલકૃષ્ણ અ. પાઠક	૮—૦—૦
સ્ત્રી રોગ ચીકીત્સા ભા. ૧લો	ગોપાલજી કુંવરજી વૈદ્ય	૦—૧૨—૦
સૂર્ય ભેદન વ્યાયામ	બાપુભાઈ કૃ. પટેલ	૦—૬—૦
સોયાબિન્સ	ડાહ્યાભાઇ એલ જાની	×——×

ખેતીવાડી

કૃષિ શિક્ષણ	સોમાભાઈ ગો. પટેલ	૦—૧૨—૦
ખેતીની જમીનના ટુકડા પડી જતા અટકાવવાને અને પડી ગયેલાને એકત્ર કરવાને વડોદરા રાજ્યમાં થએલી તજવીજ.	ગોવિંદભાઇ હાથીભાઇ દેસાઇ	૧—૦—૦
ખેડુત પંચાંગ	ખેતીવાડી ખાતું-વડોદરા	૦—૧—૦
ફ્લાવર ગાર્ડન	દુલેરાય છોટાલાલ અંજારીયા	૨—૦—૦

અર્થશાસ્ત્ર

કચ્છનું અર્થ શાસ્ત્ર	જયરામદાસ જેઠાભાઇ	૦—૮—૦
ભાટીયા જ્ઞાતિમાં પ્રવર્તિ રહેલી બેકારીનાં કારણો અને તે ટાળવા વ્યવહારૂ યોજના શી હોઇ શકે ?	ડુંગરસિંહ ધર્મસિંહ સંપટ	૦—૪—૦

ભાષાશાસ્ત્ર તથા વ્યાકરણ

ગુજરાતી ભાષામાં વર્ણવ્યવસ્થા	ડૉ. ટી. એન. દવે	૦—૧૦—૦
રસગંગા	વ્રજલાલ કાળીદાસ શાસ્ત્રી	૦—૪—૦
સંસ્કૃત વ્યાકરણ તૃતીય પુસ્તક	નૃસિંહપ્રસાદ કા. ભટ્ટ	૦—૫—૦

સ્મારક ગ્રંથ

દી. બા. કેશવલાલ હ. ધ્રુવ	પ્ર. પ્રેમ ભક્તિમંડળ ગુજરાત કૉલેજ=અમદાવાદ	...
તપોધન રજત મહોત્સવ અંક	અંબાલાલ શા. ભટ્ટ	૧—૦—૦
નડીયાદ ગવર્નમેન્ટ હાઈસ્કૂલ સ્નેહ સંમેલન સ્મારક અંક	મગનલાલ કે. મુલાણી	૦—૬—૦
સ્વ. "પ્રાણ"નાં જીવનસ્મરણો	ભૂદરદાસ ગટોરદાસ પારેખ	...

ભૂગોળ

નવીન ભૂગોળ ભાગ ૪થો	મૂળજીભાઇ હી. ચોકસી	૧—૨—૦
પૃથ્વીનો પરિચય	પોપટલાલ જેચંદ અંબાણી	૧—૮—૦
ભૂગોળ માર્ગદર્શિકા ભા. ૫મો	દ્વારકાંદાસ મોતીચંદ દોશી	૦—૬—૦
લોકમાતા	કાલેલકર	૦—૪—૦

ભરત ગુંથણ

ભરત ગુંથણ	પરિનબ્હેન એદલજી મીસ્ત્રી	૦—૧૦—૦

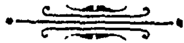
શાળોપયોગી

આર્હત જીવન જ્યોતિ ભા. ૧	હીરાલાલ ર. કાપડીઆ	૦—૫—૦
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિચય પુ. ૨	મંજુલાલ ર. મજમુંદાર	૦–૧૪–૦
ચાલો લખીએ ભા. ૧લો	લાલભાઈ ર. દેસાઇ	૦—૨–૬
ચાલો લખીએ ભા. ૨જો	લાલભાઇ ર. દેસાઈ	૦—૨–૬
ચાલો લખીએ ભા. ૩જો	લાલભાઇ ર. દેસાઇ	૦—૨–૬
ચાલો લખીએ ભા. ૪થો	લાલભાઈ ર. દેસાઈ	૦—૨–૬
બાળવિનોદ ભા. ૧લો	મગનલાલ ત્રિ. વ્યાસ	૦—૨–૬
બાળવિનોદ ભા. ૨જો	મગનલાલ ત્રિ. વ્યાસ	૦—૨–૬
બાળવિનોદ ભા. ૩જો	મગનલાલ ત્રિ. વ્યાસ	૦—૨–૬
બાળવિનોદ ભા. ૪થો	મગનલાલ ત્રિ. વ્યાસ	૦—૨–૬
બાળપોથી ભાગ ૧લો	મગનલાલ ત્રિ. વ્યાસ	૦—૧–૬
બાળપોથી ભાગ ૨જો	મગનલાલ ત્રિ. વ્યાસ	૦—૧–૬
વાંચોને લખો ભા. ૧લો	મનુભાઇ ક. દેસાઇ	૦—૨–૬
વાંચોને લખો ભા. ૨જો	મનુભાઇ ક. દેસાઇ	૦—૨–૬
વાંચોને લખો ભા. ૩જો	મનુભાઇ ક. દેસાઇ	૦—૨–૬
સાહિત્ય રત્ન ભાગ ૧લો	ઇશ્વરલાલ પ્રા. ખાનસાહેબ	૦–૧૦–૦
સાહિત્ય દર્શન	અંબાલાલ નૃ. શાહ	૦–૧૪–૦

સન ૧૯૩૪માં માસિકોમાં પ્રસિદ્ધ થયલા મહત્વના લેખોની સૂચ

ભાષા—વ્યાકરણ

વિષય	કર્તા	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
અપભ્રંસ	રા. મધૂસુદન ચી. મોદી	પ્રસ્થાન	જેઠ
કેટલાક સુરતી શબ્દ પ્રયોગો	પ્રો. વ્યોમેશચંદ્ર પાઠકજી	સાહિત્ય	મે
ગુજરાતી બોલીમાં વિવૃત્ત એ. ઓ;	રા. ચુનીલાલ વર્ધમાનદાસ શાહ	બુ. પ્ર.	એપ્રિલ
ગુજરાતી માટે દેવનાગરી લિપિ કે હિન્દી માટે ગુજરાતી લિપિ	રા. "હિન્દવી"	બુ. પ્ર.	જુલાઈ
ગુજરાતી લિપિમાં થોડાક સુધારો	રા. કિશોરલાલ મશરૂવાળા	પ્રસ્થાન	શ્રાવણ
ચબરાકીયાં	મી. ફીરોજશાહ મહેતા	સાહિત્ય	ઓગસ્ટ
પરિભાષાના પ્રદેશમાં એક ડોકીયું	રા. ત્રિભુવન હેમાણી	કૌમુદી	જુન
પ્રાચીન ગુજરાતી ગદ્ય અને તેની પૂર્વ પીઠિકા	રા. મધુસુદન ચી. મોદી	બુ. પ્ર	જુલાઇ
ભૂગોળની પરિભાષા	રા. હરિલાલ માંકડ	ઊર્મિ	શ્રાવણ
મધ્યકાલીન ગુજરાતીનું સ્વરૂપ	રા. કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી	વસન્ત	આષાઢ
વર્તમાન કાળનો "છય" પ્રત્યય	રા. ચતુરભાઈ પુ. પટેલ	બુ. પ્ર	ઓકટોબર
શબ્દાર્થ વિચાર	પ્રિ. આનન્દશંકર બાપુશંકર ધ્રુવ	વસન્ત	આશ્વિન
શાસ્ત્રોચ્ચાર પરિશુદ્ધ જોડણી	રા. કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી	કૌમુદી	માર્ચ
સોળમા શતકની ગુજરાતી ભાષા	રા. મધૂસુદન ચી. મોદી	બુ. પ્ર	જાન્યુઆરી

સાહિત્ય

વિષય	કર્તા	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
અગીયારમું સાહિત્ય સંમેલન	રા. સુરેન્દ્ર પંડ્યા	બુ. પ્ર	જાન્યુઆરી
અખો અને તેનું તત્વજ્ઞાન	રા. એમ દરબાર	સાહિત્ય	મે
આપણું લોક વાર્તા વિવેચક પ્રાચીન સાહિત્ય	રા. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા	કૌમુદી	જુલાઇ
આદિ પર્વની સંશોધિત આવૃત્તિ	પ્રો. બળવન્તરાય ક. ઠાકોર	વસન્ત	ચૈત્ર
આધુનિક કાવ્ય સ્વરૂપ	રા. દેશળજી પરમાર	બુ. પ્ર	જાન્યુઆરી
આપણા બે જ્યોતિધરો	રા. હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ	બુ. પ્ર	એપ્રિલ
આપણા સાહિત્યની પ્રયોગ શાળા	રા. ડોલરરાય રંગીલદાસ માંકડ	ઊર્મિ	વૈશાખ
ઉમ્મર ખય્યામ-એક દૃષ્ટિ	રા. મનુભાઈ વૈદ્ય	ઊર્મિ	વૈશાખ
ઐતિહાસિક પાત્રો અને તેનું નિરૂપણ	રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી	કૌમુદી	જાન્યુઆરી
કવિ કુસુમાકર	પ્રો. વિ. ર. ત્રિવેદી	કૌમુદી	ઓકટોબર
કસ્મ કવિનો પરિચય	રા. પ્રસન્ન ગો. કાજી	પ્રસ્થાન	ફાલ્ગુન
કનૈયાલાલ મુનશી એક સમિક્ષા	રા. કાન્તિલાલ વ્યાસ	પ્રસ્થાન	વૈશાખ
કળા પ્રદર્શન	રા. વિરેન્દ્રરાય મહેતા	શારદા	જાન્યુઆરી
કવિતા	રા. ધૂમકેતુ	ઊર્મિ	કાર્તિક
કાનડી ભાષામાં ડોકીયું	રા. કીશોરલાલ મશરૂવાળા	પ્રસ્થાન	માગ-પોષ
કાઠીયાવાડનું વીરરસનું સાહિત્ય	રા. મગનલાલ શ્યામજી	શારદા	ફેબ્રુઆરી
કાન્તનું દેવયાની	રા. પદ્માનન	ઊર્મિ	એપ્રિલ
કાવ્ય અને તેના પ્રયોજનનો કાળ	પ્રો. બલવન્તરાય ક. ઠાકોર	સાહિત્ય	ઓગસ્ટ
કરણઘેલો	રા. ડોલરરાય ર. માંકડ	ઊર્મિ	કાર્તિક
કેશવલાલભાઈની વાઙ્મય સેવાની સૂચી	રા. ડોલરરાય ર. માંકડ	ઊર્મિ	જેઠ

સન ૧૯૩૪માં માસિકોમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા મહત્વના લેખોની સૂચ

ભાષા—વ્યાકરણ

વિષય	કર્તા	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
અપભ્રંસ	રા. મધુસુદન ચી. મોદી	પ્રસ્થાન	જેઠ
કેટલાક સુરતી શબ્દ પ્રયોગો	પ્રો. વ્યોમેશચંદ્ર પાઠકજી	સાહિત્ય	મે
ગુજરાતી બોલીમાં વિવૃત્ત એ, ઓ;	રા. ચુનીલાલ વર્ધમાનદાસ શાહ	ગુ. પ્ર.	એપ્રિલ
ગુજરાતી માટે દેવનાગરી લિપિ કે હિન્દી માટે ગુજરાતી લિપિ	રા. "હિન્દવી"	ગુ. પ્ર.	જુલાઈ
ગુજરાતી લિપિમાં થોડોક સુધારો	રા. કિશોરલાલ મશરૂવાળા	પ્રસ્થાન	શ્રાવણ
ચબરાકીયાં	મી. ફીરોજશાહ મહેતા	સાહિત્ય	ઓગસ્ટ
પરિભાષાના પ્રદેશમાં એક ડોકીયું	રા. ત્રિભુવન હેમાણી	કૌમુદી	જુન
પ્રાચીન ગુજરાતી ગદ્ય અને તેની પૂર્વ પીઠિકા	રા. મધુસુદન ચી. મોદી	ગુ. પ્ર	જુલાઇ
ભૂગોળની પરિભાષા	રા. હરિલાલ માંકડ	ઊર્મિ	શ્રાવણ
મધ્યકાલીન ગુજરાતીનું સ્વરૂપ	રા. કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી	વસન્ત	આષાઢ
વર્તમાન કાળનો "છય" પ્રત્યય	રા. ચતુરભાઈ પુ. પટેલ	ગુ. પ્ર	ઓકટોબર
શબ્દાર્થ વિચાર	પ્રિ. આનન્દશંકર બાપુશંકર ધ્રુવ	વસન્ત	આશ્વિન
શાસ્ત્રોચ્ચાર પરિશુદ્ધ જોડણી	રા. કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી	કૌમુદી	માર્ચ
સોળમા શતકની ગુજરાતી ભાષા	રા. મધૂસુદન ચી. મોદી	ગુ. પ્ર	જાન્યુઆરી

સાહિત્ય

વિષય	કર્તા	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
અગીયારમું સાહિત્ય સંમેલન	રા. સુરેન્દ્ર પંડ્યા	બુ. પ્ર	જાન્યુઆરી
અખો અને તેનું તત્વજ્ઞાન	રા. એમ દરબાર	સાહિત્ય	મે
આપણું લોક વાર્તા વિવેચક પ્રાચીન સાહિત્ય	રા. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા	કૌમુદી	જુલાઇ
આદિ પર્વની સંશોધિત આવૃત્તિ	પ્રો. બળવન્તરાય ક. ઠાકોર	વસન્ત	ચૈત્ર
આધુનિક કાવ્ય સ્વરૂપ	રા. દેશળજી પરમાર	બુ. પ્ર	જાન્યુઆરી
આપણા બે જ્યોતિર્ધરો	રા. હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ	બુ. પ્ર	એપ્રિલ
આપણા સાહિત્યની પ્રયોગ શાળા	રા. ડોલરરાય રંગીલદાસ માંકડ	ઊર્મિ	વૈશાખ
ઉમ્મર ખય્યામ–એક દૃષ્ટિ	રા. મનુભાઈ વૈદ્ય	ઊર્મિ	વૈશાખ
ઐતિહાસિક પાત્રો અને તેનું નિરૂપણ	રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી	કૌમુદી	જાન્યુઆરી
કવિ કુસુમાકર	પ્રો. વિ. ર. ત્રિવેદી	કૌમુદી	ઓક્ટોબર
કુસુમ કવિનો પરિચય	રા. પ્રસન્ન ગો. કાજી	પ્રસ્થાન	ફાલ્ગુન
કનૈયાલાલ મુનશી એક સમિક્ષા	રા. કાન્તિલાલ વ્યાસ	પ્રસ્થાન	વૈશાખ
કળા પ્રદર્શન	રા. વિરેન્દ્રરાય મહેતા	શારદા	જાન્યુઆરી
કવિતા	રા. ધૂમકેતુ	ઊર્મિ	કાર્તિક
કાનડી ભાષામાં ડોકીયું	રા. કીશોરલાલ મશરૂવાળા	પ્રસ્થાન	માગ–પોષ
કાઠીયાવાડનું વીરરસનું સાહિત્ય	રા. મગનલાલ શ્યામજી	શારદા	ફેબ્રુઆરી
કાન્તનું દેવયાની	રા. પદ્માનન	ઊર્મિ	એપ્રિલ
કાવ્ય અને તેના પ્રયોજનનો કાળ	પ્રો. બલવન્તરાય ક. ઠાકોર	સાહિત્ય	ઓગસ્ટ
કરુણદારા	રા. ડોલરરાય ર. માંકડ	ઊર્મિ	કાર્તિક
કેશવલાલભાઇની વાંઙમય સેવાની સુચી	રા. ડોલરરાય ર. માંકડ	ઊર્મિ	જેઠ

ગીજુભાઇનું સાહિત્ય	રા. શંકરભાઇ સોમાભાઈ પટેલ	પુસ્તકાલય	ફેબ્રુઆરી
ગાંડિવ સાહિત્ય મંદિરની સાહિત્ય સેવા	રા. છોટાલાલ કામદાર	પુસ્તકાલય	એપ્રિલ
ગુજરાતની પહેલી નવલકથા	રા. ભાનુશંકર બી. વ્યાસ	કૌમુદી	ઑગસ્ટ
ગુજરાતના મહાકવિ બાણ શ્રી ગોવર્ધનરામ	રા. "પરાગ"	વસન્ત	ચૈત્ર
ગુજરાતની નિગર્વ સાક્ષરતા	રા. રામલાલ ચુ. મોદી	બુ. પ્ર	એપ્રીલ
૧૧ મું ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલન	રા. રામનારાયણ વિ. પાઠક	પ્રસ્થાન	મહા
૧૧મી સાહિત્ય પરિષદ	રા. ત્રિભુવન હેમાણી	નવચેતન	ફેબ્રુઆરી
ગુજરાતી કાવ્ય સાહિત્યની તુલના	રા. હરિલાલ માંકડ	ઊર્મિ	કાર્તિક
ગોવર્ધનરામ અને બ્રીટીશ યુગ	પ્રો. કેશવલાલ હીમતરામ કામદાર	કૌમુદી	એપ્રિલ
ગોવર્ધનરામ અને દેશી રાજ્ય	પ્રો. કેશવલાલ હીમતરામ કામદાર	કૌમુદી	સપ્ટેમ્બર
ગોવર્ધનરામ-વિચારક	રા. રામમોહનરાય દેસાઈ	વસન્ત	જ્યેષ્ઠ
ગાંડિવની પ્રતિષ્ઠાપના	રા. નટવરલાલ વિમાવાળા	પુસ્તકાલય	ઑગસ્ટ
છન્દચર્ચા	રા. ડોલરરાય ર. માંકડ	ઊર્મિ	કાર્તિક
છેલા દસકાના આપણા બાલ સાહિત્યની સુરેખા	રા. શંકરભાઇ પટેલ	પુસ્તકાલય	જુલાઇ
જુના ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગુજરાતનો નામોલ્લેખ	રા. મધુસૂદન ચી. મોદી	પ્રસ્થાન	મહા
જ્યારે અસ્પૃશ્યતા નહોતી	રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી	કૌમુદી	એપ્રીલ
જ્યોતિષ શાસ્ત્ર પ્રવિણા ભટ્ટરી	રા. રતિકાન્ત ભટ્ટ	શારદા	જુન
ધ્વન્યા લોક	રા. ડોલરરાય ર. માંકડ	કૌમુદી	ફેબ્રુઆરી
ધ્રુવ સાહેબની સાહિત્ય સેવા	રા. મધુસુદન ચી. મોદી	ઊર્મિ	કાર્તિક
ધ્રુવ સાહેબનું સંશોધન કાર્ય	રા. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા	બુ. પ્ર	એપ્રીલ
નરસિંહરાવની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિનું રેખાદર્શન	રા. "મિત્રશ્રવણે"	કૌમુદી	એપ્રિલ
નરસિંહરાવ દિવેટીયા અને કેશવલાલ ધ્રુવ	પ્રિન્સપાલ આનન્દશંકર ધ્રુવ	વસન્ત	અ ષાઢ
નરસિહરાવ અભિનંદન ઉત્સવ	દી. બા. કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરી	વસન્ત	કા. મા.

નરસિંહરાવ અને પ્રાર્થના સમાજ	રા. ગટુલલાલ ગો. ધ્રુવ	બુ. પ્ર	એપ્રિલ
નરસિંહ મહેતાની ભક્તિનું સમર્થન	રા. નટવરલાલ દેસાઇ	બુ. પ્ર	એપ્રિલ
નવી ગુજરાતી કવિતાના યુગો	રા. "સ્નેહ રશ્મિ"	પ્રસ્થાન	ભાદ્રપદ
નરસિંહરાવના ભાષા દોષો	રા. ભરતરામ ભા. મ્હેતા	શારદા	ભેટ અંક
નરસૈયાને લગતા કેટલાક પ્રશ્નો	પ્રો. બલવન્તરાય ક. ઠાકોર	સાહિત્ય	જુન
નરસિંહ મહેતા	રા. સા. મુકુન્દરાય	ઊમ	આષાઢ
નાકની વાળી	રા. નરસિંહરાવ દિવેટીઆ	પ્રસ્થાન	આશો
ઢોલામારૂની મૂળ કથા	રા. રમણિકલાલ કીશનલાલ	પ્રસ્થાન	જેઠ
પ્રાચીન ગુર્જર વીરકાવ્યો	પ્રો. ગજેન્દ્રશંકર લાલશંકર પંડયા	બુ. પ્ર	જાન્યુઆરી
પ્રેમકુંજ	રા. ચતુરભાઇ પટેલ	વસન્ત	વૈશાખ
પ્રેમવાર્તા	રા. હસમુખલાલ મ. કાજી	બુ. પ્ર	જુલાઇ
ફીરદૌસી	દી. બા. કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરી	વસન્ત	કાર્ત–માગશિર્ક
બોટાદકરની સાહિત્ય સેવા	રા. ખીમજીભાઇ ઠાકર	પુસ્તકાલય	જુન
ભારતીય વાઙ્મયના અમર રત્નો	રા. જેઠાલાલ જોશી	કૌમુદી	ઑગસ્ટ
ભાષાવતારના ખરા જ્ઞાનનું રૂણ	રા. કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી	બુ. પ્ર	એપ્રીલ
ભાષાન્તરની કળા	રા. મનસુખલાલ ઝવેરી	ઊર્મિ	પોષ
મુનશીની સ્ત્રીત્વની ભાવના	રા. રવિશંકર જોશી	કૌમુદી	એપ્રિલ
રમણલાલ દેસાઇની નવલ કથાઓ	રા. વિષ્ણુપ્રસાદ બક્ષી	બુ. પ્ર	ઓક્ટોમ્બર
વાડીલાલ શાહના કેટલાક કટાક્ષ લેખો	રા. ત્રિભુવન હેમાણી	નવચેતન	સપ્ટેમ્બર
વાર્તા શેને કહેવી	મી. ફીરોજશાહ મહેતા	નવચેતન	એપ્રીલ
વિદ્યાપતિ બિલ્હણના સમયનો વિચાર	રા. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી	કૌમુદી	નવે–ડીસેમ્બર
વિવેચન અને વિવેચકો	રા. મનુભાઇ વૈદ્ય	વસન્ત	ફાલ્ગુન
વિરસિંહ કૃત ઉષાહરણ: એક પરિચય	રા. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા	બુ. પ્ર	ઓક્ટોબર
વિધિ પૂજા	કવિ ન્હાનાલાલ દ. કવિ	નવચેતન	સપ્ટેમ્બર
શતાબ્દિ પ્રસંગે	રા. વિશ્વનાથ મ. ભટ્ટ	બુ. પ્ર	એપ્રિલ

મોરનાં ઇંડાં	રા " મ "	કૌમુદી	નવે–ડીસેમ્બર
રાજા છબીલારામ બહાદુર	રા. કેશવરામ શાસ્ત્રી	કૌમુદી	જુલાઇ
રાસમંદાકિની	શ્રી. જયમન પાઠકજી	સાહિત્ય	નવેંબર
લોપામુદ્રા	રા. મુનિકુમાર ભટ્ટ	કૌમુદી	જુન
લોપામુદ્રા અને મંત્ર દ્રષ્ટાઓની માનતા	રા. મનુભાઇ વૈદ્ય	વસન્ત	અશાઢ
વિવર્ત લીલાની એક ઝાંખી	રા. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી	કૌમુદી	ઓક્ટોમ્બર
સૂર્ય ગણિત	રા. મોહનલાલ હ. પંચોળી	યુ. પ્ર.	ઓક્ટોમ્બર
સ્નેહસંભ્રમ	રા. અનંતરાય મ. રાવળ .	કૌમુદી	જાન્યુઆરી
સ્મરણયાત્રા	રા. મનસુખલાલ ઝવેરી	કૌમુદી	નવે–ડીસેમ્બર

નિબંધ

	કર્તા	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
	રા. અંબાલાલ પુરાણી	કૌમુદી	જુલાઇ
	રા. કિસનસિંહ ચાવડા	કૌમુદી	ફેબ્રુઆરી
	લેલકર	પ્રસ્થાન	માહ
		પ્રસ્થાન	અશાઢ
		કૌમુદી	સપ્ટેમ્બર
		પ્રસ્થાન	ફાલ્ગુન
		ઊર્મિ	કાર્તક
		સાહિત્ય	જુલાઈ

નાટક

વિષય	કર્તા	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
અપર મા	રા. ભાસ્કર વહોરા	કૌમુદી	જુલાઇ
અનીતિવાન અતિથિ	રા. આ. જે. ભટ્ટ	નવયુગ	ઓગસ્ટ
એન્જીનિયરની પત્ની	રા. આ. જે. ભટ્ટ	નવયુગ	ઓગસ્ટ
ઇરીજીનિયાઇનિ ટેલ્સ	રા. ઉમાશંકર જોષી	પ્રસ્થાન	માગશિર્ષ
કુરકુરિયાં	રા. ગોવિંદપ્રસાદ	કુમાર	વૈશાખ
કુન્દમાળા	રા. ભવાનીશંકર વ્યાસ	ઊર્મિ	માઘ
ઝેલ્લો અંક	રા. ચંદ્રવદન મ્હેતા	કૌમુદી	જુ—ઓગસ્ટ
તરૂણ વનરાજ	રા. ધુમકેતુ	કુમાર	પોષ
દેવોની ઇસ્પીતાલ	રા. પી. જે. ભટ્ટ	નવયુગ	એપ્રિલ
નવાયુગની સ્ત્રી	રા. શારદાપ્રસાદ વર્મા	કુમાર	માગશર
નરપુંગવ	રા. અભ્યાસી	નવયુગ	ફેબ્રુઆરી
નલિની	રા. જયંત દલાલ	નવયુગ	નવેમ્બર
પેટના ખાડા	રા. રમણ ન. વકીલ	કૌમુદી	નવે—ડીસેમ્બર
ભવભૂતિ અને કાલિદાસ	રા. નવનિતરાય વકીલ	કૌમુદી	સપ્ટેમ્બર
ભગ્નહૃદય	રા. ભાસ્કર વહોરા	નવયુગ	જાન્યુઆરી
ભગવદ્ વજ્રત્સુકણ	રા. ડોલરરાય માંકડ	ઊર્મિ	ચૈત્ર
રાજ્યનાં પૈડાં	રા. મુનિકુમાર ભટ્ટ	કુમાર	જેઠ
લગ્ન હાથનાં કે હૈયાનાં	રા. ચીનુભાઇ ડાકટર	નવયુગ	માર્ચ
વિશ્વવિજેતા	રા. કરસનદાસ ભાનુસુખરામ	કૌમુદી	જા—ફે—માર્ચ
શંબુકવધ	રા. સીતારામ શર્મા	નવયુગ	ફેબ્રુઆરી
સાહિત્યકાર	રા. પ્રિયવદન બક્ષી	સાહિત્ય	જુન

૮

મોરનાં ઈંડાં	રા "મ"	કૌમુદી	નવે–ડીસેમ્બર
રાજા છબીલારામ બહાદુર	રા. કેશવરામ શાસ્ત્રી	કૌમુદી	જુલાઇ
રાસમંદાકિની	શ્રી. જયમન પાઠકજી	સાહિત્ય	નવેંબર
લોપામુદ્રા	રા. મુનિકુમાર ભટ્ટ	કૌમુદી	જુન
લોપામુદ્રા અને મંત્ર દ્રષ્ટાઓની માનતા	રા. મનુભાઇ વૈદ્ય	વસન્ત	અશાઢ
વિવર્ત લીલાની એક ઝાંખી	રા. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી	કૌમુદી	ઓક્ટોમ્બર
સૂર્ય ગણિત	રા. મોહનલાલ હ. પંચોળી	બુ. પ્ર.	ઓક્ટોમ્બર
સ્નેહસંભ્રમ	રા. અનંતરાય મ. રાવળ .	કૌમુદી	જાન્યુઆરી
સ્મરણયાત્રા	રા. મનસુખલાલ ઝવેરી	કૌમુદી	નવે–ડીસેમ્બર

નિબંધ

વિષય	કર્તા	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
દેવ એટલે મનુષ્ય	રા. અંબાલાલ પુરાણી	કૌમુદી	જુલાઇ
પી. ઇ. એન	રા. કિસનસિંહ ચાવડા	કૌમુદી	ફેબ્રુઆરી
ભારતનું ઉત્થાન	રા. કાલેલકર	પ્રસ્થાન	માહ
મૃત્યુ સાથે પ્રેમ	રા. કાલેલકર	પ્રસ્થાન	અશાઢ
વાલ્મિકીનું આર્ષદર્શન	રા. રતિલાલ મોહનલાલ	કૌમુદી	સપ્ટેમ્બર
સમિક્ષા	શ્રી. કાકા કાલેલકર	પ્રસ્થાન	ફાલ્ગુન
સનાતન હૃદય	રા. ભવાનીશંકર વ્યાસ	ઊર્મિ	કાર્તક
સાહિત્યમાં અલૌકિકતા	રા. હરિકૃષ્ણ વ્યાસ	સાહિત્ય	જુલાઈ

નાટક

વિષય	કર્તા	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
અપર મા	રા. ભાસ્કર વહોરા	કૌમુદી	જુલાઇ
અનીતિવાન અતિથિ	રા. આ. જે. ભટ્ટ	નવયુગ	ઓગસ્ટ
એન્જીનિયરની પત્ની	રા. આ. જે. ભટ્ટ	નવયુગ	ઓગસ્ટ
ઇફીજીનિયાઇન ટેલ્સ	રા. ઉમાશંકર જોષી	પ્રસ્થાન	માગશિર્ષ
કુરકુરિયાં	રા. ગોવિંદપ્રસાદ	કુમાર	વૈશાખ
કુન્દમાળા	રા. ભવાનીશંકર વ્યાસ	ઊર્મિ	માઘ
છેલ્લો અંક	રા. ચંદ્રવદન મ્હેતા	કૌમુદી	જુ–ઓગસ્ટ
તરૂણ વનરાજ	રા. ધૂમકેતુ	કુમાર	પોષ
દેવોની હસ્પીતાલ	રા. પી. જે. ભટ્ટ	નવયુગ	એપ્રિલ
નવાયુગની સ્ત્રી	રા. શારદાપ્રસાદ વર્મા	કુમાર	માગશર
નરપુંગવ	રા. અભ્યાસી	નવયુગ	ફેબ્રુઆરી
નલિની	રા. જયંત દલાલ	નવયુગ	નવેમ્બર
પેટના ખાડા	રા. રમણ ન. વકીલ	કૌમુદી	નવે–ડીસેમ્બર
ભવભૂતિ અને કાલિદાસ	રા. નવનિતરાય વકીલ	કૌમુદી	સપ્ટેમ્બર
ભગ્નહૃદય	રા. ભાસ્કર વહોરા	નવયુગ	જાન્યુઆરી
ભગવદ્ વજત્લુકણ	રા. ડોલરરાય માંકડ	ઊર્મિ	ચૈત્ર
રાજ્યનાં પૈડાં	રા. મુનિકુમાર ભટ્ટ	કુમાર	જેઠ
લગ્ન હાથનાં કે હૈયાનાં	રા. ચીનુભાઇ ડાકટર	નવયુગ	માર્ચ
વિશ્વવિજેતા	રા. કરસનદાસ ભાનુસુખરામ	કૌમુદી	જા–ફે–માર્ચ
શંબુકવધ	રા. સીતારામ શર્મા	નવયુગ	ફેબ્રુઆરી
સાહિત્યકાર	રા. પ્રિયવદન બક્ષી	સાહિત્ય	જુન

ઇતિહાસ

વિષય	કર્તા	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
આનર્તપુર અને આનંદપુર	ડૉ. ત્રિભુવનદાસ શાહ	બુ. પ્ર.	જુલાઇ
આર્યસંસ્કૃતિનું રેખાદર્શન	રા. વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈદ્ય	કૌમુદી	મે
આર્ય પ્રસ્તાવિક નોંધ	,,	,,	જુલાઇ
ઐલવંશ	,,	,,	સપ્ટેમ્બર
કાઠિયાવાડના ઇતિહાસના લુપ્તપ્રાય થયલા અવશેષ	રા. પ્રાણજીવન જોશી	બુ. પ્ર.	જુલાઇ
કૌમુદી મહોત્સવની ઉપયોગિતા	રા. ડોલરરાય રંગીલદાસ માંકડ	કૌમુદી	ઓક્ટોમ્બર
ખોવાયલી નદી	રા. રત્નમણિરાવ ભીમરાવ	પ્રસ્થાન	કાર્તિક
ગુર્જરેશ્વર કર્ણદેવ સોલંકી	રા. રતિકાન્ત કલાધર ભટ્ટ	બુ. પ્ર.	ઓક્ટોમ્બર
ગુજરાતના મીઠાના અગરો	રા. મનસુખરામ દ્વિવેદી	ગુ. શાળાપત્ર	એપ્રિલ
ચામુંડરાજ સોલંકી	રા. રતિકાન્ત કલાધર ભટ્ટ	પ્રસ્થાન	મહા
જુનું અને નવું ગુજરાત	મુનિશ્રી વિદ્યાવિજયજી	શારદા	જુન
પતન અને પ્રબોધકામ	રા. વિજયરાય ક. વૈદ્ય	કૌમુદી	જાન્યુ–મે
પશ્ચિમ ભારતવર્ષના શક ક્ષત્રપ	રા. ધનપ્રસાદ મુનશી	બુ. પ્ર.	જાન્યુઆરી
પાંચસો વર્ષનું સુરત	રા. મનસુખરામ દ્વિવેદી	ગુ. શાળાપત્ર	જાન્યુઆરી
પુરાણ અને હિન્દુ સંસ્કૃતિ	રા. જેઠાલાલ ત્રિવેદી	પ્રસ્થાન	જેઠ
પ્રાચીન ગુર્જરદેશ અને ગુર્જર જાતિ	રા. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી	કૌમુદી	જાન્યુ–માર્ચ
મનુ વૈવસ્વત અને તેના વંશજો	રા. વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈદ્ય	,,	જુલાઇ
મીસરનો કિલ્લો	રા. જગજીવન કોઠારી	શારદા	જુલાઈ
રાજપુત યુગના ઇતિહાસનું દર્શન	રા. અંબાલાલ પુરાણી	કુમાર	અશાઢ
વડનગરના બે જુના દસ્તાવેજો	રા. કનૈયાલાલ દવે	પ્રસ્થાન	મહા

શુદ્ધિકરણ સંબંધે ઇતિહાસના દાખલા	રા. મણિલાલ કા. પારેખ	વસન્ત	જ્યેષ્ટ
સુરત જીલ્લાનાં પ્રાચીન રાજ્યો	રા. મનસુખરામ દ્વિવેદી	ગુ. શાળાપત્ર	ફેબ્રુઆરી
સુરતમાં અંગ્રેજી કોઠી	રા. સુરેશ દીક્ષિત	કુમાર	ભાદરવો

ચરિત્ર

વિષય	કર્તા	ક્યા માસિકમાં	ક્યા મહિનામાં
અરવિંદ ઘોષ	રા. કિસનસિંહ ચાવડા	કૌમુદી	ઓક્ટોબર
અડધે રસ્તે	રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી	કૌમુદી	માર્ચ–મે
કવિ દલપતરામ	રા. ભગવાનલાલ માંકડ	બુ. પ્ર	જુલાઇ
કરસનદાસ મૂળજી	રા. પ્રભુદાસ મોદી	શારદા	જાન્યુઆરી
કેશવલાલ ધ્રુવ	ડો. બાલકૃષ્ણ પાઠક	બુ. પ્ર	એપ્રિલ
કેશવલાલ ધ્રુવનાં કેટલાંક સંસ્મરણો	રા. પ્રાણલાલ કે. દેસાઇ	બુ. પ્ર	એપ્રિલ
કૃષ્ણલાલ સુરજરામ વકીલ	...	ગુ. શાળાપત્ર	જાન્યુઆરી
જીવનનાં સંભારણાં	સૌ. શારદા સુમન્ત મ્હેતા	શારદા	જાન્યુ–ફેબ્રુઆરી
ટેકરાના મુનશીઓ	રા. કનૈયાલાલ મા. મુનશી	કૌમુદી	ફેબ્રુઆરી
નરસિંહરાવ દિવેટિયા	રા. શંકરપ્રસાદ રાવળ	બુ. પ્ર.	એપ્રિલ
નરસિંહરાવ ભોળાનાથ	લેડી વિદ્યાબ્હેન ર. નીલકંઠ	બુ. પ્ર	એપ્રિલ
નરસિંહરાવ દિવેટીયા	રા. કોકીલ	નવચેતન	સપ્ટેમ્બર
મહર્ષિ ઝંડુભટ્ટજી	રા. નાગરદાસ પંડ્યા	પ્રસ્થાન	વૈશાખ
મોતીલાલ મો. ઝવેરી	રા. મણિલાલ ઝવેરી	કૌમુદી	જુન
શિલ્પ સ્વામી વિશ્વકર્મા	રા. રવિશંકર રાવળ	કુમાર	ફાલ્ગુન
સેવામૂર્તિ રાજેન્દ્રલાલ	...	કુમાર	માગશર

વિજ્ઞાન

વિષય	કર્તા	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
અશાઢ પેન્સનો રૂપિયો	રા. ડુંગરશી સંપટ	નવચેતન	જાન્યુઆરી
આંકડાનો ઇતિહાસ	રા. છોટાલાલ કામદાર	”	ઓક્ટોમ્બર
ખડચીતળો	રા. ‘વનેચર’	કુમાર	માગશર
ચંદ્ર	સૌ. વિમળા સેતલવાડ	શારદા	એપ્રિલ
ધરતીકંપ–વિજ્ઞાન અને વહેમો	રા. મનુભાઈ વૈદ્ય	વસન્ત	જ્યેષ્ઠ
”	રા. યશવંત ગુ. નાયક	પ્રસ્થાન	ચૈત્ર
બ્રહ્મવિશ્વનું ” વિજ્ઞાનની ” દૃષ્ટિએ ચિત્ર	રા. વિજયરાય ધ્રુવ	કૌમુદી	નવે-ડીસેમ્બર
માનસ પૃથક્કરણ શાસ્ત્રની રેચક પદ્ધતિ	રા. હરભાઈ	નવયુગ	નવેમ્બર
વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ વિશ્વનું એક ચિત્ર	રા. પોપટલાલ શાહ	વસન્ત	ફાલ્ગુન
સાપ વિષે	રા. “ વનેચર ”	કુમાર	માગશર
હસ્તવિદ્યા–પશ્ચિમની દૃષ્ટિએ	રા. અરૂણકાન્ત	નવચેતન	ફેબ્રુઆરી
હિન્દુ વિજ્ઞાન શાસ્ત્રીઓ અને ભૂકંપ	રા. દલપતસિંહ પરમાર	ગુ. શાળાપત્ર	એપ્રિલ

કેળવણી

વિષય	કર્તા	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
આપણા શિક્ષણની કેટલીક સમસ્યાઓ	રા. અમૃતલાલ નાથાલાલ મોદી	વસન્ત	કાર્તિક–માગ.
ગુજરાતી મૂળાક્ષરો	રા. ગજેન્દ્રશંકર પંડ્યા	ગુ. શાળાપત્ર	સપ્ટેમ્બર
પ્રાચીન શિક્ષણ પદ્ધતિ	રા. મનુભાઇ વૈદ્ય	વસન્ત	વૈશાખ
પ્રાચીન આર્યોની કેળવણીનાં બીજ	રા. ચુનીલાલ બે. ભટ્ટ	વસન્ત	જુલાઇ
ભાષાશિક્ષણ	... ...	ગુ. શાળાપત્ર	જુલાઇ–ઓગસ્ટ
વ્યાયામવિદ્યા	રાજ્યરત્ન પ્રો. મણિકયરાવ	શારદા	એપ્રિલ
શારીરિક કેળવણીમાં સમન્વય	રા. ગજાનન ઉ. ભટ્ટ	કૌમુદી	નવે–ડીસેમ્બર
શારીરિક શિક્ષણનો વિચાર	રાજ્યરત્ન પ્રો. મણિકયરાવ	શારદા	ભેટ અંક
સહશિક્ષણ	રા. મનુભાઇ વૈદ્ય	વસન્ત	માઘ

વૈદક

વિષય	કર્તા	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
આંખ	રા. હરિકૃષ્ણ વ્યાસ	નવચેતન	માર્ચ
દીનચર્યા	રા. બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય	પ્રસ્થાન	પોષ
માખણ અને ઘી	રા. દિનકર પંડ્યા	,,	ફાલ્ગુન
સોયા બીન્સ	,, ,,	,,	શ્રાવણ–ભાદ્ર
સંતતિ નિયમન શા માટે ?	ડૉ. અમૃતલાલ	નવયુગ	સપ્ટેમ્બર

તત્વજ્ઞાન અને ધર્મ

વિષય	કર્તા	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
ઇસ્લામ	રા. સુનીલાલ પુ. બારોટ	પ્રસ્થાન	અશાઢ–શ્રાવણ
ક્રિયાકાંડ–એક સમિક્ષા	રા. અમૃતલાલ નાથાલાલ મોદી	વસન્ત	ભાદ્રપદ
શ્રીકૃષ્ણ શરણં મમ:	પ્રિન્સિપાલ આનન્દશંકર ધ્રુવ	,,	આશ્વિન
ભગવદ્ગીતા સંબંધી થોડુંક	,,	,,	જ્યેષ્ઠ
સમગ્રતા અને વિકાસ	ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઇ	ગુ. પ્ર.	જુલા–ઓગસ્ટ

પ્રવાસ

વિષય	કર્તા	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
અમેરિકાની નોંધપોથી	રા. છોટાલાલ કામદાર	કૌમુદી	એપ્રિલ
કચ્છ વિષે કેટલુંક	રા. ચુનીલાલ પાટડીઆ	કુમાર	માગશર
કાશ્મીરનો પ્રવાસ	...	વસન્ત	ફાલ્ગુન
કાશ્મીરની કુંજોમાં	...	નવચેતન	જાન્યુ–ફેબ્રુઆરી
જગતના ત્રણ જલ માર્ગ	રા. સકરચંદ શાહ	કુમાર	ભાદરવો
નર્મદાતીરે	રા. સુરેશ દીક્ષિત	,,	ચૈત્ર
પંદર દિવસનું પર્યટન	રા. રતિલાલ ત્રિવેદી	,,	,,
મેવાડની મુસાફરી	રા. ત્રિભુવનદાસ ઠક્કર	ગુ. શાળાપત્ર	જાન્યુઆરી

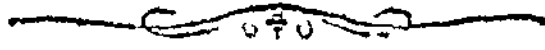
પુસ્તકાલય—વર્તમાનપત્ર

વિષય	કર્તા	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
અર્વાચીન પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ	રા. ઉમેદભાઇ પટેલ	પુસ્તકાલય	ઑગસ્ટ
ગુ. પુસ્તકાલય પરિષદ–અમદાવાદ	...	,,	મે
ગ્રંથપાળ–અને વાચક	રા. નાજુકલાલ નંદલાલ ચોકશી	પુસ્તકાલય	માર્ચ–ફેબ્રુઆરી
ગ્રંથ અને ગ્રંથાલયો	રા. વિજયરાય વૈદ્ય	કૌમુદી	જુન–ઑગસ્ટ
પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિના અંગની ત્રણ યોજના	રા. મોતીભાઇ ન. અમીન	પુસ્તકાલય	જાન્યુઆરી
છઠ્ઠી વડોદરા રાજ્ય પુસ્તકાલય પરિષદ	...	પુસ્તકાલય	માર્ચ
વાઘોડીયા પુસ્તકાલય પરિષદનો અહેવાલ	...	પુસ્તકાલય	જાન્યુઆરી
સુરાણવંશિય ચૂરૂ પુસ્તકાલય	રા. જયશંકર ઉ. પાઠક	,,	સપ્ટેમ્બર
જ્ઞાનસુખડી કે શિષ્ટવાંચન	રા. ખીમજીભાઈ ઠાકર	,,	ફેબ્રુઆરી

પ્રકીર્ણ

વિષય	કર્તા	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
આજનાં યુગલોની આપણા સમાજ પર અસર	શ્રી. લીલાવતી મુનશી	કૌમુદી	નવે–ડીસેમ્બર
આર્યનારી ધર્મ	રા. ત્રિભુવન હેમાણી	નવચેતન	નવેમ્બર
ઉત્તરાયણ એટલેજ મકરસંક્રાંતિ	રા. કૃષ્ણરામ વહાલજી ભટ્ટ	પ્રસ્થાન	માગશર
ઉદયશંકર અને તેની નૃત્યકળા	રા. પુરુષોત્તમ ચૌહાણ	નવચેતન	જુલાઇ

કળામીમાંસા	રા. ન્હાનાલાલ મ્હેતા	પ્રસ્થાન	કાર્તિક
કામણગારો કળાધર ઉદયશંકર	રા. ર. વિ. મહેતા	નવયુગ	જાન્યુઆરી
ગાંધીજી સાથે પાંચ માસ	રા. છગનલાલ જોશી	શારદા	જુલાઇ
ગુજરાતનું અઢિસો વર્ષ ઉપરનું તરેહવાર વણાટકામ	રા. મંજુલાલ મજમુંદાર	પ્રસ્થાન	માહ
ગુજરેશ્વર શ્રીમંત સયાજીરાવ ગાયકવાડનાં તેર શાસનો	રા. મંજુલાલ મજમુંદાર	શારદા	એપ્રિલ
છબી ચિત્રો જોતાં કેમ શીખશો ?	મી. ફરોજશાહ મહેતા	નવચેતન	નવેંબર
નંદશંકર શતાબ્દિ	"ગુજરાતી સમાહિક"	કૌમુદી	મે
પ્રથમ વાર્ષિકોત્સવ બાલમંદિર–પોરબંદર	કવિ ન્હાનાલાલ	ગુ. શાળાપત્ર	જાન્યુઆરી
ભરૂચ જીલ્લાની ભીલ જાતી	રઃ. પી. જે. ભટ્ટ	નવયુગ	એપ્રિલ
મૂડીવાદ વિ સમાજવાદ	રા. માણેકલાલ વકીલ	નવયુગ	ઓકટોબર
વગર ધિંગાણે સાહિત્ય સંમેલન	રા. રવિશંકર	કૌમુદી	જાન્યુઆરી
વર્ણવ્યવસ્થાના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો	રા. નરહરિ દ્વારકાંદાસ પરિખ	પ્રસ્થાન	જેઠ–શ્રાવણ
સાતમી પ્રાચ્ય વિદ્યાપરિષદ	"સંશોધન અભ્યાસી"	કૌમુદી	ફેબ્રુઆરી
સ્રીઓ અને હિન્દુ કાયદો	રા. રમણિકલાલ દલાલ	બુ. પ્ર	જુલાઇ
સ્રીનો સ્વભાવ અને શક્તિ	રા. બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય	પ્રસ્થાન	શ્રાવણ
સ્વદેશી	રા. દત્તાત્રય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર	પ્રસ્થાન	જેઠ–શ્રાવણ
હિન્દુસ્તાન એકેડેમી–અલ્હાબાદ	રા. કિસનસિંહ ચાવડા	કૌમુદી	જુન
હિન્દુ સ્રીઓને કાયદામાં થયેલો અન્યાય	રા. "અભ્યાસી"	બુ. પ્ર	ઓકટોબર
હિન્દુ સ્રીઓના કાયદેસર હક્કો	રા. ર. વિ. મહેતા	નવયુગ	ફેબ્રુઆરી

ગુજરાતના ઇતિહાસને લગતાં ઉપયોગી પુસ્તકો અને લેખોની યાદી

બૉમ્બે ગેઝેટીયર વૉ. ૧, ભા. ૨		(ઈંગ્રેજી)
ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ	રા. બા. ગોવિંદભાઇ હાથીભાઈ	
ગુજરાતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ	રા. બા. ગોવિંદભાઈ હાથીભાઇ	
મિરાતે સિકંદરી,	મી. ફઝુલ્લાહ	(ઈંગ્રેજી)
મિરાતે સિકંદરી	આત્મારામ મોતીરામ દીવાનજી	(ગુજરાતી)
મિરાતે અહમદી ભા. ૧		
	પ્રકાશક, નિઝામખાન નુરખાન પઠાણ	,,
,, ,,	,, વૉ. ૨, ખંડ, ૧, ૨, ૩.	
	દી. બા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી	,,
,, ,,	ખતિમા,	
	પ્રકાશક, નિઝામખાન નુરખાન પઠાણ	,,
,, ,,	Suppliment,	
	C. N. Seddon	(ઇંગ્રેજી)
ફિરિસ્તા—ગુજરાતનો ઇતિહાસ	આત્મારામ મોતીરામ દિવાનજી	(ગુજરાતી)
ગુજરાતનો ઇતિહાસ	એદલજી ડોસાભાઈ	(ઇંગ્રેજી)
હિસ્ટ્રી ઑફ ગુજરાત,	ઇલિયટ અને એલી	(ઇંગ્રેજી)
,, ,, ,,	બર્ડ	(ઇંગ્રેજી)
,, ,, ,,	પ્રો. એમ. એસ. કોમેસરિયટ	(ઇંગ્રેજી)
	જર્નલ ઑફ ધી બૉમ્બે બ્રાન્ચ રો. સોસાયટી સન ૧૯૧૮–૧૯	
રાસમાળા	એ. કે. ફાર્બસ	(ઇંગ્રેજી)
,, ,,	રણછોડભાઈ ઉદયરામ (બે વૉલ્યુમમાં)	(ગુજરાતી)
રાજસ્થાન	ટોડકૃત	(ઇંગ્રેજી)
,,	,, સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય	(ગુજરાતી)
ટ્રાવેલ ઇન ઇસ્ટર્ન ઇંડિયા	ટોડ	(ઇંગ્રેજી)

રજપુતાનાકા ઇતિહાસ વો. ૧ અને ૨	રા. બા. ગૌરીશંકર ઓઝા	(હિંદી)
હિસ્ટ્રી ઑફ મિડિવલ ઇંડિયા (ત્રણ વૉલ્યુમો)	રા. બા. સી. વી. વૈદ્ય	(ઇંગ્રેજી)
” ”	સ્ટેન્લી પુલ (સ્ટોરી ઑફ નેશનસ્ સીરીઝ)	”
પૂર્વ મધ્યકાલિન ભારત,	શ્રી રઘુવીરસિંહ	(હિન્દી)
પ્રબંધ ચિંતામણિ —મેરૂતંગ રચિત	રામચંદ્ર દીનાનાથ	(ગુજરાતી)
” ”	દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી	(”)
” ”	મુનિશ્રી જિનવિજયજી	(સંસ્કૃત)
” ”	આર. એચ. ટૉનિ	(ઇંગ્રેજી)
ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ	પ્રો. હીરાલાલ ર. કાપડીઆ	(ગુજરાતી)
રત્નમાળ—કૃષ્ણદાસ કૃત	રેવાશંકર ગંગારામ ભટ્ટ	(ગુજરાતી)
ગુજરાતના કેટલાએક ઐતિહાસિક પ્રસંગો	કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ	(”)
દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય	શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય / મણિલાલ નભુભાઇ દ્વિવેદી	(સંસ્કૃત / ગુજરાતી)
કુમારપાલ પ્રતિબોધ	મુનિશ્રી જિનવિજયજી	(સંસ્કૃત / ગુજરાતી)
હમ્મીર મદમર્દન	જયસિંહ સુરી	(સંસ્કૃત)
નરનારાયણાનંદ મહાકાવ્ય	વસ્તુપાળ	(સંસ્કૃત)
કુમારપાલ રાજાનો રાસ	શ્રી જીનહર્ષગણિ	(ગુજરાતી)
કુમારપાલ ચરિત્ર	લલિતવિજયજી	”
વસ્તુપાલ ચરિત્ર	જિનહર્ષગણિ	”
વસ્તુપાલ તેજપાલ રાસ	મેરૂવિજય	(ગુજરાતી)
કીર્તિ કૌમુદી	વલ્લભજી હરિદત્ત આચાર્ય	(સંસ્કૃત / ગુજરાતી)
વિક્રમાંકદેવચરિત્ર	વલ્લભજી હરિદત્ત આચાર્ય	(સંસ્કૃત / ગુજરાતી)
વાઘેલા વૃત્તાંત	કૃષ્ણરામ ગણપતરામ	(ગુજરાતી)

સોલંકી વંશનો ગોધરા શાખાનો ઇતિહાસ	ભાઇશંકર વિદ્યારામ	(ગુજરાતી)
મકરધ્વજ વંશ મહીપમાળા	જગજીવન કાળિદાસ પાઠક	(ગુજરાતી)
મેવાડના ગુહિલો	માનશંકર પીતાંબરદાસ	(,,)
ઝાલાવંશ વારિધિ	નથુરામ સુંદરજી	(ગુજરાતી)
વિભા વિલાસ	કરસનભાઇ પુંજાણી	(હિંદી)
ઇડર રાજ્યનો ઇતિહાસ ભા. ૧	જોગીદાસ અંબાદાસ	(ગુજરાતી)
વડોદરાના રાજ્યકર્તા	ઇશ્વરદાસ ઇચ્છારામ	(ગુજરાતી)
વડોદરા ગેઝેટીયર	મુંબાઇ સીરીઝ–	(ઇંગ્રેજી)
,,	વડોદરા સ્ટેટ સીરીઝ	(ગુજરાતી)
કચ્છ દેશનો ઇતિહાસ	આત્મારામ કેશવજી	(ગુજરાતી)
કચ્છનો બૃહદ ઇતિહાસ	જયરામદાસ ન. ગાંધી	,,
સુરત માંડવીનું દેશી રાજ્ય	પદાણુ તથા ઉપાધ્યાય	,,
પાલણપુર રાજ્યનો ઇતિહાસ	તાલેમહમ્મદ ખાનજી	,,
તવારીખે સોરઠ	રણછોડજી દિવાન	(ઇંગ્રેજી)
સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ	ભગવાનલાલ સંપતરામ	(ગુજરાતી)
જુનાગઢનું ગેઝેટીયર		(ઇંગ્રેજી)
ભાવનગર ,,		,,
ગુજરાત સર્વસંગ્રહ	કવિ નર્મદાશંકર	(ગુજરાતી)
કાઠિયાવાડ સર્વ સંગ્રહ	,, ,,	,,
કાઠિયાવાડ ગેઝેટીયર	મુંબાઈ સીરીઝ	(ઇંગ્રેજી)
અમદાવાદ ગેઝેટીયર	,, ,,	(ઇંગ્રેજી)
અમદાવાદનો ઇતિહાસ	મગનલાલ વખતચંદ	(ગુજરાતી)
ગુજરાતનું પાટનગર	રત્નમણિરાવ ભીમરાવ	,,
અમદાવાદનો જીવનવિકાસ	શંકરરાય અમૃતરાય	,,
સુરતનું ગેઝેટીયર	મુંબાઇ સીરીઝ	(ઇંગ્રેજી)
સુરતની મુખ્તેસર તવારીખ	કવિ નર્મદાશંકર	(ગુજરાતી)
ભરૂચનું ગેઝેટીયર	મુંબાઇ સીરીઝ	(ઇંગ્રેજી)
ભરૂચ શહેરનો ઇતિહાસ	ગણપતરામ હિંમતરામ દવે	(ગુજરાતી)
ભરૂચ શહેરનો કિસ્સો	મોબેદ બેરામજી ફરદુનજી	(ગુજરાતી)
વિસનગર	મહાસુખરામ ચુનીલાલ	,,

કાઠિયાવાડનું વડનગર	માનશંકર પિતાંબરદાસ	,,
આબુ	મુનિ જયન્તવિજયજી	(ગુજરાતી)
બ્રાહ્મણવાડા	,,	,,
મોડાસા	મનુભાઈ જોધાણી	,,
તવારીખે નવસારી	સોરાબજી મંચેરજી દેસાઈ	,,
દેવકુલ પાટક	વિજયધર્મસુરી	,,
રાણપુરની મુખ્તેસર હકીકત	ખીમજી પ્રેમજી	,,
બ્રિગ્સ્ સિટિઝ ઑફ ગુર્જરરાષ્ટ્ર		(ઈંગ્રેજી)
ખંભાતનો ઇતિહાસ	રત્નમણિરાવ ભીમરાવ	(ગુજરાતી)
સિહોરની હકીકત	દેવશંકર વૈકુંઠજી ભટ્ટ	,,
હિસ્ટ્રી ઓફ પરમાર ડિનેસ્ટી	ડી. સી. ગંગુલી	(ઈંગ્રેજી)
હીસ્ટ્રી ઓફ ધાર એન્ડ માળવા	લુઅર્ડ એન્ડ લેલે	,,
હીસ્ટ્રી ઓફ રાષ્ટ્રકુટસ	પંડિત બીશંભરનાથ રઉ	,,
,, ,, ,,	પ્રો. અલ્તેકર	,,
સ્ટડીઝ ઇન પારસી હિસ્ટ્રી	પ્રો. હોડીવાળા	,,
હિસ્ટરી ઓફ ઇમ્પિરિયલ	ગુપ્તઝ પ્રો. આર. ડી. બેનરજી	,,
એશિયાઈ હૂણ	દી. બા. કેશવલાલ ધ્રુવ	(ગુજરાતી)
અલબેરૂનીનું હિન્દ	(Sachu)	(ઈંગ્રેજી)
આઈને અકબરી	બ્લોકમેન એન્ડ જેરેટ	,,
સુલતાન મહમ્મદ ગઝનવી	પ્રો. મહમ્મદ હબીબ	,,
,, ,, ,,	પ્ર. કેમ્બ્રીજ યુનિવરસિટી	,,
કેટલોગ ઓફ આન્ધ્ર એન્ડ ક્ષત્રપ		(ઈંગ્રેજી)
કોઇન્સ ઓફ વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા	પ્રો. ઈ. જે. રીપસન	
ક્ષત્રપ અને શાહ વંશના શિક્કાઓ	વલ્લભજી હરિદત્ત આચાર્ય	(ગુજરાતી)
અમદાવાદના શિક્કાઓ	રેવ. ડો. ટેલર જર્નલ બી. બી. રે. એ. સોસાઇટી ૧૯૦૦	(ઈંગ્રેજી)
ગુજરાત સલ્તનતના સિક્કાઓ	રેવ. ડો. ટેલર જર્નલ બી. બી. રે. એ. સોસાઇટી સન ૧૯૦૨	,,

સોલંકી વંશનો ગોધરા શાખાનો ઇતિહાસ	ભાઇશંકર વિદ્યારામ	(ગુજરાતી)
મકરધ્વજ વંશ મહીપમાળા	જગજીવન કાળિદાસ પાઠક	(ગુજરાતી)
મેવાડના ગુહિલો	માનશંકર પીતાંબરદાસ	(,,)
ઝાલાવંશ વારિધિ	નથુરામ સુંદરજી	(ગુજરાતી)
વિભા વિલાસ	કરસનભાઇ પુંજાણી	(હિંદી)
ઇડર રાજ્યનો ઇતિહાસ ભા. ૧	જોગીદાસ અંબાદાસ	(ગુજરાતી)
વડોદરાના રાજ્યકર્તા	ઇશ્વરદાસ ઇચ્છારામ	(ગુજરાતી)
વડોદરા ગેઝેટીયર	મુંબાઇ સીરીઝ–	(ઇંગ્રેજી)
,,	વડોદરા સ્ટેટ સીરીઝ	(ગુજરાતી)
કચ્છ દેશનો ઇતિહાસ	આત્મારામ કેશવજી	(ગુજરાતી)
કચ્છનો બૃહદ ઇતિહાસ	જયરામદાસ ન. ગાંધી	,,
સુરત માંડવીનું દેશી રાજ્ય	પદાણ તથા ઉપાધ્યાય	,,
પાલણપુર રાજ્યનો ઇતિહાસ	તાલેમહમ્મદ ખાનજી	,,
તવારીખે સોરઠ	રણછોડજી દિવાન	(ઇંગ્રેજી)
સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ	ભગવાનલાલ સંપતરામ	(ગુજરાતી)
જુનાગઢનું ગેઝેટીયર		(ઇંગ્રેજી)
ભાવનગર ,,		,,
ગુજરાત સર્વસંગ્રહ	કવિ નર્મદાશંકર	(ગુજરાતી)
કાઠિયાવાડ સર્વ સંગ્રહ	,, ,,	,,
કાઠિયાવાડ ગેઝેટીયર	મુંબાઇ સીરીઝ	(ઇંગ્રેજી)
અમદાવાદ ગેઝેટીયર	,, ,,	(ઇંગ્રેજી)
અમદાવાદનો ઇતિહાસ	મગનલાલ વખતચંદ	(ગુજરાતી)
ગુજરાતનું પાટનગર	રત્નમણિરાવ ભીમરાવ	,,
અમદાવાદનો જીવનવિકાસ	શંકરરાય અમૃતરાય	,,
સુરતનું ગેઝેટીયર	મુંબાઇ સીરીઝ	(ઇંગ્રેજી)
સુરતની મુખ્તેસર તવારીખ	કવિ નર્મદાશંકર	(ગુજરાતી)
ભરૂચનું ગેઝેટીયર	મુંબાઇ સીરીઝ	(ઇંગ્રેજી)
ભરૂચ શહેરનો ઇતિહાસ	ગણપતરામ હિંમતરામ દવે	(ગુજરાતી)
ભરૂચ શહેરનો કિસ્સો	મોબેદ બેરામજી ફરદુનજી	(ગુજરાતી)
વિસનગર	મહાસુખરામ ચુનીલાલ	,,

કાઠિયાવાડનું વડનગર	માનશંકર પિતાંબરદાસ	,,
આબુ	મુનિ જયન્તવિજયજી	(ગુજરાતી)
-બ્રાહ્મણવાડા	,,	,,
મોડાસા	મનુભાઈ જોધાણી	,,
તવારીખે નવસારી	સોરાબજી મંચેરજી દેસાઈ	,,
˙દેવકુલ પાટક	વિજયધર્મસુરી	,,
રાણપુરની મુખ્તેસર હકીકત	ભીમજી પ્રેમજી	,,
બ્રિગ્સ્ સિટિઝ ઑફ ગુર્જરરાષ્ટ્ર		(ઇંગ્રેજી)
ખંભાતનો ઇતિહાસ	રત્નમણિરાવ ભીમરાવ	(ગુજરાતી)
સિહોરની હકીકત	દેવશંકર વૈકુંઠજી ભટ્ટ	,,
˙હિસ્ટ્રી ઑફ પરમાર ડિનેસ્ટી	ડી. સી. ગંગુલી	(ઇંગ્રેજી)
·હીસ્ટ્રી ઑફ ધાર એન્ડ માળવા	લુઆર્ડ એન્ડ લેલે	,,
·હીસ્ટ્રી ઑફ રાષ્ટ્રકુટસ	પંડિત બીશંભરનાથ રેઉ	,,
,, ,, ,,	પ્રો. અલ્તેકર	,,
સ્ટડીઝ ઇન પારસી હિસ્ટ્રી	પ્રો. હોડીવાળા	,,
હિસ્ટરી ઑફ ઇમ્પિરિયલ	ગુપ્તઝ પ્રો. આર. ડી. બેનરજી	,,
એશિયાઈ હૂણ	દી. બા. કેશવલાલ ધ્રુવ	(ગુજરાતી)
·અલબેરૂનીનું હિન્દ	(Sachu)	(ઈંગ્રેજી)
·આઈને અકબરી	બ્લોકમેન એન્ડ જેરેટ	,,
·સુલતાન મહમ્મદ ગઝનવી	પ્રો. મહમ્મદ હબીબ	,,
,, ,, ,,	પ્ર. કેમ્બ્રીજ યુનિવરસિટી	,,
કેટલોગ ઑફ આન્ધ્ર એન્ડ ક્ષત્રપ		(ઈંગ્રેજી)
˙કોઇન્સ ઑફ વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા	પ્રો. ઈ. જે. રીપસન	
ક્ષત્રપ અને શાહ વંશના શિક્કાઓ	વલ્લભજી હરિદત્ત આચાર્ય	(ગુજરાતી)
અમદાવાદના શિક્કાઓ	રેવ. ડૉ. ટેલર જર્નલ બી. બી. રે. એ. સોસાઇટી ૧૯૦૦	(ઇંગ્રેજી)
·ગુજરાત સલ્તનતના સિક્કાઓ	રેવ. ડૉ. ટેલર જર્નલ બી. બી. રે. એ. સોસાઇટી સન ૧૯૦૨	,,

સોલંકી વંશનો ગોધરા શાખાનો ઇતિહાસ	ભાઇશંકર વિદ્યારામ	(ગુજરાતી)
મકરધ્વજ વંશ મહીપમાળા	જગજીવન કાળિદાસ પાઠક	(ગુજરાતી)
મેવાડના ગુહિલો	માનશંકર પીતાંબરદાસ	(,,)
ઝાલાવંશ વારિધિ	નથુરામ સુંદરજી	(ગુજરાતી)
વિભા વિલાસ	કરસનભાઇ પુંજાણી	(હિંદી)
ઇડર રાજ્યનો ઇતિહાસ ભા. ૧	જોગીદાસ અંબાદાસ	(ગુજરાતી)
વડોદરાના રાજ્યકર્તા	ઇશ્વરદાસ ઇચ્છારામ	(ગુજરાતી)
વડોદરા ગેઝેટીયર	મુંબાઇ સીરીઝ—	(ઇગ્રેજી)
,,	વડોદરા સ્ટેટ સીરીઝ	(ગુજરાતી)
કચ્છ દેશનો ઇતિહાસ	આત્મારામ કેશવજી	(ગુજરાતી)
કચ્છનો બૃહદ ઇતિહાસ	જયરામદાસ ન. ગાંધી	,,
સુરત માંડવીનું દેશી રાજ્ય	પદાણ તથા ઉપાધ્યાય	,,
પાલણપુર રાજ્યનો ઇતિહાસ	તાલેમહમ્મદ ખાનજી	,,
તવારીખે સોરઠ	રણછોડજી દિવાન	(ઇગ્રેજી)
સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ	ભગવાનલાલ સંપતરામ	(ગુજરાતી)
જુનાગઢનું ગેઝેટીયર		(ઇગ્રેજી)
ભાવનગર ,,		,,
ગુજરાત સર્વસંગ્રહ	કવિ નર્મદાશંકર	(ગુજરાતી)
કાઠિયાવાડ સર્વ સંગ્રહ	,, ,,	,,
કાઠિયાવાડ ગેઝેટીયર	મુંબાઇ સીરીઝ	(ઇગ્રેજી)
અમદાવાદ ગેઝેટીયર	,, ,,	(ઇગ્રેજી)
અમદાવાદનો ઇતિહાસ	મગનલાલ વખતચંદ	(ગુજરાતી)
ગુજરાતનું પાટનગર	રત્નમણિરાવ ભીમરાવ	,,
અમદાવાદનો જીવનવિકાસ	શંકરરાય અમૃતરાય	,,
સુરતનું ગેઝેટીયર	મુંબાઇ સીરીઝ	(ઇગ્રેજી)
સુરતની મુખ્તેસર તવારીખ	કવિ નર્મદાશંકર	(ગુજરાતી)
ભરૂચનું ગેઝેટીયર	મુંબાઇ સીરીઝ	(ઇગ્રેજી)
ભરૂચ શહેરનો ઇતિહાસ	ગણપતરામ હિંમતરામ દવે	(ગુજરાતી)
ભરૂચ શહેરનો કિસ્સો	મોબેદ બેરામજી ફરદુનજી	(ગુજરાતી)
વિસનગર	મહાસુખરામ ચુનીલાલ	,,

ગુજરાતના ઇતિહાસમાં શિલ્પની સાક્ષી
હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ
(ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદનો રિપોર્ટ)
મુસલમાની રાજ્ય પહેલાનાં શિલ્પો રેવ. ડો. ટેલર ,,
ગુજરાતના ઇતિહાસને લગતા શિલ્પો ,, ,,
પ્રો. રણછોડલાલ જ્ઞાની,
બુદ્ધિવર્ધક વ્યાખ્યાનમાળા (સન ૧૯૩૫) (ગુજરાતી)
ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો ભા. ૧ લો ,,
શ્રી ગિરજાશંકર આચાર્ય
સિલેકશન ઓફ સંસ્કૃત ઇન્સ્ક્રિપશન્સ વૉ. ૧ ભા. ૨ જો
મી. ડી. બી. ડિસકલકર (સંસ્કૃત / ઇંગ્રેજી)
અશોકના શિલાલેખો ડો. દેવદત્ત ભાંડારકર (ઈંગ્રેજી)
ભરતરામ ભાનુસુખરામ (ગુજરાતી)
કહાનદે પ્રબંધ શ્રી ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી ,,
વિમળ પ્રબંધ શ્રી મણિલાલ બકોરભાઈ વ્યાસ ,,
કિસ્સે સંજાણ એક પારસી ,,
ઐતિહાસિક રાસ સંગ્રહ ભા. ૧-૨-૩ ,,
જૈન ઐતિહાસિક ગૂર્જર કાવ્ય સંગ્રહ ,,
જૈન ઐતિહાસિક રાસમાળા ભા. ૧ મોહનલાલ દલીચંદ ,,
જૈન લેખ સંગ્રહ ભા. ૧-૨ મુનિ શ્રી જિનવિજયજી ,,
વિજ્ઞપ્તિ ત્રિવેણી ,, ,, ,,
આઉટલૉઝ ઓફ કાઠિયાવાડ સી. એ. કિન્કેડ (ઇંગ્રેજી)
સોરઠના બહારવટીયા ભા. ૧-૨ ઝવેરચંદ મેઘાણી (ગુજરાતી)
સોરઠના ખંડેરોમાં ,, ,, ,,
સાગરને તીરે તીરે ,, ,, ,,
ગુજરાતનાં તીર્થસ્થાનો દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી ,,
વૈષ્ણવ ધર્મનો ઇતિહાસ ,, ,, ,,
શૈવધર્મનો ઇતિહાસ ,, ,, ,,
શ્રીમાળી જ્ઞાતિનો ભેદ મણિલાલ બકોરભાઈ વ્યાસ ,,
ખડાયતા ગોત્રોત્પત્તિ ભોગીલાલ ભીખાભાઈ ગાંધી ,,
,, કોટયર્ક સિદ્ધાન્ત સોમનાથ હ. દવે ,,

ગૂજરાતનાં જૂનાં ખતપત્રો અને દસ્તાવેજો

પ્રસ્તાવના

ગૂજરાતના મધ્યકાલિન હિન્દુ રાજાઓનાં ખતપત્રો, દસ્તાવજો, દાનપત્રો, અને રાજકીય પત્રવ્યવહારનાં લખાણો સંસ્કૃત ભાષામાં થતાં એમ માલુમ પડે છે, અને તે ઉપરથી રાજ્યનાં દફતરો પણ સંસ્કૃતમાં લખાતાં હશે એમ માનવા કારણ મળે છે. ક્ષત્રપ, રાષ્ટ્રકુટ, વલભી અને અન્ય વધારે પ્રાચીન રાજવંશોના અમલ વખતે પણ એજ પદ્ધતિ હશે; જો કે તે વખતનાં દાનપત્રો સિવાયનાં બીજાં લખતો મળી આવતાં નથી. ચૌલુક્યોના રાજ્યઅમલનાં કેટલાંક લખાણો આપણને કોઈ અજ્ઞાત લેખકરચિત **लेखपद्धति** નામના પુસ્તકમાં મળે છે.[1] આ લખતોની ભાષા શુદ્ધ સંસ્કૃત નથી, પણ દેશી ભાષાના શબ્દોને અને પ્રયોગોને મારી મચડીને સંસ્કૃતના ચોકઠામાં ગોઠવી દીધેલા જોવામાં આવે છે. અને તે પણ એટલે સુધી કે અન્ય સ્થળે નહીં જોવામાં આવતા એવા અનેક દેશી શબ્દો એ દસ્તાવેજોમાંથી મળી આવે છે.[2]

---

૧. ગા. ઓ. સી; ૧૯. **लेखपद्धति**ના એક સંપાદક રા. શ્રીગોન્દેકર, તે ગ્રન્થમાં એક લખત સં. ૧૫૩૩નો આવે છે તે ઉપરથી માને છે કે સદરહુ ગ્રન્થનો રચનાર તે સમય લગભગ થઈ ગયો હશે. આ અનુમાન બરાબર નથી, કારણ ચાર હસ્તલિખિત પ્રતોમાં દસ્તાવેજોની સંખ્યા સરખી નથી, અને ચૌલુક્ય સમયના દસ્તાવેજોમાં રાજાઓનાં નામો તથા સાલો પણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તદ્દન શુદ્ધ છે, જે ત્રણસો વર્ષ પછી થઇ ગયેલા લેખકને માટે અશક્ય છે. **लेखपद्धति**માં આપેલું સિંહણ અને લવણપ્રસાદનું સન્ધિપત્ર પણ ઐતિહાસિક વિગતો ભેગી કરવામાં મદદગાર થઈ પડે છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ એમ જણાય છે કે લખતોની સંખ્યામાં ઘણી ઘાલમેલ થઈ છે, બાકી લેખક તો વાઘેલાઓનો—કદાચ લવણપ્રસાદનો સમકાલિન હોવો જોઈએ.

૨. આવા પ્રયોગો અને વાક્યો પ્રબન્ધચિન્તામણિ, ચતુર્વિંશતિપ્રબન્ધ, દોધકવૃત્તિ વગેરે જૈન ગ્રન્થોમાં મળે છે, તે ઉપરથી કેટલાક વિદ્વાનો એને જૈન સંસ્કૃત નામ આપવા પ્રેરાયા છે; જુઓ 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ' ભાગ ૧ના ઉપોદ્ઘાતમાં 'જૈનસંસ્કૃત' એ પ્રકરણ.

પાટણની રાજ્યગાદી ઉપરથી વાઘેલાઓનો અમલ પૂરો થયો અને મુસલમાની સત્તાનો પ્રારંભિક દોર ગૂજરાત ઉપર શરૂ થયો. રાજભાષા બદલાઇ. કચેરીઓનું કામકાજ સંસ્કૃતને બદલે ફારસીમાં ચાલવા લાગ્યું; અને દસ્તાવેજો પણ ફારસીમાં લખાવા લાગ્યા; જો કે ગૂજરાતીમાં લખાયેલા દસ્તાવેજો પણ મંજુર રખાતા. આ સમયમાં પણ ક્વચિત્ સંસ્કૃત ભાષામાં એટલે કે ઉપર લખી તેવી 'જૈન સંસ્કૃતમાં'–દસ્તાવેજો લખાતા અને તે મંજુર પણ રખાતા.

ફારસી દસ્તાવેજોનો તો વિષયજ જૂદો છે, પરન્તુ પ્રાચીન ગૂજરાતી દસ્તાવેજોની ભાષાશાસ્ત્રીય મતમંડનો માટેની ઉપયોગિતા તરફ અત્યાર અગાઉ સાહિત્યરસિકોનું ધ્યાન જેટલું ખેચાવું જોઇએ તેટલું ખેંચાયું નહોતું. આ વિષયની શાસ્ત્રીય ચર્ચા તાજેતરમાં પ્રકટ થયેલ, શ્રી કેશવરામ શાસ્ત્રી સંપાદિત મહાભારત ભાગ ૨ના ઉપોદ્ઘાતમાં થયેલી છે, અને દસ્તાવેજોથી પણ ભાષાના વિકાસનો ઇતિહાસ ચર્ચવામાં કેટલી મદદ મળે છે તે જણાઇ આવે છે.

જૂની ગૂજરાતી ભાષાના ગદ્યમાં કેટલીક રૂઢ શૈલીઓ છે–જો કે 'શૈલી' શબ્દથી સંપૂર્ણ અર્થ સ્ફોટ થતો નથી એ અહીં સ્પષ્ટ કરી દેવું જોઇએ–જેમકે, માણિક્યસુન્દરસૂરિકૃત 'પૃથ્વીચન્દ્રચરિત્ર' તથા 'સભાશૃંગાર' વગેરેની 'બોલી' એટલે કે અક્ષરના, રૂપના, માત્રાના અને લયના બંધનથી મુક્ત છતાં તેમાં લેવાતી છુટ ભોગવતું પ્રાસયુક્ત ગદ્ય, અજ્ઞાત કવિરચિત 'કાલકાચાર્ય કથા'[3] જેવાની અત્યંત સંસ્કૃતપ્રચૂર શૈલી, જૈન બાલાવબોધો, ઔક્તિકો વગેરેની સંસ્કૃતના સહેલા ટીકા ગ્રન્થો જેવી સુલભ શૈલી અને નરપતિકૃત 'પંચદંડ' તથા હીરવિજયસૂરિના કોઈ શિષ્યે રચેલ 'સંક્ષિપ્ત ગૂજરાતી કાદમ્બરી કથાનક'[4] ની સહેલી અને સાદી છતાં વાર્તાને અનુરૂપ એવી ગદ્ય શૈલી. આ સર્વથી ખતપત્રોની લખાવટ જૂદી પડે છે. વ્યાકરણ અને સાહિત્યથી અજ્ઞાન એવા લોકો વડે લખાયેલાં આ લખાણોની અત્યારના દસ્તાવેજો જેમ–તદ્દન ઢીલી ભાષાશૈલી એ ખાસ લક્ષણ છે, પુનરુક્તિઓ તો તેમાં આવેજ. આમ છતાંયે એ લખાણોની ઉપયોગિતા અનેક રીતે પૂરવાર થઇ છે. ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તો તેની ઉપયોગિતા આગળ જોઈ, પણ એ ઉપરાંત તેમાંથી દેશ્ય શબ્દો અને વાક્યરચનાઓ

૩. 'પ્રસ્થાન' ફાગણ ચૈત્ર ૧૯૮૮. ૪. 'પુરાતત્ત્વ' પુ. ૪.

અનેક મળી આવે છે, સ્થાનિક અધિકારીઓ વિષેની અનેક દૃષ્ટિએ ઉપયોગી એવી માહિતિ મળી આવે છે અને જો કે સાહિત્યક નહીં તો પણ કૃત્રિમતાથી તદ્દન મુક્ત એવાં આ લખાણોથી ભાષાના તત્કાલીન ઉત્તરોત્તર ફેરવાતા સ્વરૂપનો ખ્યાલ આવે છે.

જૂના દસ્તાવેજો અનેક મળે છે. આ લેખમાં બધા તો લઈ શકાય તેમ નથી જ, પણ ભાષાના અભ્યાસીને ઉપયોગી થઈ પડે એ દૃષ્ટિ રાખી છે. સોળમા અને સત્તરમા શતકના જાણવામાં આવ્યા તે બધાજ લીધા છે, જ્યારે અરાઢમા શતકમાં ગૂજરાતી ભાષાએ લગભગ અર્વાચીન સ્વરૂપ પકડ્યું હોઇ તે વખતના સંખ્યાબંધ દસ્તાવેજો મળતા હોવા છતાં તેમાંથી થોડાક પસંદ કરીનેજ લીધા છે. દસ્તાવેજોની શૈલી અને ગૂજરાતી શિલાલેખોની શૈલી અનેક રીતે મળતી આવે છે તે અહીં નોંધી લઉં.

અહીં લેવામાં આવ્યા છે તે ઉપરાંત નીચેના દસ્તાવેજો છપાયેલા મારા જાણવામાં આવ્યા છે. 'જૈનયુગ' પુ. ૪ અંક ૫માં સં. ૧૭૭૧ નો, 'પ્રસ્થાન' પુ. ૧૭ અંક ૪માં સં. ૧૭૨૨ તથા ૧૭૪૪ના, તથા **लेखपद्धति**ના પરિશિષ્ટમાં ૧૭૦૮, ૧૭૧૫ અને ૧૭૨૪ ના આ પ્રમાણે ૭ લખતો છે.[૫] આ સિવાય બીજા અપ્રકટ દસ્તાવેજોમાં ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીમાં અરાઢમા શતકના આશરે ૭ દસ્તાવેજો છે. નડીયાદની ડાહીલક્ષ્મી લાયબ્રેરીમાં, પાટણમાં કુંભારિયા વાડાના એક ગૃહસ્થ પાસે તથા શ્રી ગટુલાલ ધ્રુવ પાસે પણ આવા દસ્તાવેજો હોવાનું સાંભળ્યું છે. આમ દસ્તાવેજો જો કે સંખ્યાબંધ મળી આવે છેજ, પણ જો પંદરમા, સોળમા કે સત્તરમા શતકના હજી બીજા મળે તો વધારે ઉપયોગી થઈ પડે.

આ સંગ્રહમાં લીધેલાં ખતોની ભાષાશાસ્ત્રીય ચર્ચા કરવાનો અહીં અવકાશ નથી, પણ સામાન્ય ટુંકી નોંધ જેવું મેં અંતે આપેલું છે. જૂના ગૂજરાતી દસ્તાવેજોમાં ઘર વેચાણના, ઘર ઘરાણે મૂક્યાના કે ભાઈઓ જૂદા પડયાનાં જ લખાણો જ મોટે ભાગે મળી આવે છે; વિવિધ પ્રકારનાં લખાણો–જેવાં કે **लेखपद्धति**માં નોંધ્યાં છે–હજી મળતાં નથી. અત્યાર સુધી મળતાં આ ત્રણ પ્રકારનાં લખાણો સાથે સરખાવવા માટે સં. ૧૨૮૮

૫. મુસલમાની અમલ વખતના સંસ્કૃત દસ્તાવેજો હજી સુધી માત્ર બેજ મળે છે. એક સં. ૧૫૪૭ નું વિભંગપત્ર અને બીજું સં. ૧૫૬૨નું ગૃહવિક્રયપત્ર. જુઓ: 'પુરાતત્ત્વ' પુ. ૪ અંક ૧.

ના ત્રણ દસ્તાવેજો તેમાંથી પરિશિષ્ટમાં ઉતાર્યા છે; જેથી સંસ્કૃત અને ગુજરાતી દસ્તાવેજોના સરખાપણાનો ખ્યાલ આવશે. દસ્તાવેજોમાંનાં મતાં અને સાક્ષીઓ નિરર્થક વિસ્તાર થવાના ભયથી આપ્યાં નથી.

શિલાલેખો, અને દસ્તાવેજો જેવાં ભાષાના ભલે સંસ્કારી નહીં પણ અકૃત્રિમ સ્વરૂપ પ્રત્યે, અભ્યાસીઓએ અત્યાર સુધી મુકાબલે કંઈક ઉદાસીનતા દાખવી છે તે ભાષાસ્વરૂપના સાચા અભ્યાસની ખાતર દૂર થવાની જરૂર છે. એ અભ્યાસમાં આ સંગ્રહ યત્કિંચિત્ ઉપયોગી થઈ પડશે એવી આશા રાખું છું.

(૧)

સંવત ૧૪૫૯ વર્ષે કાર્તિક શુદિ ૪ સોમે યત્ ગઢ જૂંના મધ્યે લિષિતં કંસારા સોરઠીયા સમસ્ત રાત વર્ધમાન તથા રાત ધનજી [વગેરે ૮૨ નામ લીટી ૨૫ સુધી] ત૦ રાત છવા ત૦ રાત રતના સાથ સમસ્ત મ્યલી કાલિકાને ડુંગરચ ઉર્જાણી ગ્યા હૂતા ત્યાહા કાલિકા સમીપ લ્યખ્યુ છે યત્ કંસારા સોરઠીઆ સમસ્તના આદિ કુલગોર જૂંનાગઢના બ્રાહ્મણ ગિરિનારા કંસારીઆ ભટ ક્રષ્ણજી દેવજી તે માવિત્રે બાલક મુકયા હૂતા યજમાનની વૃત્તિ કાંપ જાણતા નોહોતા તે ભટ ક્રષ્ણજી દેવજીને સમસ્ત યજમાને મ્યલી પરણાવીને ચે શદા ભટ દેવજી વિંણુજીને આપતાં તે લ્યપી આપ્યું છે કોરી ૧ વેવશાલ મ્યલ્યાની ॥ કોરી ૩ લગનની ॥ લગન વર પરણે તે ગામમાં વરને ઉતારે કન્યાના બાપની કોરી ०॥ લગનમાં મુકીને વરના બાપને આપે તે વરનો બાપ બ્યમણી કરીને લગનમાં મુકીને હથેવાલાને કાયે ગોરને આપે લગનનું યમણ આપે ॥ તોરણચ ચોલાયું ૧ પશનું નાલિઅર ॥ ચોલાયાં ૪ વરમાલનાં ॥ ચોલાયાં ૨ કરગ્રહનાં ॥ ચોલાયું ૧ કન્યાનો બાપ આપે ॥ ચોલાયાં ૪ ચોરી આંગાના ચોલાયાં ૨ ચોરીમાં વરકન્યા આસન્ય બેઠાનાં ॥ સપ્તપદીના ચોખા શેર ૧। દોકડા ૭ ફોફલ ૭ ॥ ચોરીમાં ગ્રહસ્થાપનના ચોખા શેર ૨॥ દોકડા ૯ ફોફલ ૯ ॥ રુદ્રકલશનું શ્રીફલ ૧ દોકડો ૧ ફોફલ ૧ કંસાર ખાધા પછી દાન સમે થાલીમાં આવે તે ગોરનું ॥ ચોલાયું ૧ ધ્રુવદર્શનનું ॥ ચોલાયું ૧ ચડકલી ઉતાર્યાનું કોરી ૭ દાપાંની ॥ પરણી ઉતર્યા પછી વર શ્રીફલ મુકીને ગોત્રજને નમસ્કાર કરે ॥ કન્યા ફોફલ ૭ મુકીને નમસ્કાર કરે તે ગોરનું ॥ દોકડા ૭ ફોફલ ૭ વર લ્યે દોકડા ૭ ફોફલ ૭ કન્યા લ્યે તે વરકન્યા ગોત્રજ

આગલ્ય એકીએકી રમે તે ગોરનું ।। ફોફલ અપાએ ત્યાંહાં ગોર બ્યમણાં લ્યે ।। કાલિકાનાં બીડાં ૨ ગોરનાં ।। કોરી ૨॥ કન્યાનો બાપ આપે ।। યટલા દિ ન્યાત્ય યમે ત્યટલા દિન ગોર યમે ।। પેહેરામણી પેહેરે તે લુગડા ડીઠ ચોલાયું ૧ આપે ।। માંડવનું અખ્યાણું ચોખા શેર ૨॥ શ્રીફલ ૧ ફોફલ ૭ દોકડો ૧ વાંશ હેઠ મુકવાને શાંતિકના ગ્રહસ્થાપનને કાર્યે ફાલિયુ ૧ ચોખા શેર ૨ ।। દોકડા ૯ ફોફલ ૯ ।। રુદ્રકલશનેં શ્રીફલ ૧ દોકડો ૧ ફોફલ ૧ બ્રહ્માસનના ચોખા શેર ૧॥ દોકડો ૧ ફોફલ ૧ આમાન ૧ શાંતિકનું ।। સીમંતનું દાપુ દોકડા ૧૬ અને યમણ ।। પહેલો દીક્યરો આવે ત્યવાહાર કોરી ૧ આપે ।। ગોર્ય પુંજામણ ચોલાયા ૨ શ્રીફલ ૧ અને યમણ ।। નાતરૂં કરે તે કોરી ૫ આપે ।। યે કોએ ભર્યું કરે તથા યે કાંઈ વૃત્ત કરે તે સવ ગોરનું ।। તથા કાલિકાના પણ ભરે તે મંડલનો કાંગ તથા રતનનું ઘી ૫ શેર તથા દોકડો ૧ રતન હેઠલ્યો તે સર્વ ગોરનું ।। કાલિકાના હવનનું આમાંન ૧ તથા સાસ્તીપાઠનું આમાંન ૧ તથા ગ્રહસ્થાપનના ચોખા શેર ૨॥ દોકડા ૯ ફોફલ ૯ રુદ્રકલશનું શ્રીફલ ૧ દોકડો ૧ ફોફલ ૧ ।। તથા બીજું યે કૈં પુણ્યદાન કરે તેહેનો ચોથો ભાગ ગોરનો તથા બાવની ક્રિયાનું ૫૬ પદારથ ગાએ ગોદાન ધોતીઆં ફાલીઆં હોએ તે સર્વ ગોરનું ।। યે ગાંમ માંહે યાંહાં ગોર પાશે નોહે ત્યાંહાં ગોરનું હોએ તે રાપી મુંકે ગોરનું ગોરને પોહોચાડે ।। જે કોએ સોરઠીઆ કંશારાનું બી હોએ તે ભટ કૃષ્ણજીનો વેચ્યો વેચાએ ।। એ કંશારા સમસ્ત મ્યલીને લ્યપી આપ્યું છે તે લોપે તેહેને કાલિકાની ૭ આંણ છે ।। હસ્તાક્ષરાણિ ભટ અનંત કંડોલિયા ।। શ્રી રસ્તુ ।।

(૨)

ૐ । સ્વસ્તિ શ્રી સંવત્ ૧૫૮૩ વર્ષે (શ્રી) ગૂર્જરધરિત્ર્યાં સકલ રા(જાવલી)સમલઙ્કૃત પ્રૌઢપ્રતાપ(સકલ)રિપુવર્ગદહનદાવાનલ અરિકુલ-વરૂથિનીગ(જઘટાકું)ભસ્થલવિદારણૈકપંચાનન(મહારા)જાધિરાજ (પાતસાહ) શ્રી શ્રી શ્રી શ્રી શ્રી બાહદરસાહસંજ્ઞે શ્રી અહિમદાવા(દસમી) પસ્થરાજપુરે કદાયાધિકારે કાદી શ્રી શેખ ફરીદસંજ્ઞે તથા પંચદિવાનાધિ-કા(રે મુખ)તે મીરકોઈ કો(ટ્પા)લમંડપિકાયાં[1] સર્વવ્યાપારે ખાન શ્રી મુખતે (સકલ) તલાર[2] વ્યાપારે મહં કાન્હા નાકર સંજ્ઞે સા × × ય મી૦ ચિરજી સંજ્ઞે તથા પંચકુલ પ્રતિ(પ)ત્તૌ[3] દાયકગ્રાહકયોર્વચનાત્

વિક્રીયમાણાયાઃ ભૂમેઃ પત્રમભિલિખ્યતે । પૂર્વં દાયકગ્રાહકયોર્નામ લિખ્યતે । દાયક વૃદ્ધ સજ્જને સોની લહૂઆ આસા, લાડણ (આસા), સંઘા આસા, કાશી રણાયર આસા × × × ગ્રાહક પરી૦ આસા સૂદા, રવા સૂદા, વિણ્હૂ સૂદા, જાદવ દમા સૂદા, લાખા નગા સૂદા, સારણ કસા સૂદા, શ્રી બડૂઆ । સો૦ લહૂઈ, લાડણઈ, શંઘઈ, કાશીઈ ઉત્પન્ન (કા)ર્યવશતુ આપણી ભૂમિ સાહ સામલના પાડા મધ્યે હૂતી તે ભૂમિ રાજ્યટંકા[4] ૮૦૪ આંક આઠ-સઈ ચિડોત્તર માટઈ વેચાતી પરી૦ આસા, રવા, જાદવ, લાખા, સારણનઈ આપી સહી । તે ભૂમી પરી૦ આસાઈ રવાઈ વિણ્હૂઈ જાદવ(ઇ) લાખઈ સારણઈ આપણઈ કળજી કરી દ્રામ એક મૂર્દિ ગિણી આપ્યા સહી । તે દ્રામ[5] સો૦ લહૂઈ લાડણઈ શંઘઈ કાશીઇ આપણઈ જમણઈ હાથિ સંભાલી લીધા સહી । પૂર્વ પશ્ચિમ શ્રે૦ કસા અબા બનાના કહર લગઈ ગજ ૧૬ તથા ઉત્તર દક્ષિણ દાલીયા લાડણ જીવા (ગાંગા)મહિરાજની એક ઢાલી પછીતથી વાટસૂધા ગજ ૩૫ । એવં જમલઈ સર્વ થૈ ગજ ૫૬૦ અંકે પાંચસહ સાઠ પૂરા । અથાઘાટાઃ પૂર્વે શ્રે૦ કસા અબા બનાનું ફ્લીહ । દક્ષણ દાલીયા લાડણ જીવા ગાંગા મહીરાજ । પશ્ચમ પરી૦ દમા આસા સૂદાનૂં ફ્લીહ । ઉત્તર હીંડવાનું માર્ગ શેરીનુ । તથા એવંવિધા ભૂમિઃ પરી૦ આસા રવા વિણ્હૂ જાદવ લાખા સારણ આચન્દ્રાર્કં ભોક્તવ્યા । લહૂઆ લાડણ શંઘા કાશીદાસ સંબન્ધો નાસ્તિ । એ ભૂમિનઈ કીધઈ કો દાવુ કરઇ તેહનઇ લહૂઆ લાડણ શંઘા કાશી ૬ ઓીળવઈ પ્રદત્તમતાનિ સાક્ષણઃ

અત્ર મતં

(૩)

સ્વસ્તિ શ્રી નૃપ વિક્રમાર્કસમયાતીત સંવત ૧૫ આપાઢાદિ ૯૯ વર્ષે શાકે ૧૪૬૫ પ્રવર્ત્તમાને જેષ્ટ વદિ ૧૧ ભૂમે અદ્યેહ શ્રી અહિમદાબાદ વાસ્તવ્ય-ગ્રહણકપત્રમભિલિખ્યતે । શ્રી ગુર્જરધરિત્ર્યાં સમસ્તરાજાવલી સમલંકૃત સકલઅરિવરૂથિનીગજઘટાકુમ્ભસ્થલવિદારણૈકપંચાનન અલક્ષવર-લબ્ધરાજ્યશ્રીસ્વયંવરમાલાલઙ્કૃતકંદકન્દલ યવનકુલતિલક મહારાજાધિરાજ પાતસાહ શ્રી શ્રી શ્રી શ્રી શ્રી સુરત્રાણ મહિમ્મુદ વિજય રાજ્યે વિજારત્યાં શ્રી અફ્જલપાંન । તત્સમયે રાજા અહિમદાવાદ મધ્યે ધર્માધર્મવિચારણાર્થે કાદીશ્રી નસીરદી સંજ્ઞે ન્યાયવૃક્ષપાલનૈકમુખતે દુર્ગપાલ શ્રી અફ્તિપાંલ મલિક સંજ્ઞે મીરકોઆસાધ શ્રી પારોજ મલિક જામતિ મંડપિકાયાં શ્રી નગદલમલિકહવેલ્યાં મી૦ તુરદી મી૦ જલાલ એવં પંચકુલ

પ્રતિપત્તૌ[1] ઠીંકુએ પટિલ હાજ્નામધ્ય (નામધેય) પોલિતત્ર મોદી જસા સુત મોદી સારણ તત્પુત્ર નરાઇણદાસ પરં મોદી હાદાસુત તાપીદાસકેન ગ્રહં ગ્રહણકે ૨ દત્તાનિ । ગ્રાહક નામશ્રી શ્રીમાલીજ્ઞાતીય પરીક્ષ૦ હાખડ સુત પ૦ હાંસાં તત્પુત્ર ૩ પદ્મા ઉદયકરણ રંગાકેન ગૃહીત્વા યત્ રાજ્યનાણકે ટંકા ૮૦૦૪ અંકે આઠસહિસ્ર ચિડોત્તર બધત્રસુપરીક્ષત [હ્નત્રિઃ સુપરીક્ષિત] એક મુષ્ટયાનિ દત્તાનિ ૨ । કુઢીઉ ૧ નવૂં ટંકા ૬ લેખઇ અંકે ૭ લેખઇ । ઘર ગ્રહણે । ઘર ખડકીબંધ મધ્ય ઉપવર્ગ ૨ ગોઝારી ૨ પટસાલિ પ્રાંગણ સહિત સન્મુખ છાપરૂં વલી ખાપ નલીયા બારત કમાડ સહિત ખડકીબંધ ગ્રહણે મૂક્યાં । મોદી નારાઇણદાસ તાપીદાસ એણઈ મૂક્યાં । ભાઈ ૩ સહા પદમા ઉદયકરણ રંગા કહઇ મૂક્યાં । પાર્શ્વ ઉત્તરઇ મોદી ધનાસુત સમધર સાયરનાં ઘર । પાર્શ્વપૂર્વે મોદી તાપીદાસ નારાઇણદાસના ઘર । દક્ષણે ખડકી । તત્ર અગ્રે પાટિકા[4] માર્ગ । એવં ૪ ખૂંટ । છોડવતાં સર્વ વરતી આપઇ । સંચરામણી વાસનાહારની । જાં લગઇ ટંકા આઠ સહસ્ર ચિડોત્તર આપઇ તિહ્વારઇ છૂટઇ । તાં લગઇ ભાઈ ૩ પદમા રંગા ઉદમ કરણ વસઇ વાસઇ । બન્ધી અવધિ વરિષ પની । વરિષ પાંચ પછી છોડવઇ । વલી એ માસ ૧ પ્રતિ ટં૦ ૨૫ વલઇ । વરિખ એકના ટંકા ૩૦૦ વલઇ । ઘર ભાડું નહીં । દામ વ્યાજ નહીં । ખાલપરનાલની-વાખાટિક પૂર્વા રીતિ સંબંધ । મોદી નારાઇણદાસ તાપીદાસે ઘરગ્રહણે ૫૦ પદમા ૫૦ ઉદયકરણ રંગા કન્હઇ મૂક્યાં । અસ્ય લિખિતવિધે પરિપાલ-નાય । પછઇ એહિવૂં પરઠ્યું । ટંકા ૩૦૦ વરસ ૧ ના વલઇ । ઓરડા બિ મધ્ય ભાગલા તે બેહૂ ૫૦ પદમા ૫૦ ઉદયકરણ રંગા ॥

અત્ર મતં   અત્ર સાખિ

(૪)

સંવત્ ૧૬૧૮ વરષે જેષ્ટ વદિ ૬ રવેઉ અદ્યેહ[1] નટપદ્રસ્થાનમાંહા શ્રીમુદાફરવિજેરાજે વાપારી મલિક શ્રી સિરફહેદિ મલિક અમી પીર પંચકુલ[2] પ્રતિપત્તૌ દોસી કેસવ દો૦ સાગા૦ દો૦ સોમજી જોગ લિખતં નરસંગ વીરા હરિજિ દેવજી । જત ધરા હાટ માલકનિ દો૦ ૩ બિસી વેચી આપી સહી । એ વિચિણા રલિયાત ઘટી કીધી । ઘર જૂના દો૦ જનાના તથા નવા ખરીદા શ્રી જીવાના તથા ફલી ૧ ૫૮૦ જિભાઇના ખરીદ તથા હાટ ૩ એ મલકીતે સરવા વેચી લીધી દો૦ જનાના જૂના ઘરમોધે ભાગ

ત્રીજે હતી આ ગોપાલનાં છિતો વેચી આપયાં । તથા કોટડી કાઢતાં બીજૂં કાંઈ ખરચ ખરાજાત બિસી તૌ મજમૂ[૩] અરધે અરધી આપીઇ સહી । તથા બીજૂં સર્વ હાટનૂં લુગડૂ તથા સરવાઇઉ કરી ઉધરાણુ દેવૂ તથા હેમ રૂપૂ-કરડી સૂખડી તથા બીજૂં જે કાંઇ હતૂં તૌ સર્વ પ્રીછી વીચી લિધૂ સહી । દો૦ ૩ બિસી સરવ પ્રીછવણી કરી વિચી આપૂં । આજ સુધા નરસંગ વીરા હરિજિ દેવજિ તથા કેસવ સાગા સોમજી ઓજણા સઘલો બેસી પ્રીછી વિચી જૂજૂઆ થયા । ઓહનિ માહેમહિ કહિની સરસમાંધ નહિં । સરવ પ્રીછી જૂજૂઆ થયા । દો૦ ૩ બિસી સઘલા પ્રીછવી વિચી આપૂ । ઓહની માહેમહી તલાવે પાણી સહીઆરે નહી[૪] તથા નરસંગ વીરા હરિજિ દેવજી એ સરવ વિચી સાટી જૂજૂઆ થયા । ઓહનિ માહેમહિ સરસમંધ નહી । તલાવિ પાણી સહીઆરે નહી । તથા ઉધરાણી જૂની મજમૂની છિતો જિમ આવિ તિમ અરધે અરધિ લિ । બિજૂ ભોમ દો૦ જનાવાલી રાણા વણા એમના પાસે છે બીજે પાસે પડોસ દવે નાગ જોગીદાસના પાસે છે । બીજૂ ભોમ નવા ગામમાંહેલી તલીઆની છે તે કાહી ભરમપોરે આપી । બાકી છે તે અજમાલ[૫] છે । ઉધરાણી તથા ભોમ મજમૂ છે । બાકી કાંઇ એ વરા કેહીને કસુ સરસમંધ નહી । એ વેહેચણ દો૦ ૩ બિસીને સમજાવા જોઇને ભાગ જોએ મલકત આવી તે મલકત તેહની । એ લખૂ ફેરવે તે તેહેના બાપનો જણો નહી । આજ સુધી કોઇનિ કેઇસુ કસો અલાખો નહી । તલાવ પાણી સહીઆરો નહી । એ લખૂ પરમાણ ।

(૫)

રામચંદ્ર સત્ય.

સંવત્ ૧૬૬૩ વર્ષે ચૈત્ર વદિ ૧૩ ગુરુ ભાઇ ૫ માતાએકટં ૧ બિસીનિ ઘરમાહિ મિરાત્ય સંભા...ઘરમાહિ બરટી મણ ૫ કુર મણ ૪ કુટ મણ ૧૧ એ મીરાત્ય । નીકલી ત્યે માટિ કયા તથા વરશી સમંધિ ભાઇ રણ્ય દેણા માહિ આણુ...થી માતાકનિ ગહરિણુ કડલા કુટની ચકટા તરુ... એકુ ચોઇન માતાનિ કયા તથા......ધાંઉઆવાં એહવુ જાણી નક...... હમેતઅ । હીનુ પુરુ ન પડતે । હિ...ભાઇ કલ્યાણ કહુ જે પછિ જ... હમારિ છોકરિનિ પાટણ સુપ પકારત અ... । હીરહ ટદ્દ જે અહમારિ પપ નથ અહમે ત બાપ । જીવતાં છેઢા હોડી ગયા જીઇથ અહમારિ કશી

વાતનુ બોલતા સમંધી રાપુ નથી જે કો પુદિ...કરાબ બોલવું ટાલુછિ ભાઇ દેવા ક...રન સહુનાધુ બમ્મુણુ છિ પડલુ તેહન ..ભાઇ ૪૪ના ભાગ આપ માગિ ત્યારે આપિ...માતા સાંનધ્ય ભાઇ મોટ વગત્ય કાગલ લપિ. આપ્ય છિ ઘરમાહિ ખિશાનિ પ્રીછીનિ ઘરણી ઘરની લપિ આ ૫યછિ કાંઇ વિચવુ નથિ કશી વા[ત]નુ બોલવુ નથિ.

અત્ર મતુ અત્ર સાક્ષ

(૬)

સંવત ૧૬૭૨ વરખે માગશર સુદ ૪ ભોમે લી. વીસા ઓસવાલ વી. મેહેરાજ તથા વી. પહેરાજ ત. વો રાજધર ધનીઆ અમો ભાઇ ત્રણ મલીને અમારા ઘર શામુ ઘર ખડકી મધે ઉગમણે બારણે છે તથા છીત્રી ૧ દખણ દસે અગાસી છે તે અમો બાઇ ધારંગદે રેહેતી તે ખંડ ૨ સંઘવી શ્રીચદ તથા અમરસીને કોરી જામસાઇ ૩૫ અંકે પાંત્રીસ માટે વેચાતુ અભરામ નદાવા કરી આપૂ છે અમારા એ ઘર શુ દાવો ધકો છે નહી સંઘવી શ્રીચંદ તથા અમરશી પુત્રપુત્રાદકે ભોગવે.

અત્ર મતુ તત્ર શાખ

(૭)

સવત ૧૬૯૮ વર્ષે માગશર વદિ ૪ શુક્ર આદિ શ્રી દીવ મધે લં. કંશારા ઉધ...કંસારા યાદવ તં હીરજી તં ગોવિંદ ભાઇ ૪ મ્યલી લિખૂ છે જત માંગરોલ મધે હાટ ૧ એક બે ભૂઉ કસારા શઉદા વાલૂ કં૦ કલ્યાણદાસને પાસે છે તે હાટનૂ જે ભાડુ આવે તે ભાડુ ભાઇ ચ્યારે મ્યલીને ભટ શ્રીપ ત્રીકમ માધવને આપૂ છે જા લગે અમો માંગરોલના રેવાશે નાવૂ તા લગે ભાડું ભટને આપ્યું છે. અમારી હાટની વહીવટ ભટ ત્રીકમ કરે એ હાટ ભટ ત્રીકમનૂં છે હાટ ઉપર અમારે કોયનૂં લેવૂં લેવૂં છે નહી.

અત્ર મતૂ અત્ર સાખિ

(૮)

સ્વસ્તિ શ્રીમન્નૃપવિક્રમાર્કસમયાતીત સંવત આપાઢાદૌ ૧૭૦૭ વર્ષે શાકે ૧૫૭૨ પ્રવર્ત્તમાને દક્ષણાયનગતે શ્રી સૂર્યે વૃપારૂતૌ મહામાંગલ્યપ્રદ શ્રાવણમાસે શુકલપક્ષે ૩ ત્રીજ રવૌ અદ્યેહ શ્રી અહિમદાવાદમધ્યે વાસ્તવ્યં સ્વકીયં સ્વહદં ગૃહં વિક્રતપત્રમભિલિખ્યતે અદ્યેહ શ્રીગૂર્જરાધીશ

અગંજનગંજનરિપુરાયામાનમર્દન સકલરાયા શિરોમણિ વાચાઅવિચલ સંગ્રા-
માંગણધીર દાનૈકવીર યવનકુલતિલક તેજપ્રૌઢપ્રતાપ પાતિશાહ શ્રી શ્રી શ્રી
શ્રી શ્રી શ્રી શ્રી ૭ અબૂઅલ મૂજફર શાહાબદીન મહિમૂદ સાહિબત્ર
રાંણસાંની શાહાયાં હાયાતશાહ ગાજી દીલી મધ્યે વિજયરાજ્ય ક્રિયતે
વિજારિત્યાં[1] નવાબ શ્રી ૫ સાદૂલાખાન સંજ્ઞે તત્ર શ્રી અગદાવાદ નગરે
સર્વાધિકાર પાતાશાહા શ્રી ૭ ના ચેષ્ઠ પુત્ર શાહાયાદા આલમીયાંન સૂરત્રાણં
શાહાશ્રીદારા શકૂર પાતાશાહા પાર્શ્વૈસ્થિતિ તત્ સમયે આજ્ઞાકારી અમદા-
વાદ સુબિ નવાબ શ્રી ૫ ગિરતખાન અગ્રે રાયજાદા શ્રી ૫ ગોપાલદાસ
ઉભયો ધર્મન્યાયાં પ્રવત્તતે પાતશાઈ દીવાની મી૦ શ્રી૫ હાફજનાસર સંજ્ઞે
બકશી વાકાનવેશ[2] મી૦ શ્રી૫ દોસ્તકામ સંજ્ઞે તથા કજાકર્ત્તા ન્યાયિક
વર્ણાવર્ણ ધર્મસ્તાનિકે કાદી શ્રી૫ મહિમદ મીરક સંજ્ઞે અદાલિત સઇદ
અહિમદ સંજ્ઞે દારોગો મી૦ કૈમાંસંજ્ઞે તથા અદાલિતનુ દારોગો મી૦ હનીફ
સંજ્ઞે તત્ર શ્રી સિહિર કોટવાળી ચુતરિ મી૦ શ્રી૫ મહિમદ જેમાં સંજ્ઞે
મુશરફ ઠાકુર બ્યહારીદાસ તથા કાનૂગા સમસ્ત શ્રેષ્ઠપદે પરી. મદનજી
બિન ઉધવજી તથા ચકલા શેઠ સા. નાગજી તથા મહીધરજી કાહાનૂગુ મી.
છજૂ એતાનિ સમસ્ત ધર્મન્યાયાં પ્રવત્તતે પાતશાહાજીની આજ્ઞાથકી મંડ-
પિકા તથા ચુતરાનુ અમલ દસ્તૂર માફ છે એવં પંચકુલન્વયો[3] તત્ર પોલિ
ઢીકૂંઆની હવેલ્યાયાં અકબર પુરી રાયજાદા કુંપજીની મુહુલિતિ વિહિરાઇ-
પાડાની પોલિમધ્યે તત્ર સ્તાને ગૃહંવિક્રતપત્રમભિલિખ્યંતે ।। શ્રીમાલ સુવર્ણ-
કારનાતીય સોની હીરજી બિન ખીમજી બિન સોની ન્યાઇઆ પારસ્યાત
પોરવાડ ગ્નાતીય લઘુશાખાયાં સા. છયાઉઆ બિન માણિક બિન હરજિ
છયાઉઆની ભાર્યા બાઇજીવાદે બિન...તથા સા. છયાઉઆના ભત્તીજનુ
પુત્ર સા. પનજી એ બિન નાથજી તથા સા. પનજીની ભાર્યા બાઇ વેજા
બિન નરહિર એ સમસ્ત હસ્તાક્ષરાણિ દત્તાયિત ઘર ૧ તે મધ્યે ઉરડુ
પશ્ચમાભિમુખનુ અગ્રે પટસાલ તે પટસાલનાં દ્વાર ૨ છિ તે ચુક મધ્યે પડકી
છિ મિહિલાઇએ ઘરના દ્વાંર સેરી મધ્યે ૨ છિ ઉત્તરાભિમુષે તથા નેવ ઓટ-
લાનુ સમંધ સહિત તથા પાડાકે તથા વાડાનુ સમંધ સાધ્ય તથા એ ઘરના
બે ચાલ સહિત એ ઘરનાં ભીતડા બારૂત કમાડ મોભ વલી પાપ નલકેરા-
ચ્છાદિતં પકવેષ્ટકારચિતં[4] કકઠકાષ્ટાદિરચિતં ભૂમિસહિતં અદષ્ટનવનિધાન-
સહિતં સ્વેચ્છાયાં શાકપણિકાન્યાયેન[5] ગૃહં વિક્રતં તસ્ય દ્રવ્યસંખ્યા અહિમ-
દાવાદની ટંકસાલિના આકરા કોરા માસા ૧૧।। સાઢા અગારના નવી રાના[6]

રૂપૈયા ૧૬૧ અંકે એકસો એકસઠ પૂરા રોકડા એકે મૂહિ[૭] સોની હીરજી ખીમજીઈ બાઇ જીવાદેનિ એ ગુર્થ આપીનિ એ ઘર અદષ્ટ વેચાતૂ લીધુ છે. બાઈ જીવાદેઈ રૂપૈઆ એકસો એકસદિ લઇનિ એ ઘર સોની હીરજી ખીમ-જીનિ અદષ્ટ વેચાતૂ આપૂ છે. રૂપૈઆ એકસો એકસહિ લીધાની વગતિ રૂપૈયા ૧૬૧ અંકે એકસો એકસહિ મધ્યેથી બાઇ જીવાદેએ સોની હીરજીનિ એ ઘર ગરહિણિ રૂપૈઆ ૭૪ાા અંકે પુણી પંચ્યુતરમાહિ ગરહિણિ આપૂ હતૂ તે વાલા તા સા. પનીઆનિ રૂા. ૧૦ અંકેદશ આપ્યા તથા બાઇ વેજાનિ રૂા. ૩ અંકે ત્રણ આપ્યા આપીનિ સમજાવ્યા પોતાની ખુશીઇ બાકી ૭૩ા અંકે સવા ત્રોહોતીર બાઇ જીવાદે લીધા જમલિ રૂપૈઆ એકસો એકસદિ ૧૬૧ બાઇ જીવાદે લેઇનિ એ ઘર સોની હીરજી ખીમજીનિ અદૃષ્ટ વેચાતૂ આપૂ છે એવં ચ્યારિ પૂટાનિ પૂર્વે એ ઘરની પછીત નેવ તથા સેરીના લોકનું ચાલ તથા પશ્ચમે સોની ષીમજીનુ પરવારના ઘર છિ તથા દક્ષિણિ સોની ષીમજીનુ પરવાર પાસાં કરહુ ષીમજી તથા સોની ષીમજીનુ પરવારનાં ઘર છિ તથા ઉત્તરિ એ ઘરની ખડકીનાં દ્વાર છિ તથા ચાલ છિ તથા નેવ એવં ચ્યારિ પૂટાનિ એ ઘર મધ્યે દૈવવિશાત્ નિધિ પ્રકટ હુઇ તેહનુ સમંધ સોની હીરજી ષીમજીનુ એણિ ઘિરિ સોની હીરજી પુત્ર-પૌત્રા-દિક તથા સ્ત્રી દ્રિત્રિ[૮] ભુમકરિ કરાવિ તથા સ્વેચ્છા આવિ તે કરિ અન્યકા સરસમંધો નાસ્તિ લાગોભાગો નાસ્તિ. હવિ એ ઘર સાથિ બાઇ જીવાદેનિ તથા સા. પંનજીનિ તથા બાઇ વેજાનિ તથા એહની ઓહોલાદિનેં સર-સમંધો નાસ્તિ તડાગે ઉદકસમંધો નાસ્તિ આચન્દ્રાર્ક ફુલ અભિરામ નદાવે કીધુ છે. એ ઘરનુ તથા એ ઘરની ભુમનુ કો વેરશી આવે તેહને બાઇ જીવાદે પ્રીછવિ સમઝાવિ એ ઘરના પાલ પરનાલિ નેવ નીછાર પૂર્વાભિરિતિ સમંધ

અત્ર મતુ   અત્ર સાખ.

(૯)

:॥ શ્રી મલેસર પહલીએનાં પારશી શમસ્ત નાંહનાં તથા મોટા સમસ્ત જત અમો શરવ પંચ એતફાક થઇ કરાર કીધો જે આપણાં વડાએ અશલ આં. મિહિરજી ચાંદણાના વડાનિ કુલકરી લાવા છે જે અમારૂ અધારૂપણાંનું કામ તમો પાસિ કરાવીએ તેની વગત વેહેવા થાએ જેતી વરણી તથા ઉઠેણાંની ધુપ દેખાડવી તા. ચેહારંમનુ આફરગાંન કરિ તથા કુંઆરા છોકરાની નવજોત તા. રોજ દિશાચાલ ૫ શાલ તમો પાસૈ કાંમ

કરાવીએ તે ઉપર આ મિહિરજીનાં બાપદાદા હમે સૌ કાંમ કરતા આવા અને આંપણાં વડાંએ એહો પાસે કરાવેલ તે ઊપર અમો શરવ પંચ બિશીને લખુ કરૂજે એહોનાં વડા બાપદાદા કામ કરતા આવા જે અમો બી રાજી થાઇને એહો પાસે શાલ ૫ શાલ કાંમ કરાવીએ એ ઉપર કોએ બીજો લોદગી કરી અમલ કરી અમલ કરે તે શ્રી શરિનો ગોનેગાર તા૦ દીવાંનમાં ગોનેગારી રૂ. ૨૫ પચીશ ભરે તથા અમારા વડા કુલ[1] કરી એહોને લાવા છે. માટે અમો અમારા વડા શાથે જે તમારૂ કામ શાલ ૫ શાલ ચલાવું માટે શરવ પંચ રાજી થાઇને લખુ કરૂ છે સંવત ૧૭૨૮ વરખે રોજ ૧૬ મા. ૧૦ શ્રાવણ વદી ૧૩ લખુ એ અમો શરવ રાજી થાઇને લખુ છે આ. મિહેરજી ચાંદના ઊપર રાજી રેહેઉ. (આ પછી એક લીટી ફાટી ગયેલી છે અને પછી આશરે પચાસેક પારસીઓનાં મતાં છે.)

(૧૦)

સ્વસ્ત શ્રીમન્નૃપવિક્રમાર્કસમયાતીત સંવત ૧૭ આષાઢાદિ ૩૩ વર્ષે શાકે ૧૫૯૮ પ્રવર્તમાને દક્ષણાયન ગતે શ્રી સૂર્યે વર્ષારુતૌ મહામાંગલ્યપ્રદે માસોત્તમ શ્રાવણમાસે શુક્લ પક્ષે ૧૦ દશમ્યાં તિથૌ રવિવાસરે અદ્યેહ શ્રી ગૂર્જરધરિત્ર્યાં મહારાજાધિરાજ પ્રૌઢપ્રતાપ સંશોભિત રિપુવનદહન દાવાનલ રિપુરાયામાનમર્દન અરિકુલગંજન અરિવરુથિની ગજઘટા કુંભસ્થલ વિદારણૈક [પંચાનન] અન્યાય અંધકારોન્મૂલનૈક પ્રૌઢપ્રતાપૈકમલ સકલરાયાશિરોમણિ પાતશાહ શ્રી શ્રી શ્રી શ્રી શ્રી શ્રી શ્રી ૭ અવરંગજેવ પાતશાહ ગાજી દિલીઆમાદિષુ વિજયરાજ્યં કરોતિ। તત્ર વિજ્જારત્યાં[1] વજીર શ્રી શ્રી શ્રી શ્રી શ્રી ૫ જયતલમુલકીખાન અસ્તાખાન નામ્નિ સંજ્ઞિકે તદાવેશાત્ અદ્યેહ શ્રી અમદાવાદ મધ્યે હાકયમ સોબે સાહિબ ન બાજ ન બાબ શ્રી શ્રી શ્રી શ્રી શ્રી ૫ મેહેંમદ અમીખાન નામ્નિ સંજ્ઞિકે ધર્મન્યાય ક્રિયતે તથા દિવાન શ્રી ૫ મીયાં મેંહમદ શરીફ નામ્નિ સંજ્ઞિકે તથા કોટરક્ષાપાલાયાં કોટવાલપદે મીરશ્રી ૫ અલીરજાનામ્નિ સંજ્ઞિકે તથા પાલસે શ્રી ૫ અબદલ ગુફારનામ્નિ સંજ્ઞિકે તથા બકસી વાકાનવેશ જાપ [અહીં મૂળમાં નામ લખ્યું નથી] નામ્નિ સંજ્ઞિકે અમીન શ્રી૫ અસમાલ બેગ નામ્નિ સંજ્ઞિકે દારોગા શ્રી૫ અબુ નાસર નામ્નિ સંજ્ઞિકે ॥ તથા શ્રી અમદાવાદાત્ પૂર્વવિભાગે જ્યોતીશ્રી હરિહરેણ નિર્મિતં હરિહરપુરં તથા સર્વ પુરવ્યાપારાર્થે ફોજદારપદે વેગ શ્રી૫ શામવેગ નામ્નિ સંજ્ઞિકે તથા

મીરકોઇપદે વેગશ્રી ૫ હાશમવેગ નામ્નિ સંજ્ઞિકે દારોગો શ્રી ૫ ફાજલખાન નામ્નિ સંજ્ઞિકે મુશરફ્ફઠાકુર શ્રી ૫ શામદાસ નામ્નિ સંજ્ઞિકે તથા શાણગીપદે હાજદાર શ્રી ૫ શેષ હસન નામ્નિ શ્રેષ્ટપદે સમસ્ત માહાજન તથા સમસ્ત ગામ પટયલપદે પટલ તુલસી એવમાદૌ પંચકુલ પ્રતિપત્તૌ[2]દાયક ગ્રાહકયો-રનુમતેન ગ્રહં વિક્રીતં તસ્ય પત્રમભિલિખ્યતે । તત્ર દાયક નામાનિ દસા પોરવાડ જ્ઞાતીય સાહ હરજીસુત સાહ કડૂઆ સુત સાહ ધનજીની ભાર્યા બાઇ ધનબાઇ એભિર્વિચાર્ય સ્વકીયં ગ્રહં ભ્રતૃપયાગતં સ્વેચ્છયા ઉત્પન્ન કાર્યવિશાત્ શાકપણિકાન્યાયેન દત્તં વિક્રીતં । એષાં હસ્તે દત્તં તેષાં ગ્રાહક-નામાનિ । દસા દીસાવાલ જ્ઞાતીય સાહ ખોડીઆ સુત સાહ રામજીસુત સાહ સાંતીદાસ એભિર્વિચાર્ય સ્વેચ્છયા દ્રવ્યં દત્વા ગ્રહં ગ્રહિતં । તસ્ય ગ્રહસ્ય વ્યક્તિ । ઘર ૧ પોલ્ય વેરાજ્જેગીની મધ્યેનું પૂર્વાભિમુખ ઓરડા બેર તે મધ્યે ઓરડો ૧ મેડી બંધ જડાવ છે એક મેડી વિના છે તથા પડસાલિ ૧ તેણે બારણા ૨ છે તથા રસોડૂં ૧ છે, પાણીહારું એક છે, એક ઘરની હદનો ચોક છે તથા પાણીહારા મધ્યે ઘાઢાં બેર પાણી ભર-વાનાં છે તથા ખડકી ઉત્તરાભિમુખની છે । એ ઘર મધ્યે બાર સાખ ૭ કમાડ સંયુક્ત છે જીર્ણ છે તથા મોભ, વલી, મોહતીઉં, પાપ, નલીઆં એ સર્વ જીર્ણે આચ્છાદિત છે તે ઘર ઉપર દ્રવ્યસંખ્યા રૂપૈઆ ૧૨૫) અંકે રૂપૈઆ એકસો પચવિશ પુરા ખરા ખોરા અમદાવાદની ટંકસાલિના માસા ૧૧ના નવી રાા ના આપ્યા છે । બીજુ સાહ સાંતીદાસ પાસેથી રૂપૈઆ એકસો પંચવિસ લેઈને એ ઘર કુલ અભિરામ ન દાવે વેચાથૂં આપ્યું છે । બીજું એ ઘર ઉપર સાહ સાંતીદાસ સપ્તભૂમિ પર્યંત ઘર કરે, પુત્ર પૌત્રાદિ કશું ભોગવે, ઈછા આવે તે કરે । એ ઘર મધ્યે નિધિ પ્રગટે તે સાહ સાંતીદાસની એ ઘર શું શાહ ધનજીના તથા બાઈ ધનનાં વંશ માહે કોહમો સર સંબંધ નહી । લાગો ન તડાગેડપિ જલસંબંધોડપિ નાસ્તિ[3] । એ ઘરનો કો વેરસી[4] સંબંધી ઉપજે દાવો કરે તેહને બાઈ ધનબાઈ પ્રીછવે સમઝાવે । કોહેનો સરસંબંધ નહી । એ ઘરના ખૂટ ૪ પશ્ચિમ દિશે પછિત છે નેવ પડે છે, એ ઘરની છીડી મધ્યે છીડી શાહ મોહનદાસની વાડીની પછીત બરાબરથી માંડીને શાહ ઓધવની છીંડીની પછીત લગી છે, દક્ષિણ દિક્ષિ શાહ મોહનદાસનું ઘર છે. કહરો છીડીથી માંડીને પડસાલિના ભડા સુધી આ ઘરના ધણીનો છે, રસોડા પણીહારાનો કહરો શાહ મોહનનો છે. બીજું પૂર્વ દિશિ સામો કહરો સ્વાંગ શાહ દ્વારકાદાસનો છે ઉત્તર

દિશિ ચાલ લાલ નિકાલ નીછારો । એ સવ પૂર્વ રીત્યશું છે, ઉત્તરાદશિ શાહ ઓધવ મુકંદનૂં ઘર છે। અત્ર લષિતં પરિપાલનીયં । શુભં ॥

અત્ર ·મતં અત્ર સાક્ષિણ.

(૧૧)

સ્વસ્તિ શ્રી મન્નૃપવિક્રમાર્કસમયાતીત સંવત ૧૭૫૨ વર્ષે શાકે ૧૬૧૭ પ્રવર્ત્તમાને કાર્ત્તિક માસે શુકલપક્ષે ૨ દ્વિતીયાયાં તિથૌ ભૌમવાસરે હાટ ઘરણે લીધુ તસ્ય ખતપત્રમભિલિખ્યતે । અદ્યેહ શ્રી ગુર્જરાધીશ અગંજનગંજન રિપુરાયામાનમર્દન સકલરાય શિરોમણિ અભિનવમા...અવતાર સંગ્રામાંગણધીર દાનેકવીર વાચાઅવિચલ મુગટમણિ મહવદ્દીન મહેમ્મદ પાતશહા શ્રી શ્રી શ્રી શ્રી શ્રી શ્રી શ્રી ૭ અવરંગજેવ બાહાધુર આલમગીર પાતશાહા ગાજી દક્ષિણમાંહિ વિજૈરાજ્ય ક્રિયતે[૧] । તત્ર વિજારત્યાં નબાબ શ્રી ૫ અસદષાંન તસ્યા દેશાત્ અમદાવાદ મધ્યે હકિમ ન બાબશ્રી ૫ શુજાયતષાંન તસ્યા અગ્રે સકલ કાર્યકર્ત્તા ઠાકર બિહારીદાસ । તત્ર પાતશાહી દીવાન ખાંન શ્રી ૫ અહેતમાતષાંન સુરતમાં છે તેના નાયબ અમદાવાદ મધ્યે હોદ્દિ મીરશ્રીપ મીર મહેસની તત્ર પાતશાહી બકશી મીરશ્રી ૫ ગાજદીન । તત્ર ધર્માધર્મ વિચારણાર્થે કાજી શેષશ્રી ૫ અબૂ અલ ફરહ તત્ર મુફ્તી મીયાં શ્રી ૫ શેષ અહેમ્મદ તત્ર અમીન શેષ શ્રી ૫ જમીઅલદીન તત્ર સુતરે કોટપાલ મીરશ્રી ૫ અતિ કુલ્લા । તત્ર સહેર કાહાંનૂગો સમસ્ત તથા શેઠ સમસ્ત તથા માહાજન સમસ્ત એતા ૩ સમસ્ત ધર્મન્યાય પ્રવર્ત્તતે । પાતશાહાજીની આ.....રીનુ અમલ દસ્તૂર માફ છે, મંડપિકા માફ છે એવા પંચકુલાન્વય પ્રતિપત્તૌ તત્ર હવેલ.....ચુકની ઓલ સલતાંન સાહેબના હજીરાની મધ્યે હલ ગૃહણકે ગૃહીત । તત્ર દા(ય)ક વણિક શ્રીમાલ જ્ઞાતીય વૃદ્ધિશાષાયાં સાહ રુપચંદ તથા બાઇ વાહાલબાઇ તથા બાઇ આણંદબાઈ બિન મૂલજી બિન સોમા તે સાહા રુપચંદ તથા બાઈ વાહાલબાઇ તથા આણંદબાઈ એતાન્ ત્રંણ્યે પાસ્સ્યાત્ । તત્ર ગ્રાહક સ્વજ્ઞાતીય બાઈ વાછબાઈ બિન વેલશી બિન ધના તે બાઈ વાછબાઈ સાહ વીરચંદ બિન અમરચંદ તે સાહ વીરચંદની ભાર્યા બાઈ વાછબાઈ હસ્ત દાંરાણ દાતવ્યં । પત્ર હાટ ૧ પૂર્વાભિમુખતુ તે મધ્યે ખંડ ૩ ત્રણ્ય પૂર્વાભિમુખના તે ત્રણ્યે ખંડ ઉપર ડગલા જડિત્ર મેડી છે તે સહિત । તે મેડીએ બારી ૧ પૂર્વાભિમુખની છે એ ત્રીજા ખંડ આગલ ચુશુ પેઢીનુ છાજલીએ ઢાંકયું છે તે સહિત, એ હાટના ત્રીજા ખંડ મધ્યે હાટડૂ છે તે

સહિત, એ હાટની કાપો કદીમની હદ મર્યાદા સર્વ સહિત । એ હાટનાં ભીતડાં બારત કમાડ પાટડા પાટીઆં કુંભી ભોભીઆં મુહુતીઆંશ મોજૂદ બાપ વલી નલકેરાચ્છા દિતં એ હાટના ખૂટ । પૂર્વ દિશે હાટનૂ દ્વાર છે ચાલ છે નીકાલ છે નેવ છે પેઢી છે અગ્રે રાજમાર્ગ છે, પશ્ચમ દિશે એ હાટની પછિત્થે સુલતાંન સાહેબનુ હજીરો છે ત્યાંહાં એ હાટનાં પછીત્યનાં નેવ ઉતરે છે, ઉત્તર દિશે બાઈ કલ્યાણબાઈ તથા બાઈ ગલાલબાઈ બિન પાસવીરનૂ હાટ છે, દક્ષિણ દિશે પંચની પર્વ છે એવં ચ્યાર પૂટાનિ ॥ અસ્યોપરિ અમદાવાદી ટંક સાલ્યના કોરા આકરા સહેરચલણીઆ નવી રા ના માસા ૧૧॥ ના તોલા રૂપૈઆ ૮૦૧ અંકે આઠસેહે એક પૂરા એકી મૂઠે એકાજૂત બાઈ વાછબાઇએ સાહ રુપચંદ તથા બાઇ વાહાલબાઇ તથા બાઇ આણુંદબાઇ ત્રણયેને ત્રણયેને આપીને એ હાટ ત્રણયે પાસેથી ધરેણે લીધૂ છે તે શાહ રુપચંદ તથા બાઈ વાહાલબાઈ તથા બાઈ આણુંદબાઇ વાછબાઇને ધરેણે આપ્યૂં છે હવે એ હાટ મધ્યે બાઈ વાછબાઈ તથા બાઈ વાછબાઈના પુત્રપૌત્રાદિક પરિવાર વસે, વાસે, ભાડે આપે, આડ ધરણે મૂકે ત્યહાં એ હાટના ધણી કશી વાતની કનવાર ન કરે; એ હાટ દૈવવશાત્ પડે આખડે રાજકદૈવક[2] લાગે, નલી આંની ષોટ વસનાર ધણી પરચી સમરાવે, ધણી છોડવતાં સર્વ મુજરાવર્ત્તી આપે, સંચરામણી વસનારની, ગૂર્થનૂ વ્યાજ નહી, એ હાટનૂ ભાડૂ નહી । એ હાટનુ કોઇ વેરશી હીસા-રાર દાવે દારપે કોઇ આવે તેહને એ હાટના ધણી સમઝાવે પ્રીછવે વારે જવાય કરે । વલતૂ વર્ષ એક પ્રત્યે દોકડા ૧૬ અંકે સોલ ત્રાંબાના છૂટા વલે સહી । યહવારિ અમદાવાદી ટંકસાલ્યના નવી અઢીના માસા સાઢા અગ્યારના રૂપૈઆ આઠસેહે એક પૂરા સાહ રૂપચંદ તથા બાઇ વાહાલબાઈ તથા બાઇ આણુંદબાઇ એ ત્રંણ્યે તથા એ ત્રંણ્યેની ઓલાદ્ય માંયે... .. (બા)ઈ વાછબાઇને તથા બાઇને તથા બાઇ વાછબાઇની ઓલાદ્યમાંયે કો હોવ તેહને આપે ત્યારે એ હાટ ધરેણે છૂટે સહી એહવાં ખત સામસામા લ્યપી લીધાં છે.

અત્ર મત્ — અત્ર સાક્ષ

ટિપ્પણ.

૧. આ દસ્તાવેજ શ્રીયુત કેશવરામ શાસ્ત્રીએ કેટલાક વખત પહેલાં 'ગૂજરાતી' પત્રમાં છપાવ્યો હતો અને તેજ વખતે ગૂજરાત કાઠિયાવાડની પ્રાચીન ભાષા ભિન્ન હોવા વિષેનો પોતાના અભિપ્રાય રજુ કર્યો હતો. ત્યારપછી એજ દસ્તાવેજ 'મહેતા વિ. મુનશી'માં પરિશિષ્ટ રૂપે અને છેલ્લે શ્રી કેશવરામ શાસ્ત્રી વડે સંપાદિત થયેલ મહાભારત ભાગ રના ઉપોદ્ઘાતમાં વિસ્તૃત ભાષાશાસ્ત્રીય ટિપ્પણો સાથે છપાયેલ છે. આ વિષયમાં પણ અનેક ચર્ચાઓ ઉપસ્થિત થઇ છે (જુઓ 'ગૂજરાતી' અઠવાડિકના નવેમ્બર-ડિસેમ્બર ૧૯૩૩ના અંકમાં મારા લેખો, 'બુદ્ધિપ્રકાશ' પુ. ૮૦ અંક ૧માં શ્રી મધુસૂદન મોદીનો લેખ 'સોળમા શતકની ગૂજરાતી ભાષા' તથા 'બુદ્ધિપ્રકાશ પુ. ૮૧ અંક ૧માં મારો લેખ 'પ્રાચીન ગૂજરાતી કાવ્યનાં બે બહુમૂલ્ય પ્રકાશનો'). અભ્યાસની દૃષ્ટિએ આ દસ્તાવેજને અહીં સ્થાન આપવું મને ઉચિત લાગ્યું છે.

૨. આ ઘરવેચાણનું ખત દિ. બા. કેશવલાલ ધ્રુવની માલિકીનું છે. તે ઉપરથી સ્વ. મણિલાલ બકોરભાઈ વ્યાસે જૂની ગૂજરાતીના નમૂના તરીકે, પોતે સંપાદિત કરેલી 'વિમલપ્રબન્ધ'ના ઉપોદ્ઘાતમાં છપાવ્યો હતો, અને એ પછી સ્વ. ચિમનલાલ ડાહ્યાભાઈ દલાલે **लेखपद्धति**ના એક પરિશિષ્ટમાં તે આપ્યો હતો. ૧. **કોટ્ટપાલ મંડપિકા**–કોટવાલની કચેરી. હજીયે ઘણાં ગામોમાં પોલીસ સ્ટેશનને 'મંડી' (**मंडपिका-मंडइआ**) નામ આપવામાં આવેલું જોવામાં આવે છે. **૨. તલાર**—ફોજદાર, જુઓ 'ચોર ચોરી કરી **તલાર** બાઝઇ'–પ્રાચીન હરિયાલી, તથા 'કુમરી વાણી શ્રવણિ સુણી તવ **તલાર** ગયુ રા'ભણી'-જ્ઞાનાચાર્યકૃત બિલ્હણપંચાશિકા. **૩. પંચકુલ**—આ શબ્દ ઘણાં પુસ્તકોમાં મળે છે. કેટલેક સ્થળે તેનો અર્થ વસુલાતી અધિકારી જેવો છે, જેમકે, **अथ कान्यकुब्जादायतपञ्चकुलेन तद्देशराज्ञः सुतायाः श्रीमद्दणिकाभिधानायाः कञ्चुकसम्बन्धे पितृप्रदत्तगूर्जरदेशस्योद्ग्राहणकहेतवे समागतेन सेलभृद्धनराजाभिधानश्चक्रे (प्रबन्धचिन्तामणि** ફા. ગૂ. સભાની આવૃત્તિ પૃ. ૨૦)। આ જ ગ્રન્થમાં તથા કેટલાક શિલાલેખોમાં પણ આ શબ્દ મળે છે. ઘોસલ કૃત Contributions to the history of the Hindu

Revenue System એ પુસ્તકમાં 'પંચકુલ'નો અર્થ કસ્ટમ ખાતાનો અધિકારી કર્યો છે. કેટલાક જૈનગ્રન્થોમાં આ શબ્દ એવી રીતે વપરાયો છે કે તેનો ભાવાર્થ બીજા કોઈ ખાતાના સામાન્ય અમલદાર જેવો થાય છે. પણ અહીં ઉતારેલા દસ્તાવેજો તથા અન્ય સ્થળે મળતા સંસ્કૃત દસ્તાવેજોમાં (જુઓ પરિશિષ્ટ) આ શબ્દ જે રીતે વપરાયો છે. તે ઉપરથી તો **लेखपद्धति**ના ટિપ્પણલેખક રા. શ્રીગોન્દેકરે આપેલો An assembly of arbitrators usually consisting of five (પૃ. ૯૮)–પંચ એ અર્થ વધારે સારો લાગે છે. દસ્તાવેજોમાં તો સ્થાનિક અધિકારીઓનાં નામો લખીને પછી **एवं पञ्चकुलप्रतिपत्तौ** એમ લખવામાં આવે છે, એટલે મૂળ શબ્દમાં જો કે પાંચ અધિકારીઓ વિવક્ષિત છે છતાં પાછળના સમયમાં બધાજ સ્થાનિક અધિકારીઓનાં નામો લખીને પછી 'પંચકુલ' શબ્દ લગાડી દેવામાં આવતો એમ સંખ્યાબંધ દસ્તાવેજો ઉપરથી જણાય છે. કેટલાક વિદ્વાનો માને છે કે હાલનો 'પંચોલી' શબ્દ આ 'પંચકુલ'માંથી ઉતરી આવેલો છે. ૪ **ટંકા**–'ટંક' એ નાણાવાચક સામાન્ય શબ્દ છે, અમુક ખાસ સિક્કાનું તે નામ હતું એમ માનવાને કારણ નથી. ૫. **દ્રામ**—સામાન્ય ચલણનો મોટો સિક્કો, રૂપિયો. આ નામ અનેક ગ્રન્થોમાં અને શિલાલેખો મળે છે. રૂપાનો બનતો હોવાથી **रूप्यक**–રૂપિયો એ નામથી ઓળખાયો હશે; આ શબ્દ ગ્રીક Drachmae ઉપરથી નીકળેલો મનાય છે. ૬. **પ્રીછવઈ** (સં. **प्रत्येति** પ્રા. **पच्चेइ**)—જવાબ દે, વિશ્વાસ આપે. જુઓ 'પેરે પેરે જોયું; પ્રીછવ્યું. પણ ન માન્યું સીત'–રત્નદાસ 'હરિશ્ચન્દ્રાખ્યાન'.

૩. આ ખત પણ દિ. બા. ધ્રુવની માલિકીનું છે. તે ઉપરથી સ્વ. મણિલાલ વ્યાસે 'વિમલપ્રબન્ધ'ના ઉપોદ્ઘાતમાં અને સ્વ. ચિમનલાલ દલાલે **लेखपद्धति**ના પરિશિષ્ટમાં છપાવ્યું હતું. ૧. **પંચકુલ**–જુઓ ૧ દસ્તાવેજ ઉપરનું ટિપ્પણ. ૨. **ગ્રહણક**–ઘરાણે, ગિરો. ૩. **એક મુષ્ટયાયાનિ દત્તાનિ**—એક સાથે મૂઠી ભરીને આપ્યા છે. આ પ્રયોગ હજી પણ પ્રચલિત છે. ૪. **પાટિકા**–પોળ, પાડો.

૪. આ વિભંગપત્ર સ્વ. ચિમનલાલે **लेखपद्धति**ના પરિશિષ્ટમાં છપાવ્યું છે. ૧. અદેહ (સં. **अत्रेह**)–અહીં, આ ગામમાં. ૨. **પંચકુલ**–જુઓ ૧લા દસ્તાવેજનું ટિપ્પણ. ૩. **મજમૂ** (સં. **मध्यम** પ્રા. **मज्झिम**)–સહીયારૂં. ૪. **તળાવ પાણી સહીઆરે નહી**–ભાઇઓ પોતાના ભાગ

લઇને જૂદા પડયા પછી એક બીજાના તળાવમાંથી પાણી પીવાનો પણ તેમનો હક્ક રહેતો નથી. સરખાવો સંસ્કૃત દસ્તાવેજોનો પ્રયોગ **इहार्थे तडागेऽपि पानीयं साध्यं नहि।** ૫. **અજમાલ**–આનું મૂળ હું જાણી શકયો નથી, કદાચ ફારસી ઉપરથી હશે. તેનો અર્થ 'સહીયારૂં' એવો લાગે છે. બીજે સ્થળે પણ તે વપરાયેલો છે તે ઉપરથી આ અનુમાન મેં કાઢ્યું છે, જેમકે,' તથા૧ વેહેલ બલદ ૨ એ જુતનો સામાન **અજમાલ** છે તે વેહેલ જોડી જાએ તે ભાઇ ચારમા જે જોડી જાએ તે જોપમ લાગે તો સમરામણી આપિ' (**लेखपद्धति** પૃ. ૭૫).

૫. આ ખત પાટણના શ્રીયુત કનૈયાલાલ ભાઈશંકર દવે પાસેથી મને મળ્યું હતું. ખત બહુ જીર્ણ છે અને કાગળ આંગળી અડતાં જ ચુરો થઇ જાય એવો છે છતાં તેમણે તે મને ઉદારતાપૂર્વક ઉપયોગ માટે અહીં મોકલી આપ્યું માટે તેમનો ઘણોજ આભારી છું. ૧. **એકટ**' (સં. **एक-स्थ**)–એકઠાં.

૬–૭. આ બન્ને દસ્તાવેજો સોળમા–સત્તરમા શતકની કાઠિયાવાડની ભાષાના નમૂના તરીકે શ્રી કેશવરામ શાસ્ત્રીએ 'મહાભારત' ભાગ ૨જાના ઉપોદ્ઘાતમાં ઉતાર્યા છે.

૮. 'બુદ્ધિપ્રકાશ'ના ફેબ્રુઆરી ૧૮૭૩ના અંકમાં આ દસ્તાવેજ છપાયેલો છે. આ અને બીજાં અનેક લખતોમાં તે વખતે તળ ગૂજરાતમાં વિક્રમ સંવત્ આષાઢાદિ ગણાયો હોવાનો ઉલ્લેખ આવે છે. ૧. **વિજાર્ત્યાં**—વઝીરાતમાં. ૨. **વાકાનવેશ**–નોંધણી ખાતાનો મુખ્ય અમલદાર. ૩. **પંચકુલ**–જુઓ ત્રીજા દસ્તાવેજનું ટિપ્પણ. ૪. **પકવેષ્ટકારચિત**'–પાકી ઈંટોથી બાંધવામાં આવેલું. ૫. **શાકપણિકાન્યાયેન**–શાક વેચવામાં આવે છે એવી રીતે, એટલે કે મૂળ માલીકનો તેમાં કોઇ પ્રકારનો સંબંધ નથી. આ પ્રયોગ સંસ્કૃત દસ્તાવેજોમાંથી ઉતરી આવેલો છે. ૬. **માસા ૧૧ાા ના નવી અઢીના**– માસા ૧૧ાા વડે સિક્કાનું વજન વિવક્ષિત જણાય છે, પણ 'નવી અઢી'નો અર્થ સમજાતો નથી. ૭. **એકમૂઠિ**—સરખાવો, **एभिः पूर्वलिखितान् राज्यटंकान् एकमुष्ट्यागृहित्वा विक्रीतम्** । ૮. **ભૂમ**–માળ. ૯. **તડાગે ઉદકસમંધો નાસ્તિ**–જુઓ ૪થા દસ્તાવેજનું ટિપ્પણ.

૯. આ દસ્તાવેજ પારસીનો લખેલો છે અને સોરાબજી મંચેરજી દેશાઇ કૃત ૧૮૯૭માં છપાયેલ 'તવારિખે નવસારી'માં છપાયો છે. તેમણે

આ ખતની પ્રસ્તાવના નીચે પ્રમાણે આપી છે: 'આજે નવસારીમાં અને બીજે જે જે ઠેકાણે કકલ્યા અથવા કરકરીઆની અટકથી જે ટોળો ઓળખાય છે તે ટોળાના મુખી વડીલ આ મેહેરજી ચાંદણા નામે એક દાનાવ ભગરીઆ મોબેદ હતા. એવણ વિશે નવસારીમાં આવી વસેલા મલેક સરાહમધેના પારશીઓનો મોટો વિશ્વાશ અને માન હોવાથી તમામ મલેશરની અંજુમને તેવણને પોતાના પંથકી બનાવી, આખું મલેશર ફલ્યું તેવણનું યજમાન થયું. અને નીચે પ્રમાણે એક લેખ કરી આપ્યો હતો.' પારસીઓનાં બીજાં પ્રાચીન ગૂજરાતી લખાણો માટે જુઓ દાદાચાનજી સંપાદિત Sanskrit writings of the Parsees. **૧. ફુલ**–કોલ.

૧૦. આ ખતની અસલ નકલ ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટીમાં છે. **૧. વિજીરત્યાં**–વજીરાતમાં. **૨. પંચકુલ**–જુઓ દસ્તાવેજ ૨જાનું ટિપ્પણ. **૩. તડાગેડપિ જલસંબંધો નાસ્તિ**–જુઓ ૪થા દસ્તાવેજનું ટિપ્પણ. **૪. વેરસી**–વારસ.

૧૧. આ ખતની અસલ નકલ ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટીમાં છે. **૧. અવરંગજેવ......દક્ષિણમાહિ વિજયરાજ્યં ક્રિયતે**–આમાં 'દિલ્હી'ને બદલે 'દક્ષિણ' કહ્યું છે તે અર્થસૂચક છે. પોતાની પાછલી અવસ્થામાં ઔરંગઝેબ દક્ષિણની લડાઇમાં વધારે પરોવાઇ ગયો હતો. ઇ. સ. ૧૬૮૩ (સં. ૧૭૩૯)માં તેણે અહમદનગરને લડાઈનું કેન્દ્રસ્થાન બનાવ્યું અને શાહઆલમને કોંકણમાં તથા અજીમને ખાનદેશમાં મોકલી પોતે ઔરંગાબાદમાં રહ્યો. ત્યાંથી તે પાછો દિલ્હી આવી શક્યો જ નહોતો અને દક્ષિણમાંજ ઇ. સ. ૧૭૦૭માં મરણ પામ્યો. દસ્તાવેજમાંનું ઉપલું વાક્ય રાજકીય પરિસ્થિતિને અનુલક્ષીને જ વાપર્યું જણાય છે. **૨. રાજકદૈવક લાગે**–રાજાના અથવા દૈવના કોપથી નુકસાન થાય. આ પ્રયોગ પણ સંસ્કૃત દસ્તાવેજોમાંથી આવેલો છે; જેમકે **समस्तराजकदैवकवशात् वातपित्तश्लेष्मरोगात् योगक्षेमादिकमुत्पद्यते तत्सर्वं धारणिकस्य** (લેખપદ્ધતિ પૃ. ૪૧)।

ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા.

પરિશિષ્ટ

(१)

गृहविक्रयपत्रविधिः

सं० १२८८ वैशाखशुदि १५ गुरावद्येह श्रीमदणहिल्लपाटके समस्तराजावलीसमलङ्कृतमहाराजाधिराजपरमेश्वरपरमभट्टारक-उमापतिवरलब्धप्रौढप्रतापसंशोषितारातिनिकरसप्तमचक्रवर्त्तीपार्वतीपतिप्रसादसम्पादितराजलक्ष्मीस्वयंवरअभिनवसिद्धराजरिपुराज-भीमश्रीमद्भीमदेवकल्याणविजयराज्ये तत्पादपद्मोपजीविनि महामात्यश्री अमुके श्री श्रीकरणादौ समस्तमुद्राव्यापारान् परिपन्थयति सतीह अमुकामुकपथके द्वयमुद्रायां महं० श्री विजयसिंहेऽधिकुर्वति सति एवं काले प्रवर्त्तमाने राज० श्रीचतुर्भुजस्य देवस्य प्रसादपत्तलायां भुज्यमानदन्दाहीयपथके वालूआग्रामे तन्नियुक्तवाहकराज० अजयसिंह महं० यशश्चन्द्रसुतमहं० जाजलप्रभृतिपञ्चकुलप्रतिपत्तौ गृहविक्रयपत्रमभिलिख्यते यथा। यत् व्य० आशाकेन नागरज्ञातीय महं० मालासुत गोदापार्श्वात् पूर्वपुरुषोपार्जितं द्विभूमिकं कावेलुकैः छन्नं दत्तितं समालिन्दकं पूर्वाभिमुखं सफलहिकं कोटडीसहितं पूर्वरीत्या यथा निर्गच्छमान-जलमार्गयुतं स्वसीमापर्यन्तं चतुराघाटोपेतं नवनवत्याचारेण सवृक्ष-मालाकुलं नवनिधानपूर्णं आचन्द्रार्कं शाकपणिकान्यायेन मूल्येन पञ्चमुखनगरविदितं गृहमूल्ये द्रम्म ५०० पञ्चाशत् द्रम्मैर्गृहीतम्। अत ऊर्ध्वं गृहमिदं व्यवहारकेण पुत्रपौत्रपरम्परया यदृच्छया भोक्तव्यं यद्रोचते तत्कार्यं गृहस्यास्य। यथासन्तिष्ठमानालिखित-गृहविक्रयपत्रानन्तरं गृहेऽस्मिन् मनःस्वेच्छया नवीनः कर्मस्थायः कारायः। धर्मेण गृहमिदं देयम्। अथान्यहस्ते विक्रेतव्यम्। इहार्थे धारणिकेन गृहस्यास्यविक्रीतस्य विषये व्यवहारकसमं वादविवादः किदृशोऽपि न कार्यः। इहार्थे उपरिलिखितविधेर्निर्वहणाय अन्यगोत्रिदायादरायवर्गीयकन्दलनिवारणाय पत्रहस्तान्य-व्यवहारकबाधानिवारणाय दापापितान्तःस्थ अमुकज्ञातीय अमुकामुकजना व्यवहारकस्य सन्तानपरम्परया विक्रीतगृहं भोगवतः

समस्तवादविवादं निवारयन्ति । एकेन सर्वं सर्वैरप्येकः । परस्परमुत्तरमपरस्याकुर्वतः लिखितपत्रविधिर्व्यवहारकसमं निर्वहणीया । इहार्थे धारणिकरक्षपालानां नामानि । पत्रं प्रमाणम् ।

(२)

गृहाड्डाणकपत्रविधिः

सं० १२८८ वैशाखशुदि १५ सोमेऽद्येह श्रीमदणहिल्लपाटके समस्तराजावलीसमलङ्कृतमहाराजाधिराजपरमेश्वरपरमभट्टारकउमापतिवरलब्धप्रौढप्रतापसंशोषितारातिनिकरसप्तमचक्रवर्त्तीपार्वतीपतिप्रसादसम्पादितराजलक्ष्मीस्वयंवरअभिनवसिद्धराजरिपुराजभीमश्रीमद्भीमदेवकल्याणविजयराज्ये श्री चन्द्रावत्यां राउलश्रीधारावर्षपञ्चकुलप्रतिपत्तौ गृहाड्डाणकपत्रमभिलिख्यते यथा। धनिको नाम नामतः अमुक ग्रामवास्तव्य अमुकज्ञातीय अमुकाकसुतअमुकाको लाभाय स्वधनं प्रयुङ्क्ते । अस्य च हस्ताक्षराणि धारणिको नाम नामतः । इहैव वास्तव्य वायटज्ञातीयव्य० कूरासुतसूराकेण स्वीयसमुत्पन्नप्रयोजनवशात् श्री श्रीमालीयखरटंकशालाहतत्रिः परीक्षितहट्टव्यवहारिक्यप्रचलित श्रेष्ठ श्री श्री विश्वमल्लप्रियद्र० ४०० चत्वारिंशतानि द्रम्मा व्यवहारकपार्श्वात् गृहीताः । अमीषां द्रम्माणां व्यवहारकस्य मनोविश्वासनिमित्तं पूर्वपुरुषोपार्जितं अद्यापि भुज्यमानं सफलहिकं चतुर्दिक्षु वरंडिकावृत्तं पट्टशालारसवतीसमन्वितं कवेलुकैः समाच्छन्नं दटितं द्विभूमिकं पूर्वाभिमुखं स्वगृहं अधोविलिखितचतुराघाटोपेतं वृद्धिफलभोगाचारे अड्डाणके मुक्तम् । गृहस्य भाटकं नहि । द्रम्माणां व्याजं नहि । अयं वृद्धिफलभोगाचारः । गृहस्य आघाटा यथा । पूर्वस्यां दिशि देवसदनस्य वरण्डिकायां सीमा, दक्षिणस्यां दिशि वा० देवडगृहनीवपाते सीमा, पश्चिमायां दिशि राजभवनकोटर्डीमर्यादा । एवं चतुराघाटोपेतं पूर्वपुरुषोपार्जितं स्वगृहं मया व्यवहारकस्य मनोविश्वासनिमित्तं अद्यदिनपूर्वं पञ्चवर्षाणि बन्धीकृत्य अड्डाणके मुक्तम् । यदि गृहस्याङ्गजगोत्रिदायादराजकुलप्रभृतिना व्यवहारकस्य किंदशोऽप्युपक्षयो जायते स सर्वोऽपि धारणिकेन निर्वहणीयः । अथ कदापि व्यवहारकस्य भीडायां जातायां द्रम्मा विलोक्यन्ते तदा धारणि-

कमाक्रम्य द्रम्मा ग्राह्याः । नो वा धारणिकविदितमन्यव्यवहारकहस्ते पत्रमङ्गाणकं दत्वा द्रम्मा ग्राह्याः । गृहमिदं दैववशादग्निदाहेन अतिजलपाताद्वा ज्वलति पतति धूपति तदा धारणिकेन निजवित्तं व्ययित्वा तादृशमेव गृहं काराप्य व्यवहारकस्य देयम् । अथ कदापि धारणिकः स्वयं कारयितुं न शक्नोति तदा व्यवहारकेण अग्रीकपायाऽपरि धारणिकविदितं तादृशमेव काराप्यम् । काठकिवेलूकडीयमजूरप्रभृतीनां लागिद्रम्मा व्याजसहिताः सोपेक्षया धारणिकविदितं पत्रे चटाप्याः । गृहमध्ये कोष्ठकं कृत्वा अथ भूमावेव चणकलवणं वा व्यवहारकेण न क्षेपणीयम् । तेनोपद्रवेण यदि कीदृशोऽपि गृहे विनाशः स्यात् ततो व्यवहारकेण स्वीयद्रव्यं व्ययित्वा गृहं समराप्यम् । एवं व्यवहारकेण लिखितावधि यावन्निजमनोहार्या गृहं भोगवनीयम् । अवधेरूर्ध्वं प्रतिवर्षं दीपोत्सवे सामकसोपक्षैर्द्रम्मैर्दत्तैः छुटति । दीपोत्सवादूर्ध्वं प्रतिपद्दिने ग्रन्थिवद्धैरपि द्रम्मैधारणिकः छोटयितुं न लभते । अस्योपरि लिखितविधेः पलापनाय सामकसोपक्षयद्रम्माणां दावापनाय अन्यगोत्रिदायादपत्रहस्तान्यव्यवहारिक्यादिसमस्तरवश्चान्निवारणाय दावापितआधिपालप्रतिभूअमुकज्ञातीय अमुकसुतअमुकाकमुकाकौ द्वौ चरौ वा लिखितपत्रविधिं समग्रामपि धारणिकवद् व्यवहारकसमं निर्वहतः । एकेन सर्वैं सर्वैरप्येकः । एकेन व्यवहारकस्य हस्तप्राप्तेन अपरस्योत्तरमकुर्वतो धारणिकवत् व्यवहारकलिखितपत्रविधेः निखिलोऽपि निर्गमो विधेयः । परस्परमुत्तरप्रत्युत्तरो न कार्यः । इहार्थे धारणिकआधिपालानां स्वहस्तेन आधिवाससत्कीयपञ्चसाक्षिविदितं प्रदत्तमतानि । लिखितपत्रमिदं उभयाभ्यर्थितेन पारथीजयताकेन । हीनाक्षरमधिकाक्षरं वा प्रमाणम् ।

(३)

त्रिभङ्गपत्रविधिः

संवत् १२८८ वर्षे कार्त्तिकशुदि १५ गुरावद्येह यथावर्त्तमानराजावलीपूर्वं विभङ्गपत्रमभिलिख्यते यथा । यत् पितुः परलोकं प्राप्तस्यनन्तरं चत्वारो भ्रातरः पृथग्धना जायन्ते । तदेभिश्चतु-

र्भिभ्रातृभिः नैजायमानैः प्रथमं पितृऋणं राजकीयदेयं देवसंबन्धि स्वजनसंबन्धिदेयं तथा व्यवहारकाणां च देयं सर्वमेवात्राङ्के विधाय समग्रगृहवार्त्तायां मणिमाणिक्यप्रवालमुक्ताफलाङ्कनाणक-सुवर्णरूप्यमयमाभरणं तथा सप्तधातुमयमपरं च घटितमघटितं भूभि-गतंबहिःस्थितं च राच्छापोच्छादिकं तथा गोधूमजोवारिमुद्गमाष-व्रीहितिलतुवरिझालरचुला मालमसूरसरसवप्रभृतिधान्यानि गुड-खंडघृततैलमधुप्रभृतिस्नेहरसास्तथा अश्वोष्ट्रमहीषीगोअजाखरगा-डरप्रभृतिचतुष्पदधनं क्षेत्रखलसम्बन्धि लांगडिपाटगडाछकडाशा-हिनोप्रभृतिवाहनानि तथा पावडाकुहाडाकुदालाकुसिदात्रलोहडी-तावाप्रभृतिलोहमयं वस्तु हललाङ्गलमहणिदीवडाप्रभृतिकूपक्षेत्रोप-करणानि भाजनटांवाटीसयकांसीयाप्रभृतिकांस्यमयानि राच्छानि तथा कडाहितांवडीप्रभृतिताम्रमयानि तथा देघडीपडघाहींडोली-टकडावृजारांधूपहडपालभृंगारप्रभृतिपित्तलमयानि भाण्डानि च कांस्यताम्रपित्तलवटलोमयं समग्रं वस्तु तथा घण्टीनीशाउदूषल-मूसलचुकीवटसेजवटप्रभृतिगृहमण्डनादि राछपोछादिकं सर्वं कां-जिकाधानीवीजमर्यादीकृत्य अपरं मृण्मयं कुंत्रणीगुढाकोठीप्रभृतिकं च सर्वमित्यादि गृहवार्त्ता कुटुम्बवृद्धैर्ज्ञातीमुख्यैश्च चतुर्भिर्जनैर्विचार्य निच्छद्मवृत्या पञ्चभिर्विभागैर्विभज्य प्रदत्ता । एको विभागो मातुः प्रदत्तः । अवशिष्टाश्चतुरो विभागाश्चतुर्णां भ्रातृणां प्रदत्ताः । अथ कदापि एकः सुतः सुता वा अविवाहिता भवति ततः साध्यगृह-वार्त्तामध्यात् कुटुम्बवृद्धानां चतुर्णां मुखेन तेषां पाणिग्रहणोपक्षयः पञ्चभिरपि विभागादेशैः सम एव जनन्या हस्ते दातव्यः । माता निजमनोहार्या यस्य सुतस्य मध्ये रहति तेन निजगोत्रदेवीवत् निजमातृभक्तिः कार्या । तथा मातुर्जातु विपत्यां और्ध्वदेहिकक्रिया एकादशद्वादशाहप्रभृतिका समस्ता तथा संवत्सरं यावत् दीपदा-नमासिकषाण्मासिकसांवत्सरं निजकुलाचाररीत्या नवाहपक्षमास-त्रिपक्षादिक्रियाःसर्वा मातृविभागग्राहकेन सुतेन श्रद्धापूर्वं प्रतीति-सहितं सर्वं स्वर्गस्थितमातुः श्रेयोर्थं कर्तव्यम् । तथा मातुर्विपत्तेर-नन्तरं अपरिणीतबान्धवभगिनीनां विवाहार्थं रहापितपञ्चविभाग-मध्येऽन्यद्रव्यं चतुर्भिर्कुटुम्बवृद्धैः पर्यालोच्य सुशीलस्य श्रद्धापरस्य स्नेहवतोऽव्यसनिन एकस्य सुतस्य हस्ते दातव्यं यथा स पितृवत्

महाचिन्तापरस्तेषां विवाहं करोति । तथा एभिः सर्वैरपि बान्धवैः पृथग्भूतैः निजनिजविभागादत्तद्रव्यं व्यवसायेन वर्धनीयम् । अथ व्यसनेन भक्षयित्वा न त्रोटनीयम् । तथा सर्वे भ्रातरः पृथग्भूताः स्वीयस्वीयकर्मभाग्यवशात् नवीनं द्रव्यं लक्षसंख्यया उपार्जयन्तु । अथवा अग्रीकमप्यामूलं भक्षयन्तु । पुनरात्मनां मध्ये परस्परं कस्यापि ऋद्धिमतो बान्धवस्य समं हीनवित्तेन बान्धवेन तृष्णाभिभूतेन वादविवादः किदृशोऽपि न विधातव्यः। परस्परं भागविभागः किदृशोऽपि नहि । तडागेऽपि पानीयं साध्यं नहि । परस्परमात्मनां मध्ये केवलं जातमृत्युसूतकेन गृह्यन्ते ।अन्यः कोऽपि भागसंबन्धो नहि । परस्परमेकस्य व्यवहारेणापि न गृह्यन्ते । आत्मीयकृतकर्मणा सर्वेऽपि गृह्यान्ते । अथ चतुर्णां भ्रातृणां मध्यादेकः कोऽप्यात्मीयविभागात द्रव्यं भक्षयित्वा अपरेषामृद्धिमसहमानो गृहवार्त्ताबाचनाय कूटकपटं कुरुते स कुटुम्ववृद्धैः तथा परपुरुषैः दावापितरक्षपालैश्च चतुर्भिर्जनैः लिखितविभङ्गाक्षरप्रमाणेन विधिलोपकर्त्ता निवारणीयः। इहार्थे समस्तभ्रातृणां तथा ज्ञातीययथानामदावापितरक्षपालानां पृथक् स्वहस्तेन दत्तमतानि । तथा ज्ञातीवृद्धानां विभागकर्तृणां चतुर्णामपरेषां च बहूनां पत्र लिखितसाक्षीवादसहितं विभङ्गपत्रं प्रमाणमिति ।

ગ્રંથકાર ચરિત્રાવળી

(વિદ્યમાન)

જયંતિલાલ નરોત્તમ ધ્યાની

ભાઈશ્રી ધ્યાનીનો જન્મ ભરૂચ જીલ્લાના શુકલતીર્થ ગામમાં થયો છે. એઓ જ્ઞાતે શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ છે. એમના પિતાનું નામ નરોત્તમ નાગેશ્વર અને માતાનું નામ બાઈ ઉજમ છે. એમનું પ્રથમ લગ્ન સામવેદના સુપ્રસિદ્ધ પંડિત સદ્દગત પ્રાણશંકર ભવાનીશંકરનાં પુત્રી સ્વ. સવિતાબ્હેન સાથે થયું હતું. બીજું લગ્ન શ્રીમતી હંસા સાથે થયું છે.

ગુરૂ કૃપાએ એમને સંસ્કૃત, હિંદી અને ગુજરાતી પર પ્રીતિ થઈ. ગુજરાતી સાહિત્યનું નરસિંહ યુગથી માંડીને અર્વાચીન યુગપર્યંત અધ્યયન કર્યું છે. લાંબા સમયથી પોતે હાઈસ્કૂલની વિનીત કક્ષામાં ગુજરાતીના અધ્યાપક તરીકે કામ કરે છે.

બાલજગતમાં ભાઇશ્રી ખૂબ જાણીતા છે. ગુરૂકુળ વિનયમંદીર, પ્રાથમિક શાળા, માધ્યમિક શાળા અને કન્યાશાળામાં એમણે રસપૂર્વક કામ કર્યું છે.

ચારિત્ર્યની કેળવણીમાં પોતે ખૂબ માને છે. ગાંધીયુગની એમના જીવન પર ભારે અસર છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં એમણે કેટલાંક કાવ્યો રચ્યાં છે. તેમાંનાં ઘણાં અપ્રસિદ્ધ છે. સ્વામી રામતીર્થને એઓ સારી રીતે માને છે.

:: એમની કૃતિઓ ::

(૧) સુવર્ણ મહોત્સવ	પ્રસિદ્ધ
(૨) વ્રત વિચાર	,,
(૩) આશ્રમનો આત્મા	,,
(૪) શબરી	,,
(૫) બાલબંધુહૃદય	અપ્રસિદ્ધ
(૬) રામહૃદય	,,
(૭) સ્વદેશ સેવા	ભાષાંતર
(૮) રાષ્ટ્રીય કક્કો	,,
(૯) સ્વાસ્થ્ય રક્ષા	અપ્રસિદ્ધ
(૧૦) ઉર્મિલા	

ડુંગરસિંહ ધરમસિંહ સંપટ

એઓ કચ્છ અંજારના વતની, જાતે ભાટીઆ છે; એમનો જન્મ અંજારમાં સં. ૧૯૩૮ માં જેઠ સુદ પાંચમના રોજ થયો હતો. એમના પિતાનો કલકત્તામાં વેપાર હતો; એટલે એમનું બાળપણ ત્યાં વિત્યું હતું. એમનું લગ્ન સં. ૧૯૫૭માં અંજારમાં બાઇ રમાબાઈ સાથે થયું હતું.

એમણે પ્રાથમિક શિક્ષણ લીધેલું છે; એ સંબંધમાં વધુ વિગતો શ્રીયુત મગનલાલ આસનમલ ફીકલાની નોંધમાંથી ઉતારીશું:—

ઠા. ધરમસિંહ, ધરમસિંહ વલભદાસના નામે પોતાની પેઢી ચલાવતા હતા. ભાઇશ્રી ડુંગરસિંહની બાલ્યાવસ્થા કલકત્તા ખાતે ગુજરી, જ્યાં તેઓએ અંગ્રેજી ત્રીજા ધોરણ સુધી અભ્યાસ કર્યો. પછી અંજાર આવ્યા જ્યાં વધુ અંગ્રેજી અભ્યાસ કરવાની સગવડ ન મળવાથી શાસ્ત્રી નિર્ભયશંકર પાસે ભાંડારકરકૃત માર્ગોપદેશિકા તથા મંદિરાન્ત પ્રવેશિકાનો અભ્યાસ પુરો કરી રઘુવંશ અને મેઘદૂત કાવ્યો ભણ્યા. ૨૦ વર્ષની ઉમરે રંગુન ખાતેની મેસર્સ અમરચંદ માધવજીની કું. ની પેઢીમાં પોતાના પિતાશ્રી સાથે જોડાયા. દોઢ દોઢ વર્ષને અંતરે ૭ મુસાફરીઓ રંગુનની કરી જે દરમ્યાન કંપની તરફથી મોલમીન, ઇકીયાબ વગેરે ઠેકાણે પેઢીઓ સ્થાપન કરી. સંવત્ ૧૯૭૧ માં મજકુર કંપનીની કલકત્તા ખાતેની પેઢી ઉપર તેમને મોકલવામાં આવ્યા જ્યાં પાંચ વર્ષમાં ચાર મુસાફરીઓ કરી. કલકત્તામાં પાછું અંગ્રેજીનું જ્ઞાન વધારવા સારૂ માસ્તર રાખીને શેક્સપીયર, સ્પેન્સર, બાયરન, વર્ડ્સવર્થ, મેકૉલે અને ટેનીસન વગેરે કવિઓના કાવ્યોનો સારો અભ્યાસ કર્યો અને તેની સાથે શાસ્ત્રીની મદદથી ઉપનિષદો અને બ્રહ્મસૂત્રો વાંચ્યા. બંગાળમાં રહી બંગાળી ભાષા લખતાં વાંચતાં શીખ્યા એટલુંજ નહિ પણ બંગાળી સાહિત્યમાં બંકિમચંદ્ર ચેટરજી, કેશવચંદ્રસેન, રાજા રામમોહનરાય, મધુસુદન દત્ત વગેરેના પુસ્તકોનો અભ્યાસ કર્યો. સંવત્ ૧૯૭૪ માં કરાંચી ખાતે મજકુર કંપનીના મેનેજર તરીકે બદલી થઇ. ત્યાં સ્વામી વિદ્યાનંદ પાસેથી વિચારસાગર, વૃત્તિપ્રભાકર અને તત્વાનુસંધાન સમજી લીધાં. સંવત ૧૯૭૭ માં પાછું રંગુન જવાનું થયું જ્યાંથી સંવત્ ૧૯૭૮માં કોલંબોના મેનેજર તરીકે કંપનીએ તેમને મોકલ્યા. સંવત્ ૧૯૬૪થી મજકુર કંપનીઓમાંથી તેમના પિતાશ્રીનો ભાગ તેમનેજ મલતો થયો. કોલંબોમાં

ત્રણ વર્ષ રહીને બુદ્ધ સાધુઓ પાસેથી બુદ્ધ ધર્મનો અભ્યાસ કર્યો. સંવત્ ૧૯૮૨ માં તેઓ મેસર્સ અમરચંદ માધવજીની કું. માંથી છૂટા થયા અને કરાંચી ખાતે મેસર્સ મુલરાજ લીલાધરના નામની પોતાની પેઢી સ્થાપી, જેનો વહીવટ તેઓએ આજ દિન સુધી ચાલુ રાખેલ છે. તેમને દેશાટન કરવાનો ભારે શોખ છે. તેઓએ કાશ્મીર, સીલોન, બરમા, બંગાલ, ગુજરાત, કાઠીઆવાડ, મહારાષ્ટ્ર, મદ્રાસ, મલબાર, રજપુતાના સંયુક્ત પ્રાન્તો અને નોર્થ વેસ્ટર્ન પ્રોવિન્સમાંના દરેક મુખ્ય શહેરોની મુલાકાતો લીધી છે. હિમાલયના અંદરના ભાગોમાં પણ પ્રવાસ કરેલો છે.

પ્રવાસની પેઠે લેખન વાચન માટે પણ તેમને ભારે શોખ છે, અને તેને લઈને તેઓ વખતો વખત જુદા જુદા ગુજરાતી માસિકોમાં લેખો લખી મોકલે છે, તે જેમ માહિતીપૂર્ણ તેમ અનુભવપરથી અને વિચારપૂર્વક લખાયલા હોય છે.

—: એમની કૃતિઓ :—

(૧) હિમાલયના પુણ્ય પ્રદેશમાં

(૨) કચ્છી વહાણવટાનો જુનો ઈતિહાસ

(૩) કચ્છનો વેપારતંત્ર

(૪) ભાટિયા બેકારી કેમ ટળી શકે?

નર્મદાશંકર ભોગીલાલ પુરોહિત

એઓ ઇડર સ્ટેટના બાયડ ગામના વતની, જાતે શ્રીગૌડ બ્રાહ્મણ છે. એમનો જન્મ બાયડ ગામે તારીખ ૮મી ઓગસ્ટ ૧૮૯૭ના રોજ થયો હતો. એમના પિતાનું નામ ભોગીલાલ અનોપરામ અને માતાનું નામ શ્રીમતી મંછાબા કુબેરભાઇ ઉપાધ્યાય છે.

એમનું લગ્ન સન ૧૯૧૭ માં દાસરા તાલુકાના વનોડા ગામે શ્રીમતી સરસ્વતીબ્હેન સાથે થયું હતું.

પ્રાથમિક અભ્યાસ એમણે બાયડ તથા અમદાવાદ કર્યો હતો, માધ્યમિક અમદાવાદ તથા ઉમરેઠમાં અને કૉલેજ શિક્ષણ ગુજરાત કૉલેજમાં લીધું હતું.

સન ૧૯૧૯ માં તેઓએ બી. એ., ની પરીક્ષા ફર્સ્ટ કલાસમાં સંસ્કૃત ઑનર્સ સાથે પાસ કરી હતી. તે પછી એક વર્ષ કૉલેજમાં દક્ષિણા ફેલો તરીકે કામ કર્યું હતું, અને સને ૧૯૨૧માં સંસ્કૃત અને ઇંગ્રેજી વિષયો લઇને એમ. એ; થયા હતા. સને ૧૯૨૧ થી ૧૯૨૩ સુધી તે ગુજરાત કૉલેજમાં અંગ્રેજીના અધ્યાપક હતા.

હાલમાં તેઓ જુનાગઢમાં બાહુદ્દિન કૉલેજમાં સંસ્કૃતના મુખ્ય અધ્યાપક તરીકે કામ કરે છે. સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાન એમના પ્રિય વિષયો છે. શંકરાચાર્યનું તત્વજ્ઞાન એમને ખાસ આકર્ષક છે, અને કૉલેજ જીવનમાં પ્રિન્સિપાલ આનન્દશંકર ધ્રુવે એમના પર ઉજ્જ્વળ સંસ્કાર પાડ્યા હતા.

વળી એમણે ૧૯૨૬ માં બી. ટી. ની પરીક્ષા બીજા વર્ગમાં પાસ કરી હતી.

જુનાગઢ આર્કીઑલૉજીકલ સોસાઇટીના તેઓ માનદ મંત્રી નિમાયલા છે.

ભાસનાં બે નાટકો **स्वप्नवासवदत्त** અને **प्रतिमानाटक** એમણે ઈંગ્રેજી અનુવાદ અને ઉપોદ્‌ઘાત સાથે સંપાદન કરેલાં છે, અને વિદ્વદ્‌વર્ગે તેની પ્રશંસા કરેલી છે.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીને એમણે પ્રો. કિથકૃત સંસ્કૃત નાટકનો તરજુમો ગુજરાતીમાં કરી આપ્યો હતો તે બે ભાગમાં છપાયો છે.

—: એમની કૃતિઓ :—

ભાસકૃત **स्वप्नवासवदत्त**	૧૯૨૯
,, **प्रतिमानाटक**	૧૯૩૦
સંસ્કૃત નાટક કીથકૃત—અનુવાદ ભા. ૧	૧૯૩૩
,, ,, ભા. ૨	૧૯૩૪

નટવરલાલ રણછોડદાસ શાહ, બી. એ; એસ. ટી. સી.

એઓ જંબુસર (જી. ભરૂચ)ના વતની, જ્ઞાતે દશા પોરવાડ વૈષ્ણવ વણિક છે. એમનો જન્મ સન ૧૮૯૪માં જંબુસરમાં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ રણછોડદાસ દામોદરદાસ શાહ અને માતુશ્રીનું નામ સુવર્ણાબ્હેન હરગોવિંદ નાણાવટી છે. એમનું લગ્ન જંબુસરમાં સન ૧૯૨૩ માં શ્રીમતી કુસુમગૌરી સાથે થયું હતું.

પ્રાથમિક કેળવણી એમણે જંબુસરમાં લીધી હતી; અને માધ્યમિક અને ઉચ્ચી વડોદરામાં; તે દરમિયાન એમને સ્કોલરશીપ પણ મળેલી, તેમ કૉલેજ જીવનની પ્રવૃત્તિમાં આગળ પડતો ભાગ લેતા. ગુજરાતી ડીબેટીંગ સોસાઇટીના તેઓ પ્રથમ સેક્રેટરી હતા.

હાલમાં તેઓ G. A. V. High School રંગુનમાં એસિ. હેડમાસ્તર છે. કાવ્ય, નાટક, સાહિત્ય એમના પ્રિય અને અભ્યાસના વિષયો છે. નવમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ નડિયાદમાં મળેલી તેમાં એમણે મીરાંબાઇનો કાળનિર્ણય એ વિષયપર મનનીય નિબંધ રજુ કર્યો હતો; ગુજરાતી માસિકોમાં પણ તેઓ વખતોવખત લેખો લખી મોકલે છે.

:: એમની કૃતિઓ ::

(૧) કવિશ્રી બાણભટ્ટકૃત હર્ષચરિત્રનો ગુ. અનુવાદ		૧૯૨૦
(૨) કવિશ્રી કાળીદાસકૃત પુષ્પબાણ વિલાસનો	,,	૧૯૨૧
(૩) ભક્તશ્રી જયદેવકૃત ગીતગોવિંદનો	,,	૧૯૨૫
(૪) કવિરાજ ધોળીકૃત પવનદૂતનો	,,	૧૯૩૧

પોંચાજી નસરવાનજી પાલીસવાળા

એઓ જાતે જરથોસ્તી છે, લેખન વાચનનો સારો શોખ છે, ક્રિકેટની રમત પાછળ ફિદા છે. એઓ મુંબાઈના વતની છે; અને જન્મ મુંબાઇમાં ૨૫ મી ડિસેમ્બર સન ૧૮૭૯ ના રોજ થયો હતો. તેઓ કુંવારાજ છે, મેટ્રિકયુલેશન સુધીનો અભ્યાસ કરેલો છે.

સાંજવર્તમાન દૈનિક પત્રમાં તેઓ સ્પોર્ટીંગ–બાબતનાં અધિપતિ તરીકે કામ કરે છે.

નવલકથાનું સાહિત્ય એમને ગમતું નથી પણ નીતિરીતિના વાચન માટે ખાસ પ્રેમ ધરાવે છે.

ક્રીકેટને લગતું સાહિત્ય એમણે પુષ્કળ લખેલું છે; તેમ શારીરિક કસરત પ્રતિ પણ લક્ષ આપેલું છે. એ સઘળું સાહિત્ય અંગ્રેજીમાં છે; ચાલુ વર્ષમાં એમણે ત્હારે ચરણે નામનું પુસ્તક ગુજરાતીમાં બહાર પડ્યું છે, તે એમની મનોવૃત્તિનું સૂચક થશે.

—: એમની કૃતિઓ :—

(૧) ત્હારે ચરણે ૧૯૩૫

પોપટલાલ જેચંદ અંબાણી

એમનો જન્મ ૧૯-૧૧-૧૮૭૯ ને રોજ બિલખામાં થયો હતો. જ્ઞાતે મોઢ વાણીયા. વતની બિલખાના. તેમના પિતાશ્રીનું નામ જેચંદ નથુભાઈ અંબાણી, માતાનું નામ હરખબાઈ. માતાને એકના એક સંતાન હોવાથી લાડકોડમાં ઉછરેલા. તેમનો પ્રાથમિક અભ્યાસ બિલખામાં જ થએલો. પછી પ્રવેશક પરીક્ષા આપી રાજકોટની ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં દાખલ થયા. ત્યાં બે વર્ષ શિક્ષક માટેની તાલીમ લઇ અમદાવાદની પી. આર. ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં દાખલ થયા અને સને ૧૯૦૦ ની સાલમાં પહેલે નંબરે ત્રીજું વર્ષ પાસ કરી શિક્ષણ માટેનો હોપ મેડલ મેળવ્યો, અને કાઠિયાવાડના કેળવણીખાતામાં શિક્ષક તરીકે જોડાયા.

છેલ્લાં બાર વર્ષથી તેઓ બાર્ટન ટ્રેનિંગકૉલેજના હેડમાસ્તર તરીકે છે. શ્રી. ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠીના સરસ્વતીચંદ્રની તેમના પર ખાસ અસર થઈ છે. સને ૧૯૧૮ થી તેમણે સાહિત્યસેવાની શરૂઆત કરી. "શાળાપત્ર" "કેળવણી" "સૌરાષ્ટ્રશિક્ષક" વગેરેમાં તેમણે વિજ્ઞાન, શિક્ષણ અને ભૂગોળ ઉપર પુષ્કળ લેખો લખ્યા છે. અને તે રસથી વંચાય છે તથા પ્રશંસા પામ્યા છે.

હાલ તરતમાં તેમનો શોખનો વિષય ભૂગોળ છે. જો કે સંસ્કૃત અને ગુજરાતી સાહિત્ય; તેમનું વાચન અને ચિંતન ઉંડું છે. પરંતુ હાલ તરતમાં તેમણે પોતાનું બધું લક્ષ ભૂગોળ પરજ એકત્ર કર્યું છે, તેમણે લખેલાં ભૂગોળનાં પુસ્તકો (ત્રીજા ધોરણથી શરુ કરી મેટ્રીક સુધીનાં) વિદ્યાર્થીવર્ગ અને શિક્ષકમંડળમાં આદરપાત્ર નીવડયાં છે. અને પાઠયપુસ્તક તરીકે સ્વીકારાયાં છે.

—: એમના ગ્રંથોની યાદી :—

૧ ગુજરાત
૨ મુંબાઇ ઇલાકો
૩ હિંદુસ્તાન
૪ પૃથ્વી
૫ પૃથ્વીનો સંક્ષિપ્ત પરિચય
૬ પૃથ્વીનો પરિચય

પ્રસન્નવદન છબિલારામ દીક્ષિત

એઓ સુરતના વતની, ન્યાતે વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણ છે. એમના પિતાનું નામ છબિલારામ દોલતરામ દીક્ષિત અને માતુશ્રીનું નામ ડાહીગૌરી છે. એમનું પ્રથમ લગ્ન સન ૧૯૦૬ માં સુરતમાં જયમતીગૌરી સાથે થયું હતું, અને તેમનું મૃત્યુ થતાં બીજીવારનું લગ્ન સન ૧૯૨૦ માં નડીયાદમાં શ્રીમતી રાજેન્દ્રબાળા સાથે થયું હતું.

એમણે પ્રીવીયસની પરીક્ષા સુધીનો અભ્યાસ કરેલો છે અને સાહિત્ય અને ધર્મ એમના પ્રિય વિષયો છે અને લેખન કાર્ય એ એમનો મુખ્ય વ્યવસાય છે.

બંગાળી, હિન્દી, સંસ્કૃત વગેરેનું પણ એમણે સારૂં જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલું છે; અને એમના એ શોખને લઈને તેઓ આજ સુધીમાં નીચે પ્રમાણે પુસ્તકો તૈયાર કરવા શક્તિમાન થયા છે.

—: એમની કૃતિઓ :—

(૧) બાલ-કાલિદાસ
(૨) કાલિદાસનાં નીતિવચનો
(૩) દત્તપ્રબોધ કલ્પદ્રુમ સ્કન્ધ ૧-૨
(૪) નવનાથ ચરિત્ર ભા. ૧લો
(૫) ,, ,, ભા. ૨જો
(૬) દત્તપ્રબોધ કલ્પ દ્રુમ ૩જો સ્કંદ
(૭) ,, ,, ૪થો ,,
(૮) શ્રી કૃષ્ણ-લીલા-ભાવાર્થ દીપિકા
(૯) દત્તાત્ર્ય મહાત્મ્ય
(૧૦) કુલ-લક્ષ્મી કમલા
(૧૧) પ્રણયકુંજ
(૧૨) પ્રસન્ન કથાકુંજ
(૧૩) આનંદ મઠ
(૧૪) દેવી ચૌધરાણી
(૧૫) સતી મહિમાયા ને પાંચ સતીઓની વાર્તા
(૧૬) બાલપંચતંત્ર

(૧૭) ઇન્ડિયન ક્લાસ રીડર્સ પ્રિમરની નોટ્સ
(૧૮) બાલ-ભાગવત
(૧૯) બાલ-હિતોપદેશ
(૨૦) ગુજરાતના નાથની નોટ્સ
(૨૧) વિપિનની નોટ્સ
(૨૨) બેન્જામિન કિડ કૃત સામાજીક ઉત્ક્રાન્તિ યાને Social Evolution નો અનુવાદ.
(૨૩) 'લક્ષ્મીની લાલસા' એડગર વોલેસ કૃત A clue Of the New in નો અનુવાદ.

તા. ક. ઇ. સ. ૧૯૧૫ માં હરદ્વારવાળા ગુરૂમંડળ આશ્રમના સ્વામી શ્રી આત્મસ્વરૂપજીનો સમાગમ થતાં તેમના વ્યાખ્યાનો લખતાં કરતાં ઘણું ધાર્મિક જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું.

મણિલાલ દલપતરામ પટેલ

એઓ જ્ઞાતે લેઉઆ પાટીદાર અમદાવાદના વતની છે; એમના પિતાનું નામ પટેલ દલપતરામ મોતીરામ અને માતાનું નામ બાઇ જીવકોર ભગવાનદાસ હતું. એમનો જન્મ તા. ૧૧-૮-૧૮૬૨ ના રોજ અમદાવાદમાં થયો હતો. એમનું પ્રથમ લગ્ન ૧૮૭૫ માં બાઇ દિવાળીબાઇ સાથે અને બીજું લગ્ન સન ૧૯૦૦ માં બાઇ ડાહી ઉર્ફે ચંચળ સાથે થયું હતું.

એમણે હાઇસ્કુલ સુધીનું માધ્યમિક શિક્ષણ લીધેલું છે; અને તે પછી આખું જીવન જ્યુડિશિયલ ખાતામાં ગાળ્યું હતું; અને ફર્સ્ટક્લાસ કોર્ટના નાજરના હોદ્દે પહોંચ્યા હતા.

શાળામાં હતા ત્યારથી એમને વાચનનો શોખ તેને લઇને તેઓ સોસાઈટીમાં સભ્ય થયા હતા અને તેના તરફથી "દુનિયાની બાલ્યાવસ્થા" એ નામનું પુસ્તક લખી આપવા બદલ રૂ. ૭૫) નું ઈનામ મળ્યું હતું.

અંગ્રેજી ગુજરાતી તેઓ સારૂં બોલી શકે છે અને તેને લઇને એમના કેટલાક મિત્રો ડૉ. જોનસન કહીને તેમને સંબોધે છે.

વલ્લભ સંપ્રદાયના તેઓ ચુસ્ત અનુયાયી છે; અને ભાગવત, ગીતા વગેરે એમનાં પ્રિય પુસ્તકો છે.

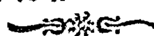
એમનો અંગ્રેજી પત્રવ્યવહાર નામનું પુસ્તક સામાન્ય જનતામાં વખણાયું છે; તેમ "છુપી પોલીસ" પણ એવું આકર્ષક નિવડયું છે.

સોસાઇટી તરફથી ગુજરાતી કોશ બહાર પાડવાનો હતો તેમાં પારિભાષિક શબ્દોનો ભંડાર દરેક કારીગર વર્ગને પૂછી સંગ્રહેલો તે સોસાઈટીને કાંઈ પણ મહેનતાણું લીધા વગર આપેલો તે બદલ મર્હુમ સર રમણભાઇએ તેમનો આભાર માની તે બાબતની નોંધ લેવા પત્ર લખ્યો હતો.

એમની કૃતિઓ નીચે પ્રમાણે છે, જેમાંની બે ત્રણની બબ્બે કે વધુ આવૃત્તિઓ થવા પામી છે.

—: એમની કૃતિઓ :—

(૧) પ્રસ્તાવિક બોધ	૧૮૯૨
(૨) છુપી પોલીસ	૧૮૯૩
(૩) દુનિયાની બાલ્યાવસ્થા	૧૮૯૬
(૪) અંગ્રેજી લેટરરાઈટર	૧૮૯૮
(૫) એક ઘોડાની આત્મકથા	૧૯૩૧

મણિલાલ જાદવરાય ત્રિવેદી

એઓ જ્ઞાતે મોઢ ચાતુર્વેદી બ્રાહ્મણ અને મૂળ કપડવણજના વતની છે. એમનો જન્મ એજ ગામમાં સં. ૧૯૭૩ માં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ જાદવરાય રણછોડરાય ત્રિવેદી અને માતાનું નામ બાઇ જેકોર છે. **आत्मावै पुत्र नामासि** એ ન્યાયે મણિલાલભાઈમાં જે કાંઈ શ્રેષ્ટત્વ છે તે તેમનું અંગત નથી પણ પિતૃ ચરણનો વારસો છે કારણ તેમના પિતા રા. જાદવરાયભાઈ કપડવંજમાં ૨૫) વર્ષ પોસ્ટ માસ્તરની જોખમદારી નોકરી કરી પ્રજાની અત્યુત્તમ મમતા સંપાદન કર્યા છતાં ધર્મપરાયણ જીવન ગાળતા હતા. એમનું બીજી વારનું લગ્ન સન ૧૯૦૭ માં ધોળકા તાલુકે ચલોડામાં સૌ. ચંચળબ્હેન સાથે થયું હતું.

એમણે ગુજરાતી વર્નાકયુલર ફાઇનલની પરીક્ષા પાસ કરેલી છે; અને ઈંગ્રેજીમાં ૭ ધોરણનો અભ્યાસ કર્યો છે. ઘોઘા નોકરી કરતા હતા ત્યારે ભાવનગરમાં સંસ્કૃત સાહિત્યનું શિક્ષણ લીધું હતું.

તેઓ જ્યુડિશિયલ ખાતામાં હતા તેમાંથી હાલમાં નિવૃત્ત થઈ પોતાનો સર્વ કાળ ઉપયોગી અને આવશ્યક ધર્મગ્રંથોનાં સંપાદન અને પ્રકાશન કાર્યમાં અને તેના પ્રચારમાં ગાળે છે.

તત્ત્વજ્ઞાન એ એમનો પ્રિય વિષય છે અને ગીતા અને ષડ્દર્શનનો ખાસ અભ્યાસ કર્યો છે. તેનું કારણ પ્રથમથી જે તેઓ રા. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા અને મણિશંકર મહાશંકર શાસ્ત્રી જેવા પ્રખ્યાત ધાર્મિક પુરૂષોના સમાગમમાં આવી તેમના આન્તરિક પરિચિત છે.

નોકરી દરમિયાન એમના માયાળુ અને પરગજુ સ્વભાવથી સૌ કોઇનો ચાહ મેળવતા અને તેમની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ સૌ કોઈનું વિશેષ ધ્યાન ખેંચતી.

એમના ગ્રંથો જોતાં તેમને ગાયત્રી પ્રતિ પ્રીત પ્રથમથીજ જણાઈ આવે છે અને તેના સર્વાંગના પ્રકાશન માટે તેમનો પ્રયાસ તેમના પુસ્તકો જોતાં પ્રતીત થાય છે. કપડવણજમાં સ્મશાનમાં આવેલા એક હૃદયનારાયણ યોગી કે જે ત્યાગ અને જ્ઞાનની મૂર્તિ હતી તેમના દર્શન પરિચય પછી તેમની શક્તિ વિશેષ ખીલી છે–કેમકે તે યોગીને તે એક અવતારી તરીકે માનતા હતા.

ધર્મપ્રચાર અર્થે એમણે જે પુસ્તકો તૈયાર કરી છપાવ્યાં છે તેની સૂચી નીચે મુજબ છે:—

:: એમની કૃતિઓ ::

નં.	પુસ્તકનું નામ	પ્રકાશન વર્ષ.
૧	ગાયત્રી ભાષ્ય ભાષાન્તર	સન ૧૯૧૩
૨	શ્રી ગાયત્રી અર્થ પ્રકાશ	સં. ૧૯૭૦
૩	શ્રી ગાયત્રી સ્તવરાજ	સન ૧૯૨૭
૪	દુ:ખીઓની સેવામાં પ્રેમ ધરાવનાર સર્વના સમાધાન સારૂ	સન ૧૯૨૦
૫	સામવેદનું પદ્ય તથા વિવરણ	સં. ૧૯૮૧
૬	મહિમ્ન સ્તોત્રનું પદ્ય ભાષાન્તર	,, ,,
૭	શ્રી સૂર્યોપાસના	સન ૧૯૨૬
૮	શિવાપરાધ શમાપન સ્તોત્ર	સં. ૧૯૮૨
૯	શ્રી ભક્તિસૂત્ર	,, ,,
૧૦	માનસિક યંત્ર	
૧૧	તારા કવચ	સં. ૧૯૮૩
૧૨	મૃત્યુંજય વિધાતા	સં. ૧૯૮૪
૧૩	આત્મ જાગૃતિની પ્રાપ્તિ અને સત્ય સ્વરુપમાં સાક્ષાત્કાર	સન ૧૯૩૨
૧૪	શ્રી ગાયત્રી મહાત્મ્ય	સં. ૧૯૮૯
૧૫	મૂર્તિ પૂજા	સં. ૧૯૮૯
૧૬	યજ્ઞોપવિત મીમાંસા	સં. ૧૯૮૯

શ્રી મણિભાઇ હરિભાઇ દેસાઈ ઉર્ફે યોગેન્દ્ર

શ્રીયુત મણિભાઇ હરિભાઇ દેસાઇ યોગેન્દ્ર ઉપનામથી હાલમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. એઓ દેગામ તાલુકે ચીખલી જીલ્લે સુરતના વતની, જ્ઞાતે અનાવિલ બ્રાહ્મણ છે. એમના પિતાનું નામ હરિભાઈ જીવણજી દેસાઈ અને માતુશ્રીનું નામ કાશીબ્હેન છે. એઓ માલસરવાળા જાણીતા સાધુ માધવદાસજીના સમાગમમાં આવી એમની પાસેથી યોગવિદ્યા શિખ્યા હતા; અને એમનો પ્રિય વિષય યોગ જ થઈ પડયો છે, જેના પ્રચાર અને અભ્યાસ અર્થે તેઓ સતત્ પ્રયત્ન આદરી રહેલા છે.

સંસ્કૃતિ સેવાનું વ્રત એમણે લીધેલું છે અને તે હેતુથી કેટલુંક સાહિત્ય અત્યાર સુધીમાં અંગ્રેજી ગુજરાતીમાં લખી પ્રસિદ્ધ કરેલું છે, તેની યાદી નીચે નોંધવામાં આવી છે. તેમ એ નિમિત્ત અમેરીકા સુધી પ્રવાસ પણ કરેલો છે.

:: એમની કૃતિઓ ::

(૧) પ્રભુ ભક્તિ	૧૯૧૭
(૨) હૃદય પુષ્પાંજલિ	,,
(૩) ગીતાંજલિ (ભાષાંતર)	,,
(૪) રાષ્ટ્રીય ગીત	૧૯૧૮
(૫) સંગીત ધ્વનિ, પ્રથમ ધ્વનિ	૧૯૧૯
(૬) કવિ ટાગોર	૧૯૧૯
(૭) ઊર્મિ	૧૯૨૫
(૮) પ્રણયબંસી	૧૯૨૭

મૂળશંકર પ્રેમજી વ્યાસ

એઓ કાઠિયાવાડમાં આવેલા રીબ (ગોંડલ સ્ટેટ) ગામના મૂળ વતની, જ્ઞાતે વાલમ બ્રાહ્મણ છે. એમનો જન્મ રીબમાં ૧૯ મી જાન્યુઆરી સન ૧૯૦૦ માં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ પ્રેમજી જાદવજી વ્યાસ, અને માતાનું નામ પારવતી વેણીરામ ભટ્ટ છે, એમનું લગ્ન સને ૧૯૨૨માં કોટડા સંગાણીમાં શ્રીમતી બ્હેન મણિબ્હેન સાથે થએલું છે.

રાજકોટ હંટર મેલ ટ્રેનીંગ કોલેજની ત્રીજા વર્ષની પરીક્ષા એમણે પાસ કરેલી છે તેમજ અમદાવાદમાં આવી વસ્યા પછી રાત્રિશાળામાં જઇને લગભગ સાત ધોરણ અંગ્રેજી સુધીનો અભ્યાસ પણ કર્યો છે.

ટ્રેનીંગ કોલેજમાં અભ્યાસ દરમિયાન એમને સ્કોલરશીપો મળી હતી તેમ તેમણે સર જે. જે. આર્ટ સ્કુલની બંને પરીક્ષાઓ રાજકોટ મુકામે પાસ કરેલી છે.

તેઓ હાલમાં પ્રોપ્રાયટરી હાઇસ્કૂલમાં માસ્તર છે.

ઇતિહાસ એ એમનો પ્રિય વિષય છે, તેમ સંસ્કૃત વાચન તેમને વિશેષ રૂચે છે; આધુનિક લેખકોએ તેમનામાં લેખનશક્તિ જગાડી, તેમની ભાષા સરળ અને રસિક છે.

હિન્દી ભાષાનું જ્ઞાન પણ તેમણે ઠીક ઠીક પ્રાપ્ત કર્યું છે. એ ભાષા તરફ તેમને ખાસ પ્રેમ છે.

શિક્ષક તરીકે વાર્તા કહેવાની અનેક તકો પ્રાપ્ત થાય; અને એ કળા એમણે સારી રીતે કેળવી છે, જે એમના બે વાર્તાગ્રંથોમાં જોવામાં આવશે.

: : એમની કૃતિઓ : :

સ્વર્ગની પરીઓ	સન ૧૯૩૩
કથા કુસુમો	સન ૧૯૩૫

રામશંકર મોનજી ભટ્ટ

એઓ ન્યાતે ઔદિચ્ય સહસ્ત્રી બ્રાહ્મણ, સિહોર જુથના, ભાવનગર તાબે ભુંભલીના વતની છે; એમના પિતાશ્રીનું નામ મોનજી ઓધવજી અને માતુશ્રીનું નામ દીવાળીબાઇ, એમનો જન્મ ભાવનગરમાં તા. ૨૭મી જુલાઈ સન ૧૮૭૯માં થયો હતો. એમનું લગ્ન વળા મુકામે શ્રીમતી ભાગિરથી છવાલાલ જેઠાલાલની પુત્રી સાથે થયું હતું.

એમણે પ્રિવિયસ સુધીનો અભ્યાસ કરેલો છે. એઓ પ્રથમ પોસ્ટલ રેલ્વે મેઇલ સર્વિસમાં જોડાયલા હતા, તેમાંથી સન ૧૯૧૮ માં સોળ વર્ષે ઈનવેલીડ પેન્સન મેળવી એમની છૂટી થઇ. પોતાનું બાકીનું આયુષ્ય લોકોને ઉપદેશ આપવામાં વ્યતિત કરે છે.

તુલસીકૃત રામાયણ, ભાગવત, ગીતા, ઉપનિષદો વગેરે એમના પ્રિય ગ્રંથો છે; અને રાતદિવસ એનું એઓ મનન કરે છે.

નિવૃત્ત થયા પછી સોળ વરસથી તેઓ મોક્ષપત્રિકા નામનું માસિક કાઢે છે. તે સાથે થોડામાં ઘણું જ્ઞાન મળે, એવાં નાનાં મોટાં અનેક પુસ્તકો પણ બહાર પાડે જાય છે.

એમની મોક્ષપત્રિકા બહુ લોકપ્રિય નિવડી છે, અને સેંકડો મનુષ્યો અમદાવાદમાં અને બહારગામ તેનો લાભ લે છે. જ્ઞાનભક્તિ અને વૈરાગ્યના રસિક જીવોએ ખાસ વાંચવા જેવી છે.

આજ સુધીમાં મોક્ષપત્રિકા દ્વારા એમણે બહુ સુંદર સેવા કરેલી છે, અને જે સાહિત્ય ઉપજાવ્યું છે તે જેમ સુબોધક તેમ પઠનપાઠન સારૂ ઉપયોગી છે.

:: એમની કૃતિઓ ::

(૧) મોક્ષપત્રિકા
(૨) રાસ પંચાધ્યાયી
(૩) વૈરાગ્યશતક
(૪) વેદાંત કેસરી
(૫) વિવેક ચૂડામણિ
(૬) પાતાંજલ યોગદર્શન
(૭) સમાધિપાદ
(૮) રઘુવંશ
(૯) મોક્ષવાણી

ડૉ. લતીફ ઇબ્રાહીમ

એઓ જાતે વહોરા, લોહાર જ્ઞાતિના, કચ્છ અંજારના વતની છે. એમનો જન્મ અંજારમાં તા. ૨૨મી જુન ૧૯૦૧ ના રોજ થયો હતો. એમના પિતાનું નામ ઇબ્રાહીમ ઓસમાન અને માતાનું નામ હુરબાઇ છે. ૨૯ મા વર્ષે એમનું લગ્ન મુંબાઇમાં મરિયમબુ સાથે થયું હતું.

પ્રાથમિક શિક્ષણ અંજારમાં, માધ્યમિક મુંબાઈમાં અને ઉંચું શિક્ષણ એમણે ઇગ્લાંડમાં લીધું છે.

નૈસર્ગિક ચિકિત્સા એ એમનો ખાસ વિષય છે; આર્ય તત્ત્વ જ્ઞાનનો પણ સારો અભ્યાસ કરેલો છે, અને તેને લઇને એમની ધાર્મિક દૃષ્ટિ સંપ્રદાયિક ન રહેતા વિશ્વ પ્રેમ ભરી બનેલી છે. સુફી ધર્મ અને ઉપનિષદ્ વિષે એમણે બે ગ્રંથો અંગ્રેજીમાં લખેલા છે પણ તે અપ્રસિદ્ધ છે.

:: એમની કૃતિઓ ::

પુષ્પાંજલિ	૧૯૨૨
રસાંજલિ	૧૯૨૩
ક્રાન્તિની જ્વાલા	૧૯૨૪
કિરણાવલિ	૧૯૨૮
તત્વાંજલિ	૧૯૨૮
સ્વામિની	૧૯૨૯
પ્રેમાંજલિ	૧૯૩૦
પ્રેમ ગીત	૧૯૩૨

હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા

એઓ સુરતના વતની, જ્ઞાતિથી દશાદિશાવાળા વાણિયા છે; એમના પિતાનું નામ રસિકદાસ વરજદાસ અને માતાનું નામ શ્રીમતી ચંદાગૌરી ઠાકોરદાસ છે. એમનો જન્મ તા. ૨૮મી જુલાઇ સન ૧૮૯૪ ના રોજ સુરતમાં થયો હતો અને એજ શહેરમાં તા. ૧૮ મી મે સન ૧૯૧૩ માં સૌ. ઇન્દિરાબ્હેન સાથે એઓ લગ્ન સંબંધથી જોડાયા હતા.

પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ એમણે સુરતમાં લીધું હતું અને કૉલેજ અભ્યાસ મુંબાઇમાં એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં કર્યો હતો; જ્યાં એમને કામા પ્રાઇઝ તેમ અન્ય સ્કોલરશીપ મળ્યાં હતાં. સન ૧૯૧૮ માં ગણિત ઐચ્છિક વિષય તરીકે લઇને તેઓ એમ. એ; ની પરીક્ષામાં ઉત્તિર્ણ થયા હતા. પછી તરતજ વિલ્સન કૉલેજ (મુંબઇ)માં ગણિતના અધ્યાપક તરીકે તેઓ નીમાયા હતા. ત્યાં ઇ. સ. ૧૯૨૩ ના ઓકટોબર સુધી કામ કરી એ વર્ષના નવેમ્બર માસથી તે ઇ. સ. ૧૯૨૪ ના જુન સુધી તેમણે સેકન્ડરી ટીચર્સ ટ્રેનિંગ કૉલેજ (મુંબઇ)માં અને ત્યારબાદ એ વર્ષના અંત પર્યંત સેઇન્ટ ઝેવિયર્સ કૉલેજ (મુંબઇ)માં ગણિતના અધ્યાપક તરીકે કામ કર્યું હતું.

ઇ. સ. ૧૯૨૩ માં મુંબઇ યુનિવર્સિટિ તરફથી જૈન ગણિતને લગતું રીસર્ચ કાર્ય કરવા માટે તેમને ગ્રાન્ટ મળી હતી. એ કાર્ય તેમણે થોડા વખતમાં પૂરું કર્યું હતું.

ઇ. સ. ૧૯૩૧–૩૨ માં તેઓ પૂના રહીને ભાંડારકર પ્રાચ્ય વિદ્યા સંશોધન મંદિરને સરકાર તરફથી સોંપાયેલ હસ્તલિખિત પ્રતિઓ પૈકી જૈન હસ્તલિખિત પ્રતિઓનું વિસ્તૃત સૂચીપત્ર (A Descriptive Catalogue of Jain Mss) તૈયાર કરતા હતા તે દરમ્યાન તેમણે પોસ્ટ ગ્રેજ્યુએટ લેકચરર તરીકે એમ્. એ; ના વિદ્યાર્થીઓને ભાષણો આપ્યાં હતાં.

એમના પ્રિય વિષયો ગણિત, તત્ત્વજ્ઞાન, અને પુરાતત્ત્વ સંશોધન છે; અને સ્વ. જૈનાચાર્ય શ્રી વિજયધર્મસૂરિનો એમના પર બહોળો પ્રભાવ પડેલો છે; તેમજ તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર, સન્મતિ તર્ક, વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય, અને કાંતજય પતાકા વગેરે ગ્રંથોનું આકર્ષણ વિશેષ રહે છે.

ઇ. સ. ૧૯૨૫ થી લેખન વાચન એજ એમનો મુખ્ય વ્યવસાય રહ્યો છે; અને તેને લઇને આજ સુધીમાં તેઓ સંખ્યાબંધ પુસ્તકો રચવાને અને તેનું સંપાદન કાર્ય કરવાને શક્તિમાન થયલા છે.

:: એમની કૃતિઓ ::

ગુજરાતી

(૧) તત્ત્વાખ્યાન (ઉત્તરાર્ધની પ્રસ્તાવના) ઇ. સ. ૧૯૨૫
(૨) આર્હતદર્શન દીપિકા ,, ૧૯૩૨
(૩) ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધનો ગુજરાતી અનુવાદ ,, ૧૯૩૪
(૪) આર્હત જીવન જ્યોતિ ભા. ૧ (પહેલી કીરણાવલી) ,, ૧૯૩૪
(૫) ,, ,, ,, ભા. ૨ (બીજી ,,) ,, ૧૯૩૫
(૬) ,, ,, ,, ભા. ૩ (ત્રીજી ,,) ,, ,,
(૭) ,, ,, ભા. ૪ (ચોથી ,,) છપાય છે.

સંસ્કૃત–ગુજરાતી

(૧) શૃંગાર વૈરાગ્ય તરંગિણી ૧૯૨૩
(૨) સ્તુતિ ચતુર્વિંશતિકા (સટીક) ૧૯૨૬
(૩) ચતુર્વિંશતિકા (સટીક) ૧૯૨૬
(૪) શ્રી ભક્તામર સ્તોત્રની પાદપૂર્તિ રૂપ કાવ્ય સંગ્રહ ભા. ૧ લો ૧૯૨૬
(૫) ચતુર્વિંશતિ જિનાનંદ સ્તુતિ (સટીક) ૧૯૨૭
(૬) સદર ભા. ૨ જો ૧૯૨૭
(૭) તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર ૧૯૨૯
(૮) વૈરાગ્ય રસમંજરી ૧૯૩૦

પ્રાકૃત–સંસ્કૃત–ગુજરાતી

(૧) ઋષભ પંચાશિકા અને વીરસ્તુતિ યુગલ ૧૯૩૩
(૨) સદરગ્રંથ ભાષ્ય અને ટીકા સાથે ભા. ૨ જો ૧૯૩૦
(૩) પદ્માનંદ મહાકાવ્ય (ગાયકવાડ પૌર્વાત્ય ગ્રંથમાળા) ૧૯૩૨
(૪) ગણિત તિલક (સટીક) (,, ,, ,,) (છપાય છે)
(૫) અનેકાંતજય પતાકા (,,) (,, ,, ,,) (,,)

સંસ્કૃત–અંગ્રેજી–ગુજરાતી

(૧) ન્યાય કુસુમાંજલિ ૧૯૩૨
(૨) ભક્તામર, કલ્યાણમંદિર અને [1]નમિઊણ સ્તોત્રો. (સટીક) ૧૯૩૨

---

૧ આ પ્રાકૃત કૃતિ છે.

(અર્વાચીન વિદેહી)

:: એમની કૃતિઓ ::

ગુજરાતી

(૧)	તત્ત્વાખ્યાન (ઉત્તરાર્ધની પ્રસ્તાવના)	ઇ. સ. ૧૯૨૫
(૨)	આર્હતદર્શન દીપિકા	,, ૧૯૩૨
(૩)	ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધનો ગુજરાતી અનુવાદ	,, ૧૯૩૪
(૪)	આર્હત જીવન જ્યોતિ ભા. ૧ (પહેલી કીરણાવલી)	,, ૧૯૩૪
(૫)	,, ,, ,, ભા. ૨ (બીજી ,,)	,, ૧૯૩૫
(૬)	,, ,, ,, ભા. ૩ (ત્રીજી ,,)	,, ,,
(૭)	,, ,, ભા. ૪ (ચોથી ,,)	છપાય છે.

સંસ્કૃત-ગુજરાતી

(૧)	શૃંગાર વૈરાગ્ય તરંગિણી	૧૯૨૩
(૨)	સ્તુતિ ચતુર્વિંશતિકા (સટીક)	૧૯૨૬
(૩)	ચતુર્વિંશતિકા (સટીક)	૧૯૨૬
(૪)	શ્રી ભક્તામર સ્તોત્રની પાદપૂર્તિ રૂપ કાવ્ય સંગ્રહ ભા. ૧ લો	૧૯૨૬
(૫)	ચતુર્વિંશતિ જિનાનંદ સ્તુતિ (સટીક)	૧૯૨૭
(૬)	સદર ભા. ૨ જો	૧૯૨૭
(૭)	તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર	૧૯૨૯
(૮)	વૈરાગ્ય રસમંજરી	૧૯૩૦

પ્રાકૃત-સંસ્કૃત-ગુજરાતી

(૧)	ઋષભ પંચાશિકા અને વીરસ્તુતિ યુગલ	૧૯૩૩
(૨)	સદરગ્રંથ ભાષ્ય અને ટીકા સાથે ભા. ૨ જો	૧૯૩૦
(૩)	પદ્માનંદ મહાકાવ્ય (ગાયકવાડ પૌર્વાત્ય ગ્રંથમાળા)	૧૯૩૨
(૪)	ગણિત તિલક (સટીક) (,, ,, ,,)	(છપાય છે)
(૫)	અનેકાંતજયપતાકા (,,) (,, ,, ,,)	(,,)

સંસ્કૃત-અંગ્રેજી-ગુજરાતી

(૧)	ન્યાય કુસુમાંજલિ	૧૯૩૨
(૨)	ભક્તામર, કલ્યાણમંદિર અને [૧]નમિઊણ સ્તોત્રો. (સટીક)	૧૯૩૨

---

૧ આ પ્રાકૃત કૃતિ છે.

(અર્વાચીન વિદેહી)

જહાંગીરશાહ અરદેશર તાલ્યારખાન ૧૮૪૬–૧૯૨૩

સ્વર્ગસ્થનું કુટુંબ પારસીઓની તવારીખમાં બહુ પુરાણું અને નામીચું ગણાયું છે. એ કુટુંબના મુળ વડીલ સોરાબજી કાવસજી એક કુશળ ઘડિયાળી હતા, અને મુગલ શહેનશાહ મુહમ્મદશાહના ખાસ આમંત્રણથી સુરતના નવાબે તેઓને ૧૭૪૪ માં ખાસ દિલ્હી રવાના કર્યા હતા. ત્યાં એક અતિ કીમતી ઘડિયાળને દુરસ્ત કરવાની તેમની કારીગરીથી પ્રસન્ન થઈ શહેનશાહે અનેક ઇનામો આપવા ઉપરાંત તેઓને "નેકસાઅતખાન" અથવા શુભ ઘડીનો સાહેબ એવો ઇલ્કાબ આપ્યો હતો; જ્યારે તેઓના પુત્ર બરજોરજીને "બેહરેમંદખાન" અથવા ભાગ્યશાળી સજ્જન અને બીજા પુત્ર પેસતનજીને "તાલ્યારખાન" અથવા ખુશ નસીબનો માલેક એવા ખેતાબોની નવાઝેશ થઇ હતી. પેસતનજી તાલ્યારખાનના સ્વ. જહાંગીરશાહ સીધા વંશજ હતા. સુરતની તવારીખમાં મશહુર અને સ્વામીશ્રી સહાજાનન્દજીની પાઘડીનું પરિધાન કરવાનું માન પામેલા અરદેશર કોટવાલ બહાદુર તે બરજોરજી બેહરેમંદખાનના પૌત્ર થતા હતા.

જહાંગીરશાહના પિતા એક વેપારી હતા. જહાંગીરશાહ સુરત હાઇસ્કુલમાં કેળવણી લઇ સરકારી પોલીસ ખાતામાં ન્હાની ઉમરથી જોડાયા. પોતાની કુશળતા, બહાદુરી અને પ્રમાણિકપણાથી તેઓએ ડિસ્ટ્રિક્ટ પોલીસ સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટનો ઓદ્ધો ભોગવ્યો હતો. ૧૮૮૭ માં રાજપિપલા રાજ્યમાં પણ એઓ એજ ઉંચી જગ્યા ઉપર નિમાયા હતા. ૧૮૯૬ માં શ્રીમન્ત મહારાજા ગાયકવાડે એમની નિમણુક વડોદરામાં કમિશનર ઑફ પોલીસ તરીકે કરી હતી. એમની કારકીર્દિ દરમ્યાન અનેક ધાડપાડુઓ અને લુટારાઓની ટોળીઓ ગિરફતાર કરી એઓ પોતાના ઉપરીઓની પ્રશંસા પામ્યા હતા.

જહાંગીરશાહ હિન્દુ સમાજના બહુ નિકટ સંબંધમાં આવ્યા હતા, અને એમની નવલકથાઓમાં એમણે હિન્દુ સમાજના ગુણ દોષોનું બહુ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ અવલોકન કર્યું છે. હિન્દુઓના સામાજિક જિવનનું બહુ ઝીણવટથી દર્શન કરાવતી અને શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષામાં લખાયલી નવલકથાઓ પારસીઓમાં લખનાર બહુજ થોડા છે, અને તેઓમાં જહાંગીરશાહનું સ્થાન બહુ ઉંચું રહેવું જોઇએ. જુદી જુદી કોમોની બોલીની નકલ એઓ બહુ સારી રીતે કરી શકતા, ખાસ કરીને વ્હોરાભાઇઓની ભાષાનું

ઉચિત અનુકરણ કરવામાં એઓ બહુ સફળ થયા છે. એમને વાર્તાઓમાં બોધ દેવાની ટેવ વિશેષ હતીઃ કેટલીક વેળા કલાને બંધ બેસે તેથી પણ અધિક ઉપદેશાત્મક તત્વ નજરે પડતું. એમની "મુદ્રા અને કુલીન" ટિપુ સુલતાનના સમયની એક ઐતિહાસિક નવલકથા છે. એમાં દેશી રાજ્યમાં ગુજરતો સિતમ અને બ્રિટિશ અમલના ફાયદા ઉપર ખાસ ચર્ચા કરવામાં આવી છે, અને લેખકમાં તે વખતને અનુસરતી કાંઇક વધારે પડતી બ્રિટિશ રાજ્યભક્તિ દેખાઈ આવે છે. એઓ ગૂજરાતીમાં સારી કવિતા પણ લખી શકતા હતા. ટૂંકમાં શુદ્ધ ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક પારસી તરીકે એમણે આપેલો ફાળો બહુ વિરલ ગણાવો જોઇયે.

—: એમની કૃતિઓ. :—

(૧) રણુવાસ
(૨) મુદ્રા અને કુલીન
(૩) રત્ન લક્ષ્મી
(૪) મ્હારૂં સ્વપ્નું
(૫) પોલીસનું કામ

જહાંગીરશાહનાં પત્ની બાઇ બચુબાઈ અમદાવાદવાળા મરહુમ મી. ખરશેદજી નાણાવટીનાં પુત્રી થતાં હતાં. એમના પુત્રોમાં સ્વ. એરચશાહ પહેલાં અમદાવાદમાં સીટી મેજિસ્ટ્રેટ અને પાછળથી લુણાવાડા અને સચીન રાજ્યોના દીવાન નિમાયા હતા. બીજા પુત્ર મી. પીરોજશાહ સુરતના ડિસ્ટ્રિક્ટ જડજના ઓહ્દા ઉપરથી ફારેગ થઇ લોકોપયોગી જિવન ગાળે છે. ત્રીજા પુત્ર મી. શહેરયાર એક્સાઇઝના સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટની જગ્યા ઉપરથી નિવૃત્ત થયા છે.

ફી. કા. દાવર

નવલરામ

જીવન અને વાતાવરણ

ઇ. સ. [સાલવારી]

*[૧૮૨૦ દલપતરામનો જન્મ.]

[૧૮૨૨ ભોળાનાથ સારાભાઈનો જન્મ.]

[૧૮૨૬ સુરતમાં પહેલવહેલી ગુજરાતી નિશાળ.]

[૧૮૨૯ મહીપતરામનો જન્મ.]

[૧૮૩૨ કરસનદાસનો જન્મ.]

[૧૮૩૩ નર્મદાશંકરનો જન્મ.]

[૧૮૩૫ નંદશંકરનો જન્મ.]

૧૮૩૬ [ઝવેરીલાલ યાજ્ઞિકનો જન્મ]; નવલરામનો જન્મ, માર્ચની ૯મીએ સુરતમાં વિસલનગરા જ્ઞાતિમાં, લક્ષ્મીરામ પંડિતને ઘેર; માતાનું નામ નંદકોર.

[૧૮૩૮ રણછોડભાઈ ઉદયરામનો જન્મ; ડૉ. ભગવાનલાલ ઈંદ્રજીનો જન્મ.]

[૧૮૪૨ કેખુશરૂ કાબરાજીનો જન્મ; સુરતમાં અંગ્રેજી સ્કુલ સ્થપાઈ.]

૧૮૪૪ [અંબાલાલ સાકરલાલનો જન્મ; હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળાનો જન્મ.] દુર્ગારામ મહેતાજીની ગામઠી શાળામાં નવલરામ આઠ વર્ષની વયે દાખલ થયા. તેમને જનોઇ દેવાયું.

૧૮૪૭ નવલરામનું પહેલું લગ્ન અગિયારમે વર્ષે શિવગૌરી સાથે થયું.

[૧૮૪૮ ગણપતરામ રાજારામનો જન્મ; ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની સ્થાપના, ૨૬ ડીસેંબર.]

૧૮૫૦ નવલરામ વિધુર થતાં, બીજું લગ્ન ચૌદ વર્ષની વયે મણિગૌરી સાથે થયું.

[૧૮૫૧ મુંબાઇમાં 'બુદ્ધિવર્ધક' સભાની સ્થાપના.]

૧૮૫૪ [કરસનદાસે 'સત્યપ્રકાશ' કાઢ્યું; 'બુદ્ધિપ્રકાશ' સોસાયટીને હસ્તક આવ્યું;] નવલરામ અઢાર વર્ષની વયે, હાઇસ્કુલનો અભ્યાસ પૂરો

* આ નોંધના તાણાવાણામાં, નવલરામ જેમના પ્રસંગમાં આવ્યા હતા તેવા તેમના સમકાલીનોના અને એવી બીજી લગતી હકીકતના ઉલ્લેખોનો સમાવેશ કર્યો છે. અવાન્તર વિષયો તથા વર્ષોને સુગમતા ખાતર [ ] કૌંસમાં મૂકી, નવલરામના જીવનથી તેને જુદા પાડયા છે, છતાં એમાં ઘણું ઘણું નોંધવાનું રહી પણ ગયું છે.

કરી, સંસારશાળાના વિદ્યાર્થી થયા; અને સુરતની અંગ્રેજી હાઇસ્કુલમાં નવમા એસિસ્ટંટ તરીકે રૂ. ૧૦)ના પગારે નોકરી લીધી.

[૧૮૫૫ ગોવર્ધનરામનો જન્મ.]

[૧૮૫૭ ડાહ્યાભાઇ દેરાસરીનો જન્મ; મુંબાઇ યુનિવર્સિટીની સ્થાપના; સિપાઇનો બળવો; ઇચ્છારામ સૂર્યરામનો જન્મ.]

[૧૮૫૮ 'હોપવાંચનમાળા' પ્રસિદ્ધ થઇ; મણિલાલ નભુભાઇનો જન્મ.]

[૧૮૬૦ મહીપતરામ ઈંગ્લંડ ગયા અને ગુજરાતમાંથી પહેલવહેલું પરદેશ-ગમન કર્યું.]

૧૮૬૧ [મહારાજા લાયબલ કેસ;] નવલરામ ક્રમે ક્રમે ચોથા એસિસ્ટંટ થયા; ત્યાંથી ડીસા એ. વી. સ્કુલમાં રૂ. ૬૦)ના પગારે હંગામી હેડમાસ્તર નીમાયા; અને પછી સુરત આવ્યા.

૧૮૬૩ [કરસનદાસ ઈંગ્લંડ ગયા]; આગળ ઉપર 'ઑથારિયો હડકવા' નામે કટાક્ષલેખ લખનાર નવલરામને ગ્રંથકાર થઈ નામાંકિત થવાની હોંસ થઇ; મનના વિચારને પ્રકટ કરવાની શરૂઆત કરી. 'મહારાજા લાયબલ કેસ' ઉપર ૨૫૦ પાનાં ભરી કવિતા લખી, રૂ. ૨૫૦)ના ઇનામ માટે હરીફાઇ કરી. પરીક્ષકોએ સાડાસાત મહિને તેમને અડધું ઇનામ આપવાનું ઠરાવ્યું તે તેમના સ્વમાને લેવા ના પાડી. ગ્રંથકાર તરીકે એમના પહેલા સાહસમાં એ આશાભંગ થયા; ગોપીપરાની બ્રૅંચ સ્કુલમાં એ હેડમાસ્તર થયા.

[૧૮૬૪ ટ્રેનિંગકૉલેજની સ્થાપના; રણછોડભાઇનું 'લલિતા દુઃખદર્શક નાટક.']

[૧૮૬૪ 'ગુજરાત શાળાપત્ર'નો જન્મ,]

૧૮૬૫ ['નર્મગદ્ય'; વ્રજલાલ શાસ્ત્રીનો 'ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ';'ડાંડિયો' પ્રકટ થયું;] નવલરામે એક નવીન નાટક 'વીરમતી' લખવા માંડ્યું; અને ફ્રેંચ નાટકકાર મૉલિયેરનાં 'મૉક ડૉક્ટર'નું ગુજરાતી કરવામાં ગુંથાયા. સુરતમાં નિકળનારી ટ્રેનિંગ કૉલેજના હેડમાસ્તર થવા ઉમેદવારી કરી; પણ તે જગાએ નંદશંકર નીમાતાં, તેમાં પણ નિષ્ફળ થયા; તેથી નિરાશ મનને વિશેષ વાંચનમાં પરોવ્યું.

૧૮૬૬ ['નર્મકવિતા;'] નવલરામના આત્મમંથનનું આ વર્ષ હતું. કેટલીક છૂટક કવિતાઓ પ્રેમ શૃંગાર, માયા, બ્રહ્મ વગેરે સંબંધી લખી. નીચેનો પ્રસિદ્ધ દૂહો આવા મંથનસમયનો છેઃ

'રંગી નવલ, જ્ઞાની નવલ, નવલ પ્રીતમ તલ્લીન;
દરદી નવલ ખેબાકળો, નવલ ઉદાસીનશીન.'

૧૮૬૭ [દલપતરામનું 'મિથ્યાભિમાન નાટક;' ઝવેરીલાલ યાજ્ઞિકનો 'અભિજ્ઞાન શાકુંતલ'નો અનુવાદ; હીરાલાલ શ્રોફનો જન્મ.] ચિત્તક્ષોભ શમી જતાં, પુરુષાર્થની પ્રવૃત્તિ તરફ નવલરામનું મન વળ્યું, 'હિંદુસ્તાનની હાલની સ્થિતિ' તથા 'ગ્રંથકારનો ધંધો' સંબંધી નિબંધ લખ્યા. સુરતમાંથી પ્રકટ થતા 'ગુજરાતમિત્ર' પત્રમાં સંસારસુધારાના વિષયો ઉપર લખવા માંડ્યું. 'કરણઘેલા' ઉપરનું વાર્તિક પણ એ પત્રમાં જ એમણે લખ્યું હતું.

આ વર્ષમાં તેમનો નોકરીમાં ઉદય થયો; અને ગ્રંથકાર થવાની હોંસ તેમના હૃદયમાં નવો જીવ મૂકવા લાગી. નંદશંકર લાઇસન્સ ટેક્સ ખાતામાં જવાથી, તેમની રૂ. ૧૦૦) વાળી સુરત ટ્રેનિંગ કૉલેજની જગા તેમને મળી; અને તેમ થતાં કાયદાનો આરંભેલો અભ્યાસ પડતો મૂક્યો. પરિણામે નવલરામ ગ્રંથકાર રહી શક્યા. તેમણે ફારસી વાંચવા માંડ્યું, અને વ્યાકરણલેખના પાઠ લખવા માંડ્યા. તે ઉપરાંત અનેક વાર્તા, નાટક અને નિબંધ રચવાનાં ખોખાં દોરવા માંડ્યાં. 'પોપટિયો સુધારો'નું હાડપિંજર પણ આ જ વર્ષમાં ચીતર્યું. આ વર્ષ તેમની અજબ માનસિક પ્રવૃત્તિઓનું હતું.

૧૮૬૭ ઘણા વખતથી રચી મૂકેલું સ્વતંત્ર કલ્પનાનું 'વીરમતી' નાટક, શરમાળ સ્વભાવને લીધે પ્રકટ ન કરતાં, મૉલિયેરના ફ્રેંચ નાટકના થયેલા 'Dumb Lady' or 'Mock Doctor' નામના અંગ્રેજી અનુવાદ ઉપરથી, તેની કલ્પનાને ગુજરાતી પહેરવેશમાં આણી, એના રૂપાંતરને 'ભટનું ભોપાળું' નામ આપી ૫૦૦ નકલો છપાવી; જે થોડા વખતમાં ખપી ગઈ. તેમાંની કવિતા નર્મદે રચી હતી. વૃદ્ધવિવાહનિષેધ સંસારસુધારો જેનું પ્રયોજન છે એવા પ્રસ્તુત નાટકનો 'હાસ્યરસ' કવિ નર્મદને અસંભવિત લાગતો હતો. તે વિશે તેમની અને નવલરામની વચ્ચે ચર્ચા ચાલી; નવલરામે પોતાના વિચાર 'હાસ્યરસ વિષે' નામક લેખમાં જણાવ્યા

છે. દલપતરામનું હાસ્યરસનું નાટક 'મિથ્યાભિમાન ખંડન' પણ આ જ વર્ષમાં બહાર પડ્યું; તે યોગ નોંધવા જેવો છે. ૧૯૧૨ માં રમણભાઈનું 'રાઈનો પર્વત' અને ન્હાનાલાલનું 'જયા જયન્ત' એમ બે વિશિષ્ટ નાટકો એક જ સાલમાં બહાર પડયાં હતાં; ગુજરાતી સાહિત્યમાં એ એવો બીજો યોગ હતો.

૧૮૬૮ ['કરણઘેલો';] નવલરામ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં રૂ. ૧૨૦) ના પગારે કાયમ થયા. ગરબીઓનું પિંગળ તથા તાલ સંબંધી આ વર્ષમાં મનન ચાલ્યું. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાઓ સંબંધી કેટલીક હસ્તલિખિત પોથીઓ તપાસી, શોધખોળ ચલાવી. નવી વાર્તાઓનાં સ્વપ્નાં રચ્યાં.

૧૮૬૯ 'વીરમતી નાટક' ની ૬૦૦ નકલો છપાવી બહાર પાડી. 'ગુજરાત મિત્ર'માં 'શાકુંતલના અનુવાદો', 'પ્રેમાનંદની હારમાળા' વગેરે સંબંધી વાર્તિકો લખ્યાં. 'Fatalism' ઉપર અંગ્રેજીમાં સો સવાસો પાનાનું લખાણ લખ્યું. એકવાર ઘરમાં બેઠાં બેઠાં, બારણે કોઈ બ્રાહ્મણ 'વેરાવળ' (બિલાવલ) રાગમાં 'બાર મહિના' ગાતો હતો; તેમાં માલિની છંદની ચાલ વચ્ચે વચ્ચે સાંભળી તેમને વિચાર થયો કે "આપણામાં છંદો કેટલા વપરાયા છે તેની બારીક શોધ થવી જોઇએ." સંશોધક નવલરામનું દર્શન અહીં થાય છે.

૧૮૬૯ આ વર્ષમાં કર્ટિસ સાહેબને લાંબી રજા ઉપરથી આવેલા જાણી, નવલરામ મળવા ગયા. જરા પણ થોભ્યા વગર સાહેબે તેમને કહ્યું: 'હું બહાર જાઉ છું.' એટલે તેમના મનને બહુ માઠું લાગ્યું. પરદેશીની આવી વર્તણુકથી એ સમસમી ઊઠયા. સ્વમાન ઘવાયાથી, તેમણે 'સાહેબ' ને ઉદ્દેશી લખી રાખ્યું.

'સાહેબ એક ઉપર વસે, સમરથ સરજનહાર:
કોણ મૂરખ તું માનવી! સાહેબ આપ થનાર ?'

૧૮૭૦ ['રાસમાળા' નો અનુવાદ થયો;] નવલરામનો આત્મમંથન–કાળ પાંત્રીસમું વર્ષ બેસતાં પૂરો થયો. "A Hindu is a radical at 25 and a conservative at 35" –એવા એમના વિધાન પ્રમાણે, હવે એ ઘડાઇને ઠરેલ થયા. નવાં

નાટક અને વાર્તાઓની યોજના કરવી મૂકી દઇ, આરંભેલા કાર્યોને વળગી રહેવાની તેમને વૃત્તિ થઈ.

ફેબ્રુઆરીમાં સુરતની ટ્રેનિંગ કોલેજ બંધ થઇ; એટલે નવલરામ અમદાવાદ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં સવાસોના પગારથી વાઇસ પ્રિન્સિપાલ નીમાયા: મહીપતરામ તે વખતે ત્યાં પ્રિન્સિપાલ હતા. 'મેઘદૂત'ને મેઘછંદમાં ઊતારી, ભાષાંતરની કળા વ્યક્ત કરી. 'મૂળ લેખકની રસજ્ઞતા સમજ્યા સિવાય તેનો રસ બીજી ભાષામાં ઊતારવો અશક્ય છે'–એમ તેમણે જણાવ્યું.

૧૮૭૧ નવલરામે અમદાવાદમાં આવી 'ગુજરાત શાળાપત્ર'ના તંત્રીનો અને 'બાળવિવાહનિષેધક મંડળી'ના મંત્રીનો–એમ બે ધર્મ માથે લીધા; અને 'બહાર પડયા'. અંબાલાલ સાકરલાલ તેમના સહમંત્રી હતા. 'બાળલગ્નનિષેધક પત્રિકા' માં 'વનચરનો વિવાહ' સંબંધી લેખ લખ્યો. શિક્ષકોના હિત માટે પ્રકટ થતા 'ગુજરાત શાળા-પત્ર'ના મુખપૃષ્ઠ ઉપર તેમણે દોહરો મૂકયો કે:

'મહેતાજી ! બહુ મોટું તુજ, નામ તેમ છે કામ:
કર ખંતે મન–ક્ષેત્રની ખરી ખેતી, ધરી હામ.'

અમદાવાદમાં આવી, પોતાના મિત્ર નર્મદના પ્રતિસ્પર્ધી કવિ દલપત; રામને મળ્યા. અમદાવાદનાં માણસો, ઇમારતો, ભાષા, વિદ્યાકલા વગેરે વસ્તુઓની મુદ્રા નવા આવનાર નવલરામના મન ઉપર જેમ જેમ પડી અને તાજી રહી તેમ તેમ તેમાં ઐતિહાસિક સંસ્કારો સ્ફુરવા લાગ્યા. સુરતી નવલરામ, અમદાવાદીઓના સ્વભાવ અને ભાષાની વિચિત્રતા અને રહેણીકરણીથી વાકેફ થયા; અને પોતાનો સ્વભાવ પણ કંઇક બદલ્યો. 'મળતાવડા કેમ થવું ?' –એ બાબતમાં સૂક્ષ્મ પૃથક્કરણવાળા નિયમો ઘડી કાઢયા: કારણકે એમના શૂન્યમનસ્કપણા માટે, 'વાતો કરતાં કરતાં સ્વપ્નાં આવે છે'–એવો ઉદ્ગાર કર્ટિસ સાહેબે તેમને માટે કાઢયો હતો.

૧૮૭૨ ['પ્રાર્થનાસમાજ'ની સ્થાપના; કરસનદાસનું મૃત્યુ.] 'ભટનાભોપાળા' માંનાં નથ્થુકાકા તથા બીજા પાત્રોનાં ચિત્ર બંગાળા ઇલાકામાં ભાગલપુરમાંના બાંકાના મેજીસ્ટ્રેટ બોઝ માર્ફત બંગાળી ચિત્રકાર પાસે તૈયાર કરાવી નવલરામે આ અરસામાં મગાવ્યા હતાં. તેમનો

વિચાર નાટકની બીજી આવૃત્તિને સચિત્ર છપાવવાનો હશે એમ જણાય છે. એટલામાં મુંબઈની કોઇ પારસી નાટકમંડળીએ 'ભટનું ભોપાળું' ભજવ્યું હતું. નાટકની ભાષાને પારસીઓ સમજે એવી તેમણે કરી આપી હતી. ચિત્રોના ખર્ચ ઉપરાંત બીજી કંઈક રકમ નવલરામને તેમના તરફથી મળી હતી. ચિત્રો નાટકમંડળીને અપાયાં હશે.

૧૮૭૨ [ભોળાનાથની 'ઈશ્વર પ્રાર્થનામાળા',] નવલરામે કાયદાનો અભ્યાસ કરી, મુનસફની પરીક્ષા આપી; પણ તેમાં નપાસ થવાથી 'શાળાપત્રના' તંત્ર તરફ વિશેષ ધ્યાન આપી શકાયુંઃ તેને પરિણામે નવલરામ શિક્ષક, વિવેચક અને સાક્ષર રહી શકયા. 'ગ્રંથકારનો ધંધો' જુદો પાડવાનું તેમને અનુકૂળ બન્યું.

૧૮૭૩–૭૬ પોતેજ બાળલગ્નના ભોગ બનેલા એવા નવલરામે 'બાળલગ્ન બત્રીશી'ની ગરબીઓ રચી. આ ગરબીઓએ દેશકાળને ઉદ્દેશી, ટોળટીખળ કરી, મર્મવાકયો બોલી–ઉપદેશકનું કામ કર્યું છે. પોતે 'ગુર્જર ગ્રંથભંડાર' નામનું ત્રિમાસિક કાઢવા વિચાર ચલાવ્યો. પ્રાચીન કવિઓના કાવ્યભંડાર ઉખેળવા માંડયા. સુરતમાં કરવા ધારેલું ગરબીઓના તાલનું વર્ગીકરણ થોડા નમૂના લઇ ગોઠવવા માંડ્યું.

પ્રેમાનંદનું 'મામેરું'—એક માર્મિક હાસ્યરસવાળું કાવ્ય-તેમણે એડિટ કરવા પસંદ કર્યું; અને 'પ્રેમાનંદ' તથા 'મામેરા'ના હાસ્યરસ સંબંધી પ્રસ્તાવલેખો જોડયા. સુરતથી અમદાવાદ આવ્યા પછી, તેમના સુરતવાળા કેટલાક વિચાર બદલાયા. નર્મદના પ્રતિસ્પર્ધી દલપતરામ સંબંધી થોડો થોડો મત બદલાયો; પરંતુ એક પ્રસંગે 'બુદ્ધિપ્રકાશ'માં દલપતરામે 'જનાવર' ની વ્યુત્પત્તિ સૂચવતાં, તેમણે 'શાળાપત્ર'માં 'જનાવરને સંસ્કૃત કર્યું !' એ નામે લેખ લખી મીઠી મજાક કરી. સુરતમાં પ્રેમાનંદ કરતાં નર્મદ તેમને રસમાં ચઢિયાતો લાગતો હતોઃ પરંતુ અમદાવાદમાં લખેલા પ્રેમાનંદના વિવેચનમાં ખુલ્લું લખ્યું કેઃ 'રસની બાબતમાં પ્રેમાનંદના પેગડામાં પગ ઘાલે એવો બીજો કોઇ કવિ થયો નથી'.

૧૮૭૫ [મુંબઇમાં 'આર્ય સમાજ'ની સ્થાપના.] આ સાલમાં લૉર્ડ લીટનની કારકીર્દિને લીધે હિંદમાં જે અસંતોષ ફેલાયો હતો તે સામે

સરકારે વફાદારીના પ્રદર્શન માટે તક મળે એવાં પગલાં લેવા માંડયાં. તેને અંગે પારસી પત્રકાર અને સંગીતજ્ઞ કેખુશરૂ કાબરાજીએ 'ગુજરાતી રાજગીત' રચ્યું. તે ગીતને, રાજભક્ત ગુજરાતી પ્રજાનું ગીત કહેવા સામે નવલરામે વાંધો લીધો; તેમાંથી "પારસી-ગુજરાતી' શૈલીની ચર્ચાનો જન્મ થયો.

૧૮૭૬ ડિસેંબરમાં રાજકોટ ટ્રેનિંગ કૉલેજનાં પ્રિન્સિપાલ નીમાયા. તેમનો પગાર રૂ. ૧૪૦થી ૨૦૦ સુધી ત્યાં વધ્યો હતો. ટ્રેનિંગકૉલેજના મુખ્ય શિક્ષક, ગ્રંથકાર, ગ્રંથપરીક્ષક અને 'ગુજરાત શાળાપત્ર'ના ઉત્સાહી તંત્રીને કાઠિયાવાડનાં રાજ્યોના મધ્યબિન્દુ રાજકોટનો પવન જુદી રીતે વાવા લાગ્યો. ગ્રંથપરીક્ષક તરીકે નવલરામની કીર્તિ એટલી બધી જામી હતી કે, જે 'શાળાપત્ર'ની ખ્યાતિ તેમનાં લખાણોથી અમદાવાદમાં જામી હતી તે 'શાળાપત્ર'નું તંત્ર તેમની સાથે જ્યારે રાજકોટ ગયું ત્યારે, થોકડાબંધ ગ્રંથો તેમના ઉપર અવલોકન માટે આવવા લાગ્યા: કારણ કે નવલરામના સર્વગ્રાહી અને સર્વરસજ્ઞ સ્વભાવને લીધે ગ્રંથકારોને સહૃદયી વિવેચક મળતો હતો. તેમનામાં વિચારની સમતુલા સુરતમાં નહોતી; તેનાં બીજ અમદાવાદમાં રોપાયાં; અને રાજકોટમાં તેનો વિકાસ થયો; ડોલતી દાંડી ઠરી: નવલરામ, અમુક નગરના મટી સમસ્ત ગુજરાતના ગુજરાતી જ્યારે થયા ત્યારે તેમ થવા પામ્યું.

૧૮૭૭ 'ઇતિહાસની આરસી', 'ગુજરાતનો પ્રવાસ', 'જનાવરની જાન' અને 'સ્ત્રીસ્વરૂપ' જેવી મોહક ગરબીઓવાળી 'બાળ-ગરબાવળી' રચી. ગુજરાતના પ્રવાસની ગરબીમાં તો એમણે જનસ્વભાવના સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણનાં સૂચક એવાં સચોટ વચનોદ્વારા સુરતીઓનો શોખીલો સ્વભાવ, ચરોતરીઓની જડતા, અમદાવાદીઓનો ઉદ્યોગ, અને કાઠિયાવાડીઓનો મિશ્ર ગુણોવાળો સ્વભાવ વર્ણવ્યો છે. સાહિત્યપ્રદેશમાં જૂના કવિઓની લોકપ્રિયતા દેશપરત્વે કેવી વ્હેંચાઇ ગઈ છે તે, અમદાવાદનું વર્ણન કરતાં એ જણાવે છે:

'રસમાં છે અહીં છોપા સામળ કવિના પૂરણકામ રે:
જેમ સુરતમાં પ્રેમાનંદ ને વડોદરે દયારામ:
—રમિયે ગુજરાતે.'

વિચાર નાટકની બીજી આવૃત્તિને સચિત્ર છપાવવાનો હશે એમ જણાય છે. એટલામાં મુંબઈની કોઇ પારસી નાટકમંડળીએ 'ભટનું ભોપાળું' ભજવ્યું હતું. નાટકની ભાષાને પારસીઓ સમજે એવી તેમણે કરી આપી હતી. ચિત્રોના ખર્ચ ઉપરાંત બીજી કંઈક રકમ નવલરામને તેમના તરફથી મળી હતી. ચિત્રો નાટકમંડળીને અપાયાં હશે.

૧૮૭૨ [ભોળાનાથની 'ઇશ્વિર પ્રાર્થનામાળા',] નવલરામે કાયદાનો અભ્યાસ કરી, મુનસફની પરીક્ષા આપી; પણ તેમાં નપાસ થવાથી 'શાળાપત્રના' તંત્ર તરફ વિશેષ ધ્યાન આપી શકાયું: તેને પરિણામે નવલરામ શિક્ષક, વિવેચક અને સાક્ષર રહી શકયા. 'ગ્રંથકારનો ધંધો' જુદો પાડવાનું તેમને અનુકૂળ બન્યું.

૧૮૭૩-૭૬ પોતેજ બાળલગ્નના ભોગ બનેલા એવા નવલરામે 'બાળલગ્ન બત્રીશી'ની ગરબીઓ રચી. આ ગરબીઓએ દેશકાળને ઉદ્દેશી, ટોળટીખળ કરી, મર્મવાક્યો બોલી-ઉપદેશકનું કામ કર્યું છે. પોતે 'ગુર્જર ગ્રંથભંડાર' નામનું ત્રિમાસિક કાઢવા વિચાર ચલાવ્યો. પ્રાચીન કવિઓના કાવ્યભંડાર ઉખેળવા માંડયા. સુરતમાં કરવા ધારેલું ગરબીઓના તાલનું વર્ગીકરણ થોડા નમૂના લઇ ગોઠવવા માંડયું.

પ્રેમાનંદનું 'મામેરું'—એક માર્મિક હાસ્યરસવાળુ કાવ્ય-તેમણે એડિટ કરવા પસંદ કર્યું; અને 'પ્રેમાનંદ' તથા 'મામેરા'ના હાસ્યરસ સંબંધી પ્રસ્તાવલેખો જોડયા. સુરતથી અમદાવાદ આવ્યા પછી, તેમના સુરતવાળા કેટલાક વિચાર બદલાયા. નર્મદના પ્રતિસ્પર્ધી દલપતરામ સંબંધી થોડો થોડો મત બદલાયો; પરંતુ એક પ્રસંગે 'બુદ્ધિપ્રકાશ'માં દલપતરામે 'જનાવર' ની વ્યુત્પત્તિ સૂચવતાં, તેમણે 'શાળાપત્ર'માં 'જનાવરને સંસ્કૃત કર્યું!' એ નામે લેખ લખી મીઠી મજાક કરી. સુરતમાં પ્રેમાનંદ કરતાં નર્મદ તેમને રસમાં ચઢિયાતો લાગતો હતો: પરંતુ અમદાવાદમાં લખેલા પ્રેમાનંદના વિવેચનમાં ખુલ્લું લખ્યું કે: 'રસની બાબતમાં પ્રેમાનંદના પેગડામાં પગ ઘાલે એવો બીજો કોઇ કવિ થયો નથી'.

૧૮૭૫ [મુંબઇમાં 'આર્ય સમાજ'ની સ્થાપના.] આ સાલમાં લૉર્ડ લીટનની કારકીર્દિને લીધે હિંદમાં જે અસંતોષ ફેલાયો હતો તે સામે

સરકારે વફાદારીના પ્રદર્શન માટે તક મળે એવાં પગલાં લેવા માંડયાં. તેને અંગે પારસી પત્રકાર અને સંગીતજ્ઞ કેખુશરૂ કાબરાજીએ 'ગુજરાતી રાજગીત' રચ્યું. તે ગીતને, રાજભક્ત ગુજરાતી પ્રજાનું ગીત કહેવા સામે નવલરામે વાંધો લીધો; તેમાંથી "પારસી–ગુજરાતી' શૈલીની ચર્ચાનો જન્મ થયો.

૧૮૭૬ ડિસેંબરમાં રાજકોટ ટ્રેનિંગ કોલેજનાં પ્રિન્સિપાલ નીમાયા. તેમનો પગાર રૂ. ૧૪૦થી ૨૦૦ સુધી ત્યાં વધ્યો હતો. ટ્રેનિંગકોલેજના મુખ્ય શિક્ષક, ગ્રંથકાર, ગ્રંથપરીક્ષક અને 'ગુજરાત શાળાપત્ર'ના ઉત્સાહી તંત્રીને કાઠિયાવાડનાં રાજ્યોના મધ્યબિન્દુ રાજકોટનો પવન જુદી રીતે વાવા લાગ્યો. ગ્રંથપરીક્ષક તરીકે નવલરામની કીર્તિ એટલી બધી જામી હતી કે, જે 'શાળાપત્ર'ની ખ્યાતિ તેમનાં લખાણોથી અમદાવાદમાં જામી હતી તે 'શાળાપત્ર'નું તંત્ર તેમની સાથે જ્યારે રાજકોટ ગયું ત્યારે, થોકડાબંધ ગ્રંથો તેમના ઉપર અવલોકન માટે આવવા લાગ્યાઃ કારણ કે નવલરામના સર્વગ્રાહી અને સર્વરસજ્ઞ સ્વભાવને લીધે ગ્રંથકારોને સહૃદયી વિવેચક મળતો હતો. તેમનામાં વિચારની સમતુલા સુરતમાં નહોતી; તેનાં બીજ અમદાવાદમાં રોપાયાં; અને રાજકોટમાં તેનો વિકાસ થયો; ડોલતી દાંડી ઠરીઃ નવલરામ, અમુક નગરના મટી સમસ્ત ગુજરાતના ગુજરાતી જ્યારે થયા ત્યારે તેમ થવા પામ્યું.

૧૮૭૭ 'ઇતિહાસની આરસી', 'ગુજરાતનો પ્રવાસ', 'જનાવરની જાન' અને 'સ્ત્રીસ્વરૂપ' જેવી મોહક ગરબીઓવાળી 'બાળ–ગરબાવળી' રચી. ગુજરાતના પ્રવાસની ગરબીમાં તો એમણે જનસ્વભાવના સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણનાં સૂચક એવાં સચોટ વચનોદ્વારા સુરતીઓનો શોખીલો સ્વભાવ, ચરોતરીઓની જડતા, અમદાવાદીઓનો ઉદ્યોગ, અને કાઠિયાવાડીઓનો મિશ્ર ગુણોવાળો સ્વભાવ વર્ણવ્યો છે. સાહિત્યપ્રદેશમાં જૂના કવિઓની લોકપ્રિયતા દેશપરત્વે કેવી વ્હેંચાઈ ગઈ છે તે, અમદાવાદનું વર્ણન કરતાં એ જણાવે છેઃ

'રસમાં છે અહીં છાપા સામળ કવિના પૂરણકામ રેઃ
જેમ સુરતમાં પ્રેમાનંદ ને વડોદરે દયારામઃ
—રમિયે ગુજરાતે.'

કકડે કકડે 'ઈંગ્લંડની પ્રજાનો ઇતિહાસ' શાળોપયોગી દૃષ્ટિએ તેમણે શાળાપત્રમાં લખ્યો; જે છેવટે અધૂરો રહ્યો છે. 'ભંડોળ કમિટી' દ્વારા એ પુસ્તકાકારે પ્રકટ થયો છે.

[૧૮૭૮ 'કરસનદાસ ચરિત્ર' મહીપતરામનું છપાયું; દુર્ગારામ મહેતાજીનું મૃત્યુ.]

૧૮૭૮ 'અકબર બિરબલ નિમિત્તે હિંદી કાવ્યતરંગ'ની યોજના કરી. તેની રચના દલપતરામના 'ફાર્બસ વિલાસ'ને મળતી છે. 'ફાર્બસ વિલાસ'માં સામાન્ય લોકો સમજે તેવી કવિતા છે; 'અકબર બિરબલ'માં વિદ્વાનોના રસને અનુકૂળ પડે તેવી કવિતા અને કાવ્યચર્ચા છે. તેમાંની હિંદી કવિતા નવલરામનીજ રચેલી છે.

'હિંદીકાવ્યતરંગ'માંના 'તરંગ' શબ્દ માટે નોંધવા જેવું છે કે નવલરામ, ન્હાનપણથી પોતાની કલ્પનાને સતેજ રાખવા ભાંગનું સેવન કરતા; પરંતુ તે કવચિત. તેથી જ એ બહુ તરંગી રહેતા. અમદાવાદના કાર્યક્ષેત્રમાં તેમને ભાગ્યે જ absent-minded થવા ફુરસદ મળતી. પરંતુ રાજકોટમાં પાછી આ સાલમાં તેમને તેવી અસર જણાવા લાગી.

૧૮૭૯ ઇચ્છારામનું 'હિંદ અને બ્રિટાનિયા' છપાયું. તેનું અવલોકન નવલરામે 'શાળાપત્ર'માં કર્યું. પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં રાજદ્રોહી લખાણ છે, એવા પ્રકારની ફરિયાદ 'રાસ્ત ગોફ્તાર'ના તંત્રી કેખુશરૂ કાબરાજીની ચર્ચાથી પગભર થતાં, કેસ થયો. ચોપડી નિર્દોષ જાહેર થઇ: છતાં, આ ઊહાપોહને લીધે 'શાળાપત્ર'માં અવલોકન લખનાર નવલરામનો ખુલાસો તેમના ઉપરીઓએ માગ્યો. ખુલાસો માન્ય રહ્યો: તોપણ તે પ્રસંગને લીધે નવલરામના મનમાં પારસીપત્રકાર વિરૂદ્ધ વસવસો રહ્યો. રાજભક્તિ અને ખુશામત વચ્ચે કેટલું થોડું અંતર છે તે વિચારતાં તેમના મનને બહુ દુ:ખ થયું.

આ અરસામાં રાજકોટમાં સર જેમ્સ પીલના પ્રમુખપણા નીચે હાઇસ્કુલનો એક મેળાવડો થયો. ત્યાં નવલરામની ગરબી કન્યાઓએ ગાઈ. તેમાં 'અંગ્રેજો રાજ કરે, દેશી રહે દબાઇ' –એવી લીટી કન્યાઓના મ્હોંથી સાંભળતાં, ત્યાંના એજન્સીના ખુશામદખોર દેશી કારભારીઓમાં કોલાહલ મચી રહ્યો! પ્રમુખને

તો તેમાંનું કાંઈયે થયું નહોતું–શ્રી. દેરાસરીએ નોંધેલાં 'જીવન-સ્મરણો'માંનો આ પ્રસંગ નવલરામનો સ્પષ્ટવક્તા તથા નીડર સ્વભાવ વ્યક્ત કરે છે.

નવલરામને તેમની પુત્રી કમળાના વિવાહ બાબત આ અરસામાં બહુ ઊંચો જીવ કરવો પડ્યો. તેનું બાળલગ્ન પોતે ન કર્યું: તેથી વય આવી પહોંચતાં વિસલનગરા નાગરમાંથી વર ન મળ્યો. આ વખતે અમદાવાદની 'બાળલગ્નનિષેધક સભા'ના બંધારણ ઉપર ઘણી ચર્ચા જાતઅનુભવ ઉપરથી કરી. આખરે પોતાના મિત્ર નરભેરામ વિધુર થવાથી, તેની સાથે પોતાની પુત્રીને પરણાવી. સમાજસુધારકની મુશ્કેલીઓ તેમણે આમ સહન કરી હતી. તેમની બીજી સંતતિમાં માત્ર પુત્ર ધીમનરામ હતો.

૧૮૮૧ ['અંધેરીનગરીનો ગર્ધવસેન'; 'વનરાજ ચાવડો'; 'કાન્તા'.] નવલરામને ઉત્તરાવસ્થાનાં ચિહ્ન જણાવા લાગ્યાં. ઉપનિષદ અને બ્રહ્મસૂત્ર વાંચવા તરફ મન વળવા લાગ્યું. પેન્શન લેવા વિચાર કર્યો; અને તે પછીના વાનપ્રસ્થાશ્રમનો કાર્યક્રમ ઘડવા માંડ્યોઃ

'મુંબાઈમાં રહેવું:' 'રાજમંત્રી' અથવા 'આર્યમંત્રી' નામનું પત્ર પ્રકટ કરવું: આર્ય નાટકમંડળી ઊભી કરવી: નવી ઢબના હરદાસ ઊભા કરવા: Epics અને Nationel Ballads લખવાં: પુસ્તક વેચનારાઓનો ધંધો દેશની રીતભાતને અનુકૂળ કરવો: અને દેશસુધારાને અર્થે 'ફ્રી મેસન' જેવી સમર્પણીઓની એક સભા કરવી વગેરે: આમાં દોરેલું ચિત્ર આજે પણ ઉપયોગી થવા જેવું તાજું છે.

સાહિત્યમાં સ્વેચ્છાએ વાનપ્રસ્થધર્મ સ્વીકારનાર ગોવર્ધનરામે મુંબાઈથી નડિયાદ આવી નિવૃત્તિ–નિવાસ સેવ્યો: ત્યારે નવલરામે, ગુજરાતને એક છેડેથી, છેક બીજે છેડે જઈ, જાહેર અને સાર્વજનિક જીવન ગાળવાનાં સ્વપ્નાં સેવ્યાં: જે ભોગજોગે સ્વપ્નાં જ રહ્યાં !

૧૮૮૨ નવલરામે 'ગૂર્જરપરીક્ષા,' 'સમયપરીક્ષા' કે 'ત્રિમાસિક ચર્ચા'–એવા કોઇ નામથી ' રિવ્યુ ' કાઢવા ધાર્યું. તે માટે જુદા જુદા વિષયો માટે સમગ્ર ગુજરાતમાંથી કોણ કોણ લખવાને વધારે લાયક છે તેની નોંધ કરી. એ નોંધ એટલી બધી વ્યાપક છે કે

કકડે કકડે 'ઈંગ્લંડની પ્રજાનો ઇતિહાસ' શાળોપયોગી દૃષ્ટિએ તેમણે શાળાપત્રમાં લખ્યો; જે છેવટે અધૂરો રહ્યો છે. 'ભંડોળ કમિટી' દ્વારા એ પુસ્તકાકારે પ્રકટ થયો છે.

[૧૮૭૮ 'કરસનદાસ ચરિત્ર' મહીપતરામનું છપાયું; દુર્ગારામ મહેતાજીનું મૃત્યુ.]

૧૮૭૮ 'અકબર બિરબલ નિમિત્તે હિંદી કાવ્યતરંગ'ની યોજના કરી. તેની રચના દલપતરામના 'ફાર્બસ વિલાસ'ને મળતી છે. 'ફાર્બસ વિલાસ'માં સામાન્ય લોકો સમજે તેવી કવિતા છે; 'અકબર બિરબલ'માં વિદ્વાનોના રસને અનુકૂળ પડે તેવી કવિતા અને કાવ્યચર્ચા છે. તેમાંની હિંદી કવિતા નવલરામનીજ રચેલી છે.

'હિંદીકાવ્યતરંગ'માંના 'તરંગ' શબ્દ માટે નોંધવા જેવું છે કે નવલરામ, ન્હાનપણથી પોતાની કલ્પનાને સતેજ રાખવા ભાંગનું સેવન કરતા; પરંતુ તે ક્વચિત. તેથી જ એ બહુ તરંગી રહેતા. અમદાવાદના કાર્યક્ષેત્રમાં તેમને ભાગ્યે જ absent-minded થવા ફુરસદ મળતી. પરંતુ રાજકોટમાં પાછી આ સાલમાં તેમને તેવી અસર જણાવા લાગી.

૧૮૭૯ ઇચ્છારામનું 'હિંદ અને બ્રિટાનિયા' છપાયું. તેનું અવલોકન નવલરામે 'શાળાપત્ર'માં કર્યું. પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં રાજદ્રોહી લખાણ છે, એવા પ્રકારની ફરિયાદ 'રાસ્ત ગોફ્તાર'ના તંત્રી કેખુશરૂ કાબરાજીની ચર્ચાથી પગભર થતાં, કેસ થયો. ચોપડી નિર્દોષ જાહેર થઇ: છતાં, આ ઊહાપોહને લીધે 'શાળાપત્ર'માં અવલોકન લખનાર નવલરામનો ખુલાસો તેમના ઉપરીઓએ માગ્યો. ખુલાસો માન્ય રહ્યો: તોપણ તે પ્રસંગને લીધે નવલરામના મનમાં પારસીપત્રકાર વિરૂદ્ધ વસવસો રહ્યો. રાજભક્તિ અને ખુશામત વચ્ચે કેટલું થોડું અંતર છે તે વિચારતાં તેમના મનને બહુ દુઃખ થયું.

આ અરસામાં રાજકોટમાં સર જેમ્સ પીલના પ્રમુખપણા નીચે હાઇસ્કુલનો એક મેળાવડો થયો. ત્યાં નવલરામની ગરબી કન્યાઓએ ગાઈ. તેમાં 'અંગ્રેજો રાજ કરે, દેશી રહે દબાઇ' —એવી લીંટી કન્યાઓના મ્હોંથી સાંભળતાં, ત્યાંના એજન્સીના ખુશામદખોર દેશી કારભારીઓમાં કોલાહલ મચી રહ્યો ! પ્રમુખને

૧૮૮૮ [ડૉ. ભગવાનલાલ ઈંદ્રજીનું અવસાન.]
રાજકોટમાં તબિયત બગડતાં હવાફેર માટે સુરત ગયા. ત્યાંથી ડુમસ જઈ પાછા સુરત આવ્યા. પરંતુ આખરે ઑગસ્ટની ૭મી તારીખે પ્રભુસ્મરણ કરતાં, તેમની જીવનલીલા સંકેલાઈ.

'સુબોધ ચિંતામણિ'ના જુવાન કવિ વલ્લભ પોપટે તેમના અવસાન પ્રસંગે વાસ્તવિક શોકોદ્ગાર કાઢયોઃ

"નવલ વિવેચક વિના, શૂન્ય સાક્ષરતા ભાસેઃ
ભાષાની માધ્યસ્થી કસીને કોણ તપાસે?
ટીકાકારની ગાદી પડી ખાલી ગુજરાતે:
કોણ હીરા પારખે ઝવેરી જાતાં આજે?"

દલપતરામે પણ ઉદારભાવે ઉદ્ગાર કાઢયા:

"નવલ ગયો, નર્મદ ગયોઃ ગયો જ મહીપતરામઃ
દુખિયો દલપતરામ છે હાલો દેખી દામ."

[૧૮૯૧ નવલરામના મૃત્યુ પછી ત્રણ જ વર્ષે 'સરસ્વતીચંદ્રકાર' ગોવર્ધનરામે તેમના એકંદર લેખોની ચાર ભાગમાં સંયોજના કરી, 'નવલ ગ્રંથાવલિ' પ્રકટ કરીઃ તેમાં પ્રસ્તાવના ઉપરાંત એક વિસ્તૃત જીવનકથા લખીને જોડી; વિદેહ થનાર ગ્રંથકારને આટલા પ્રેમથી સંભારી, તેમના તરફનો પૂજ્યભાવ બતાવ્યાના દાખલા ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગણ્યાગાંઠયા છે.

ગોવર્ધનરામે 'નવલજીવનકથા'ના ઉપસંહારમાં લખ્યું છેઃ

"નવલરામ કોઇ રાજા નહોતા; એમણે કંઈ રણક્ષેત્રમાં યુદ્ધ નથી કર્યુંઃ શાસ્ત્રના શોધ નથી કર્યા; ગ્રંથકારરૂપે યુરોપમાં પ્રસિદ્ધિ નથી મેળવી; લક્ષાધિપતિ ન હતા; અંગ્રેજ સરકારના રાજ્યના કોઇ મોટા જજ ન હતા; દેશી રાજ્યના દીવાન ન હતા; સી. એસ. આઇ. નહોતા; અને સભાઓ ધ્રુજાવનાર ન હતા."

ત્યારે નવલરામે શું કર્યું? તેમની જીવનકથામાં શો ચમત્કાર છે? અને આ કથા શા વાસ્તે લખી?...વાંચનાર, આપણું ગુજરાત જો, આપણા ગુજરાતીઓ જો, આપણા ગ્રંથકારો જો, અને તને એમ નથી લાગતું કે આપણે આપણા પ્રમાણમાં

તેવી ઉદાર મતસહિષ્ણુતાથી નામ પસંદ કરનાર તંત્રી–સાક્ષરો ખોળવા મુશ્કેલ છે: અંબાલાલ સાકરલાલ, લાલશંકર, હરગોવિંદદાસ, ઝવેરીલાલ, મલબારી, નર્મદાશંકર, દલપતરામ, મનસુખરામ, રણછોડભાઇ, વ્રજલાલ શાસ્ત્રી, મણિશંકર કીકાણી, મહીપતરામ, નંદશંકર.–વગેરે લેખકોના સહકારની યોજના તેમણે ઘડી. દરેકને કયા વિષયપર લખવાનું સોંપવું તે પણ નક્કી કર્યું.– આ યોજના પાર પડી શકી હોત તો ગુજરાતમાં એક એવું સુંદર આદર્શ ત્રિમાસિક નિકળી શક્યું હોત કે તેનાં લખાણો ગુજરાતી સાહિત્યનાં મહત્ત્વનાં દફતર બન્યાં હોત. પરંતુ દૈવનું કરવું તે નવલરામ વાનપ્રસ્થ થઇને જીવતા રહેવા પામ્યા નહીં. અને તેમની યોજના તેમની સાથે જ ગઇ !

૧૮૮૩-૮૫ આ વર્ષોમાં નર્મદે વિચારપલટો કર્યો, 'ધર્મ વિચાર' (૧૮૮૫)નાં લખાણો પ્રકટ થયાં. તેની સામે 'શું સુધારો પડી ભાગ્યો ?' –એ નામથી નવલરામે લેખ લખ્યા; અને 'ગુજરાતી' પત્રમાં 'સુધારાના ઇતિહાસનું વિવેચન' નામે લેખમાળા લખવા માંડી. તે તેમના મૃત્યુ પછી પૂરી છપાઇ.

૧૮૮૩ આ વર્ષમાં શ્રી. ગોવર્ધનરામને અડધા કલાક માટે નવલરામનો મેળાપ થયો. પરિણામે 'નવલ જીવનકથા' રૂપી અર્ઘ્ય આપવાનો યોગ તેમને સાંપડયો.

[૧૮૮૫ 'ધર્મવિચાર;' 'જ્ઞાનસુધા'નો જન્મ; કોંગ્રેસની સ્થાપના]

[૧૮૮૬ નર્મદનું મૃત્યુ; ભોળાનાથનું મૃત્યુ.]

૧૮૮૭ ['સરસ્વતીચંદ્ર' ભા. ૧; 'કુસુમમાલા.']
નર્મદનું મૃત્યુ થયું; એટલે તેમની જીવનકથા લખવાનું કામ નવલરામને માથે આવ્યું. 'કવિજીવન' લખતાં તેમણે મિત્રકવિના શ્રાદ્ધનો ઉચિત માર્ગ બતાવ્યો કે

'......પંડિતશ્રાદ્ધમાં, યશાંજલિ જ ઉચિત.'

કવીશ્વર દલપતરામની ગુણવત્તા સ્વીકારી, તેમને ન્યાય આપતાં તેમણે 'નર્મકવિતા'ની બીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં સ્પષ્ટ લખ્યું કે: 'આ જમાનાના કવિ તે બે જ: નર્મદાશંકર અને દલપતરામ.'

૨. ભટનું ભોપાળું (ઑપેરા).

સુરત નાગર એસોસિયેશન તરફથી સં. ૧૯૫૬ (૧૯૦૦) છપ્પનિયા દુકાળસંકટનિવારણઅર્થે ભજવાયેલા કૉન્સર્ટમાંનો ભાગ. તે પ્રસંગે કેટલાંક નવાં ગાયન કોઈ કે એમાં રચેલાં છે.

૩. નવલરામ-જીવનદર્શન.

શ્રી. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેટિયાએ 'ગુજરાત શાળાપત્ર'ના સુવર્ણ-મહોત્સવ નિમિત્તે લખેલું વિસ્તૃત જીવનદર્શન: સં. ૧૯૬૭ (ઇ. સ. ૧૯૧૧) ના 'વસંત'ના વૈશાખ તથા જ્યેષ્ઠના અંકોમાં પ્રકટ થયું છે.

૪. નવલગ્રંથાવલી-શાળોપયોગી આવૃત્તિ, ભાગ ૧.

(સ્વ.) શ્રી. હીરાલાલ વ્રજભૂખણદાસ શ્રોફ વિદ્યાભૂષણે, એ ભાગમાં તૈયાર કરેલી 'શાળોપયોગી નવલગ્રંથાવલી'નો પહેલો ભાગ નવલરામના પુત્ર ધીમતરામ (પંડ્યાએ) પંડિતે પ્રકટ કર્યો (૧૯૧૧): તેમાં સંયોજક શ્રોફની સ્વતંત્ર પ્રસ્તાવના (પૃ. ૧-૧૩) છે.

૫. નવલરામ-નાટકકાર તરીકે.

શ્રી. બેરિસ્ટર ડાહ્યાભાઈ દેરાસરીએ 'સાઠીના સાહિત્યનું દિગ્દર્શન' (૧૯૧૧, ડીસેંબર)માં 'સમાલોચક' ત્રિમાસિકના એક અંકમાં છપાયલા 'ભટના ભોપાળા'ના અવલોકનમાંની નોંધ સહિત કરેલું વિવેચન, પૃ. ૯૪-૯૮.

૬. નવલરામ-વિદેહી સાક્ષર.

શ્રી. જયસુખરાય પુરુષોત્તમરાય જોશીપુરાએ વડોદરામાં મળેલી ચોથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પ્રસંગે રચેલી 'સચિત્ર સાક્ષરમાળા' (૧૯૧૨, એપ્રિલ)માં જીવનનોંધ, પૃ. ૧૧૧-૧૧૩.

૭. નવલગ્રંથાવલી-શાળોપયોગી આવૃત્તિ, ભાગ ૨.

(સ્વ.) શ્રી. હીરાલાલ શ્રોફે યોજેલી શાળોપયોગી આવૃત્તિનો બીજો ભાગ (૧૯૧૫): નવા કવિઓની કવિતા સંબંધી પહેલા ભાગની પ્રસ્તાવનામાં ઉભા કરેલા વાદવિષયમાં મકરંદે (સર રમણભાઈએ) 'જ્ઞાનસુધા'માં ચર્ચા કરેલી: તેનો ઉત્તર આ ભાગની પ્રસ્તાવનામાં આપ્યો છે.

નવલરામ પણ ઠીક હતા ? નવલરામ જીવ્યા એટલા સમયમાં નવલરામનું કર્યું બીજા કોણે કર્યું છે ? ”

શ્રી. નરસિંહરાવે નવલરામના ‘જીવનદર્શન’માં લખ્યું છેઃ

“હેમણે (નવલરામે) સાહિત્યના અનેક અને વિવિધ પ્રદેશ-માં સમર્થ વિહાર કર્યો છે; કેળવણી માત્ર મેટ્રીકના વર્ગ જેટલી છતાં આપબળે સમર્થ વિદ્વાન્ જેટલી યોગ્યતા સંપાદન કરી હતી; સાહિત્યના પ્રદેશમાં અશ્રાન્ત વિચરી સાહિત્યની અનુપમ સેવા અને સંસારસુધારાના ક્ષેત્રમાં પોતાની સાક્ષરપ્રવૃત્તિનાં સાધનવડે ઉત્સાહભેર દેશસેવા કરી છે; અચળ ધાર્મિકભાવ, મરણપથારી પર્યંત સચવાયલો ભાવ, એમની કવિતામાં ઝળકી ઊઠે છે; ‘ગુજરાત શાળાપત્ર’ને ગુજરાતમાં ઉંડી અસર કરનારુ સમર્થ સાધન એમણે જ બનાવ્યું હતું; હેમને ભૂલવા એ એક પ્રકારનો સાહિત્યદ્રોહ જ ગણાય.

એ કાંઇ સામાન્ય સાહિત્યચર્ચા કરનારા પંડિત હતા એમ ન્હોતું, હેમની દૃષ્ટિ દૂર ભવિષ્યમાં પ્હોચનારી હતી. હાલ જે જે મહત્ત્વના પ્રશ્નોનું મંથન આપણે કરિયે છિયે તે સર્વના આદ્યદ્રષ્ટા અને સમર્થ ચર્ચક એ હતા........એમણે કરેલી સેવા અદ્વિતીય રહેશે. હેનું ભૌતિક શરીર નાશ પામ્યું છે; પણ એને બીજું જોઇતું પણ શું હતું ? ધર્મ એ જ હેનું લક્ષ્ય હતું...એમનો ઊંડો ઉદ્ગાર છેઃ

‘વિના ધર્મ નવલ, આ સ્થાન ચલિત સહુ છેક જ રે’.*

મંજુલાલ ર. મજમુદાર

—: સંદર્ભ લેખસૂચી :—

૧. નવલ ગ્રંથાવલી – ચાર ભાગમાં.

(સ્વ.) શ્રી. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીએ ‘**નવલ ગ્રંથાવલી**’ની ચાર ભાગવાળી પ્રથમ આવૃત્તિ માટે લખેલી જીવનકથા (૧૮૯૧) પૃ. ૧–૮૪.

* શ્રી વડોદરા સાહિત્ય સભા તરફથી તા. ૯મી માર્ચ ૧૯૩૫ના રોજ ઉજવાયલી નવલરામ શતાબ્દી પ્રસંગે આપેલા વ્યાખ્યાનની નોંધ.

નાગેશ્વર કવિ

કાઠીઆવાડ મધ્યે આવેલા કુંડલા ગામ પાસે ગાધકડા નામનું એક નાનકડું ગામ છે. ઘણા વર્ષો પૂર્વે સુમારે ૧૮૫૫ ની સાલમાં આ કવિ નાગેશ્વર આ ગાધકડા ગામમાં થઇ ગયા. તે એમની જન્મભૂમિ હતી, અને તે વખતે એ ગામ જૂનાગઢને તાબે હતું.

નાગેશ્વર કવિ કંઈ પિંગળ શીખેલા નહોતા. પરંતુ તેમનામાં નૈસર્ગિક કવિત્વશક્તિ એટલી તો સરસ હતી કે કોઈ પણ સમયે હાજરજવાબી કવિતા તેઓ બનાવી શકતા. ન્હાનપણથીજ તેમને કવિતાનો શોખ લાગ્યો હતો. તે દિવસે દિવસે વધતો ગયો, અને એ શક્તિને તેમણે સારી રીતે કેળવી હતી. પોતે ગરીબ સ્થિતિના બ્રાહ્મણ હતા. તેઓનો ગૃહસ્થાશ્રમી હતા. વિપ્રવૃત્તિમાં જે કાંઈ અલ્પ આવક થતી, તેમાં પોતાનો ગૃહસંસાર ચલાવતા, અને સુખમય શાંત જીવન ગાળતા.

એ ગાધકડા ગામ પ્રથમ જૂનાગઢના તાબાનું હતું. તેની આસપાસ ભાવનગર રાજ્યના તાબાનાં ગામો આવી રહ્યાં હતાં, અને વચ્ચોવચ આ નાનકડું ગાધકડું હતું. તે વખતે જૂનાગઢના હાલના નવાબ સાહેબના પ્રપિતા મહોબતખાનજી ગાદીએ હતા.

વખત જતાં આ નાગેશ્વર કવિનું નામ કાઠીઆવાડમાં બહુ જાણીતું થયું. વાત પરથી વાત નિકળતાં નવાબસાહેબે પૂછ્યું કે આપણા મુલકમાં સારો કવિ કોણ છે? તેના ઉત્તરમાં તેમને કહેવામાં આવ્યું કે ગાધકડાના નાગેશ્વર કવિ બહુજ કાબેલ છે. તે પરથી નવાબ સાહેબની તેમને જોવાની ઇચ્છા થઇ, અને કવિને પોતાની પાસે બોલાવ્યા.

કવિરાજ તો મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા કે, નવાબે મને શાને માટે બોલાવ્યો હશે. પણ નવાબ સાહેબનું ફરમાન આવ્યું, એટલે ગયા વગર ચાલે નહિ, તેથી પોતે જૂનાગઢ ગયા, ને નવાબ સાહેબ પાસે હાજર થયા.

કવિરાજે નવાબસાહેબને અદબથી સલામ કરી કહ્યું કે, આ સેવકને કેમ બોલાવ્યો! જે હુકમ હોય તે ફરમાવો. નવાબસાહેબે તો એવો અટપટો પ્રશ્ન પૂછ્યો કે, કહો કવિરાજ! તમો અમારા ગામના એક કુશળ કવિ છો. તમારી કીર્તિ અમે સાંભળી છે. તો હું પૂછું તેનો જવાબ ખરેખર કહેજો કે, મુસ્લિમધર્મ શ્રેષ્ઠ, યા હિન્દુધર્મ શ્રેષ્ઠ. બરાબર જવાબ આપજો, નહિતર હાથકડી તૈયાર છે.

૧૬૪૦૫

✽ શ્રીમન[illegible] ગ્રંથાલય ✽

૮. **ઇંગ્રેજ લોકોનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.**

શ્રી. બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોરે 'પરિષદ્ ભંડોળ કમિટિ' ફંડ દ્વારા નવલરામે 'શાળાપત્ર'માં લખેલાં પ્રકરણોને પુસ્તકાકારે પ્રકટ કર્યાં; (૧૯૧૫)

૯. **નવલરામ–વિવેચક તરીકે.** શ્રી. હિમ્મતલાલ ગણેશજી અંજારિયાની 'સાહિત્ય પ્રવેશિકા' (૧૯૨૨)માં નોંધ, પૃ. ૧૦૨–૧૦૮.

૧૦. **નવલરામ જયન્તિ–વ્યાખ્યાન.**

શ્રી. ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિનું મુંબાઇમાં નવલરામ જયન્તી નિમિત્તે વ્યાખ્યાનઃ 'સાહિત્યમન્થન' (૧૯૨૪)માં પ્રકટ; પૃ. ૨૩૦–૨૫૩.

૧૧. **નવલરામ–જીવનદર્શન.** શ્રી. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેટિયાના 'વસંત' (૧૯૧૧)માં પ્રકટ થયેલા લેખની બીજી આવૃત્તિ 'મનોમુકુર'માં થઈ; (૧૯૨૪, મે.); પૃ. ૨૯૮–૩૪૮.

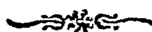
૧૨. **નવલરામ–ગદ્યકાર તથા નાટકકાર તરીકે.** શ્રી. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીના "Further Milestones in Gujarati Literature" (1924, June)માં અંગ્રેજીમાં કરેલી વિવેચન નોંધ, પૃ. ૧૬૪–૧૬૯, ૧૯૬–૧૯૭.

૧૩. **સ્વ. નવલરામ અને સ્વ. અંબાલાલ.**

શ્રી. નરસિંહરાવ દીવેટિયાએ 'સ્મરણમુકુર' (૧૯૨૬)માં અમદાવાદની ગ્રહકુંડળી આપી, વર્ણવેલો નવલરામનો પ્રસંગ, પુ. ૭૪–૭૯.

૧૪. **સ્વ. નવલરામજીનાં જીવનસ્મરણો–વ્યાખ્યાન** શ્રી. બેરિસ્ટર ડાહ્યાભાઈ દેરાસરીનું સુરતમાં નવલરામભાઈનું તૈલચિત્ર ખુલ્લું મૂકતી વખતે આપેલું વ્યાખ્યાનઃ 'બુદ્ધિપ્રકાશ' પુ. ૭૮, અંક ૮: ઓગસ્ટ ૧૯૨૭મા પ્રકટ.

૧૫. **નવલરામના કેટલાક જીવન પ્રસંગો.** 'ગતકાળનાં સાહિત્ય અને સમાજજીવનનાં કેટલાંક 'રેખાચિત્રો'. નામે શ્રી. બેરિસ્ટર ડાહ્યાભાઈ દેરાસરીનું ગુ. વ. સોસાઇટીનું વાર્ષિક વ્યાખ્યાન; (૧૯૩૦).

છે. તેમાં જો કંઇ ન્યૂનાધિકતા હોય તો તે સંભવિત છે. કવિનો જન્મ વા અવસાન સમય પણ મળી શકતાં નથી.

સમયના પરિવર્તનથી હાલમાં એ ગાધકડું ગામ ભાવનગર રાજ્યને તાબે થઈ ગયું છે. એ ગામનો ઈનામદાર લૂવારા નામનો ઘણા વર્ષોથી હતો, તેથી તેના જ નામથી લૂવારા ઇનામદારનું એ લૂવારા ગામ કહેવાતું.

આજે એ ગાધકડા ગામનો વહિવટ ભાવનગર રાજ્ય હસ્તક છે. તે રાજ્યે એ ગામ કોઇ ઈનામદારને અમૂક વર્ષને પટે આપી દીધેલ છે. એ ગાધકડું ગામ કુંડલાથી ૭-૮ માઈલ થાય છે. હાલમાં ત્યાં સ્ટેશન થયું છે.

કૃષ્ણ ભગવાને અર્જુનને કહ્યું તેમ કવિરાજને થયું.

नहि कल्याणकृत् कश्चिदुर्गतिं तात गच्छति ॥

મુંબઈ, નં. ૪ તા. ૧લી જુલાઈ સને ૧૯૩૫.	}	મગનલાલ દલપતરામ ખખ્ખર

નાગેશ્વર કવિને તો આ પ્રશ્નથી એક મ્હોટું ધર્મસંકટ આવી પડ્યું. જો હિન્દુધર્મને શ્રેષ્ટ કહે છે, તો નવાબને માઠું લાગે છે, ને વળી હાથકડીનો ભય સન્મુખ ઉભો છે. જો મુસ્લિમધર્મને શ્રેષ્ટ કહે છે તો, પોતાના હિન્દુધર્મને હલકો પાડવાનું હીણપ લાગે છે. પછી પોતે સુદૃઢ વિચાર કરી, તુર્તજ હાજર જવાબી એક દ્વીઅર્થી દુહો કહ્યોઃ—

તીન લોક તારનેકું,
હજરા મસીત હયે.

નવાબ સાહેબે કહ્યું કે, એનો અર્થ સમજાવો. ત્યારે કવિએ કહ્યું કે ત્રણ લોક તરી જવામાં હજરા મસજીદ છે.

નવાબ સાહેબ તો સાંભળી બહુ પ્રસન્ન થયા, અને કવિરાજને ઇનામ આપ્યું, ને તે દિવસથી તેમને રાજ્યકવિની પદ્વી આપી, તથા વર્ષાસન બાંધી આપ્યું. એ રીતે કવિની કદર કરી. નવાબસાહેબનો વળતો ઉપકાર ગાની, કુરનસ બજાવી, આજ્ઞા લઈ, કવિરાજ તો વિદાય થયા.

કવિરાજે મનમાં જાણ્યું કે માઠું થયું તે સારા સારૂ. જેમ તેમ બલામાંથી છૂટયા તો ખરા, નહિતર હાથકડી પહેરવાનો સંકટ સમય આવી લાગ્યો હતો, પરંતુ આબાદ બચી ગયા, એટલુંજ નહિ, પરંતુ હાથકડીને બદલે ઇનામ તથા વર્ષાસન મળ્યાં, એ પ્રભૂની પૂર્ણકૃપા, જો કે આપણે તો દુહામાં હિન્દુધર્મજ શ્રેષ્ટ માન્યો છે કેઃ—

તીન લોક તારનેકું,
હજી રામ સીત હયે.

એટલે કે ત્રણે લોક તરી જવામાં હજી પણ રામ સીતા છે, એવો ભાવાર્થ કહ્યો. પરમકૃપાળુ પરમેશ્વરે લાજ રાખી. તેનો પાડ માનતો પોતાને ગામ ગાધકડે આવી પહોંચ્યો, ને પોતાની સ્ત્રી આગળ બનેલી સર્વ હકીકત કહી સંભળાવી, સ્ત્રી પણ રાજી થઈ.

પ્રસંગોપાત્ કવિરાજને જૂનાગઢ જવું પડતું, ને કવિતાઓ બનાવી ત્યાં સર્વેના મનરંજન કરતા. એ રીતે કવિએ નવાબનું વર્ષાસન જીવિત-પર્યન્ત ખાધું.

જો કે કવિની કવિતાઓ, લેખો, કે ઉલ્લેખો કંઇપણ ઉપલબ્ધ નથી. આતો ત્યાંના જૂના વયોવૃદ્ધોની કર્ણે ઉપકર્ણથી સાંભળેલી હકીકત લખી.

વર્ષના વૃદ્ધ સન્યાસી સાથે સમાગમ થયો હતો. એ સ્વામિ મંત્રશાસ્ત્રમાં ઘણા કુશળ હતા. બીજા એક ભૂમાનંદ સ્વામિનો સમાગમ પણ થયેલો. ઉપનિષદ્ વગેરેનું થોડું તેમની પાસે અધ્યયન તેમણે કર્યું હતું. એ ઉપરાંત સુરતમાં એક વૃદ્ધ બ્રહ્મચારી મોહનલાલજી હતા. તેઓ ભક્તિપૂર્ણ હૃદયથી તલ્લીન થઇ કીર્તનો બહુ ઉત્તમ પ્રકારે કરતા. તેમના સમાગમનો યોગ પણ તેમને થયો હતો.

સંવત્ ૧૯૩૦-૩૧ના અરસામાં વડોદરા કેમ્પમાં રેસીડેન્સીમાં પબ્લીક વર્કસ ડીપાર્ટમેંટમાં નોકરી મળવાનો યોગ આવ્યો. એ નોકરીમાં પણ તેમની કારકીર્દી વિલક્ષણ હતી. પોતાની જગાનું કામ અલ્પ સમયમાં પૂરૂં કરી સ્વતંત્ર વિચરતા. પરંતુ તેમના કામથી તેમના ઉપરી અધિકારીઓ સંતુષ્ટ રહેતા અને ત્યાંના કેટલાક અવ્યવસ્થિત કામની થયેલી સુવ્યવસ્થાથી મી. બોકલાર્ક બહુ પ્રસન્ન થયેલા. તેમના ઉપર સાહેબને સ્વાભાવિક સ્નેહ અને મમત્વ પ્રકટેલાં. તેઓ એ સમયમાં પોતાની સ્વતંત્ર વૃત્તિને લીધે રાજીનામું ગજવામાં દરરોજ રાખી મૂકતા. ઉપરી અધિકારીની અપ્રસન્નતા જણાતાં તે આપી દેવાનોજ વિલંબ !

એ સમયે તેમનું નિવાસસ્થાન કેમ્પ પાસે નિઝામપુરામાં હતું. તેમના સમાગમમાં આવનાર મનુષ્યોનું તેમની અધ્યાત્મવિષયોની ચર્ચાથી ત્યારથી જ આકર્ષણ થવા લાગ્યું હતું અને એ વર્ગને અર્થે તેમણે સ્વતંત્ર કાવ્ય રચના ત્યારથીજ શરૂ કરી હતી. એ કાવ્યો નૃસિંહવાણીવિલાસ પ્રથમ પુસ્તકરૂપે હાલમાં પ્રસિદ્ધ છે. કર્ણોપકર્ણ તેમના સંબંધમાં વડોદરાની જનતા જાણીતી થવા લાગી. તેમની ભવ્ય અને પ્રતાપી મુખમુદ્રા, વર્ચસયુક્ત તેજસ્વી કાંતિ, દિવ્યપ્રતિભા, રસગંભીર વાણી, આશ્ચર્યજનક યુક્તિવાદ અને નિર્મળ પ્રેમ ભરી વૃત્તિથી ક્રમે ક્રમે ગુજરાત સમસ્તનો ઉચ્ચ સંસ્કારી સુશિક્ષિત વર્ગ તેમના પ્રતિ આકર્ષાયો. તે સમયે પશ્ચિમના જડવાદનું વાતાવરણ પ્રબલ હતું. અંગ્રેજી કેળવણીના રંગથી ત્યાંની સંસ્કૃતિ જ સર્વોત્તમ છે એવો ખોટો મોહ પ્રજામાં વિશેષ વધતો જતો હતો. આર્ય શાસ્ત્રો આપણી યોગવિદ્યા, આપણી તત્ત્વવિદ્યા વગેરે કપોલ કલ્પિત અને ગપગોળા-કાંડ માત્ર છે એવું મંતવ્ય નવ શિક્ષિતોમાં જ્યાં ત્યાં વધતું જતું હતું. પરંતુ શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજીએ સુંદર વિચાર શ્રેણીથી આપણી તત્ત્વવિદ્યા જગતની વિદ્યાપાત્રના શિખર ઉપર છે, આપણી યોગશાસ્ત્રના ચમત્કારિક વાતો ગપ-ગોળા નથી પરંતુ સિદ્ધ અધ્યાત્મ નિયમો અને માનસ શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

[વડોદરાના શ્રેયસ્સાધક અધિકારિ વર્ગના આચાર્યશ્રી]

સમસ્ત ગુજરાતમાં શ્રેયસ્સાધક વર્ગનું નામ આજે સુપ્રસિદ્ધ છે. એ સુપ્રસિદ્ધ અને સુપ્રતિષ્ઠિત વર્ગના સંસ્થાપક મૂળ પુરુષ શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી હતા. એમનો જન્મ સંવત્ ૧૯૧૦ના કાર્તિક વદ ૧૪ના દિવસે; સુરત જિલ્લાના માંડવી તાલુકાના કડોદ ગામમાં થયો હતો. તેઓ શુક્લ યજુર્વેદની માધ્યંદિની શાખાના અધ્યાયી, ગાર્ગ્યાયિગોત્રીય, વિશનગરા નાગર બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિના હતા. તેમના પિતાનું નામ દુર્લભરામ હતું. તેઓ સુશીલ વૃત્તિના અને ભક્તિમાન્ હૃદયના હતા. તેમનાં માતુશ્રી મહાલક્ષ્મી પણ સ્વધર્મનિરત ભક્તિપૂર્ણ હૃદયવાળાં હતાં. તેમને બીજા ચાર ભાઈ હતા અને તેમાં દલપતરામ પણ કવિ તરીકે પ્રસિદ્ધ હતા. 'સકલશાસ્ત્ર નિરૂપણ' નામનો તેમનો લખેલો એક ગ્રંથ છે.

બાલ્યાવસ્થામાં સામાન્ય શિક્ષણ લીધા પછી તેમના પિતાશ્રી પુત્રોને સુશિક્ષણ મળે તે હેતુથી સુરત આવી વસેલા. ત્યાં તેમને ગુજરાતી નિશાળમાં મૂકવામાં આવ્યા. પરંતુ બાલ્યાવસ્થાથીજ એમની વૃત્તિ વિલક્ષણ સ્વરૂપ ધારણ કરતી હતી અને તેથી ઘેરથી નિશાળે જવા નીકળતા પરંતુ નિશાળે ન જતાં નદી તટે એકાંતમાં વિચરતા અથવા તો સાધુ સંતોના આશ્રમોમાં જઇને બેસતા. આમ છતાં નિશાળમાં કોઈ કોઈ દિવસે હાજરી આપતા અને તે વખતે તેમનો અભ્યાસ સારો જણાતો. થોડો ગુજરાતી અભ્યાસ કર્યા પછી અંગ્રેજી અભ્યાસ શરૂ કર્યો. સુરતની મિશન હાઈસ્કુલમાં અંગ્રેજી અભ્યાસ કરતા ત્યારે તેમનું વય આશરે ચૌદ પંદર વર્ષનું હતું, પરંતુ તે વયે પણ તેમના શિક્ષક રેવરંડ મોન્ટગોમરી સાથે ધાર્મિક વિષયમાં ચર્ચા કરતા અને તે કાળે પણ તેમનામાં પ્રતિભાનાં કિરણો ઝળકતાં.

અંગ્રેજી અભ્યાસ કરી, તે વખતે ચાલતી 'પબ્લિક સર્વિસ'ની પરીક્ષા આપી અને તેમાં ઉત્તીર્ણ થયા.

એ સમયમાં સુરતમાં નવો પ્રાર્થના સમાજ સ્થપાયો હતો. તેના વ્યવસ્થાપકોમાંના કેટલાએક તેમની સુંદર વિચારશૈલી અને વક્તૃત્વથી પરિચિત હતા અને તેથી સમાજના પ્રચારકાર્ય માટે તેમને ઉપદેશક નિમ્યા. તે સમાજના પુરુષો એજ તેમના નામ સાથે આચાર્યપદ જોડ્યું હતું અને ત્યારથીજ તેઓ નૃસિંહાચાર્યજીના નામથી પ્રસિદ્ધિ પામ્યા હતા.

સુરતમાં તે હતા તે સમયમાં તેમને મધુસૂદન સ્વામિ નામે નેત્રુ

આર્ય તત્ત્વવિદ્યાનાં રહસ્યોનું જ્ઞાન આપી તેના અધ્યયન અધ્યાપનની પાઠ-શાળા સમાન એમની સંસ્થા કાર્ય કરતી અને કરે છે. તેમણે દેહોત્સર્ગ સ્વેચ્છાપૂર્વક સંવત્ ૧૯૫૩ ના શ્રાવણ શુદ પંચમીને દિવસે મધ્યાહ્નને કર્યો હતો એમ મનાય છે.

તેમનું વર્તન નિતાંત નિરભિમાન અને પ્રતિક્ષણ નિરભિમાનતાનું બોધક હતું. ગુરુમાં ગુરુપદ શિષ્યોથી આરોપિત હોય છે અને તેનું અભિ-માન હોવું એ ગુરુના ભૂષણરૂપ નહિ પણ દૂષણરૂપ છે એમ તેમનું મંતવ્ય અને આચરણ હતું.

તેમની પછી તેમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર શ્રીમદ્ ઉપેન્દ્રાચાર્યજી આચાર્ય પદે છે. બીજા પુત્ર શ્રીસુરેશ્વરાચાર્ય પણ વિદ્યમાન છે. એક પુત્રી શ્રીમતી ભારતી દેવી હતાં. તેમનું લગ્ન રાજકોટના એ. જી. જી ના દફતરદાર સાહેબ હિંમતરામજીના પૌત્ર સાથે થયું હતું. તેમનું અવસાન થોડા સમય પૂર્વે ઇ. સ. ૧૯૩૨ માં થયું હતું.

શ્રીનૃસિંહાચાર્યજી જાતે ગૃહસ્થાશ્રમી હતા અને ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને નિષ્કામ ભાવથી ગૃહસ્થાશ્રમનાં સર્વ કાર્ય કરતાં જ જીવન્ મુક્ત દશાને પ્રાપ્ત કરવી એ તેમનો પ્રધાન ઉપદેશ હતો.

શ્રીનૃસિંહાચાર્યજીએ મહાકાલ માસિકમાં અનેક લેખો લખેલા છે. તેમાંના લેખોનો સંગ્રહ ગ્રંથરૂપે પ્રકટ થયેલો છે. તેમજ બીજા સ્વતંત્ર ગ્રંથો પણ રચેલા છે. તેમનું શરીર અલ્પ સમય જ રહ્યું છે. તેમનું સ્વરૂ-પાવસ્થાન મધ્યમાયુમાં થયું. છતાં વિશાળ સાહિત્ય તેમના તરફથી સમાજને મળ્યું છે એ નીચેની યાદી ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે.

—: તેમના રચેલા ગ્રંથો :—

(૧) ભામિની ભૂષણ પાંચ ભાગ
(૨) શ્રી ત્રિભુવનવિજયી ખડ્ગ (પૂર્વધારા–ઉત્તરધારા) એકજ ગ્રંથ.
(૩) શ્રી સિદ્ધાંતસિંધુ (પ્રથમ તથા દ્વિતીય રત્ન) „
(૪) સતી સુવર્ણા
(૫) શ્રી નૃસિંહ વાણીવિલાસ પ્રથમ પુસ્તક
(૬) „ „ „ દ્વિતીય „
(૭) „ „ „ તૃતીય „
(૮) શ્રી સુરેશચરિત્ર
(૯) શ્રી સદ્બોધ પારિજાતક
(૧૦) સન્મિત્રનું મિત્ર પ્રતિપત્ર
(૧૧) પંચવરદ વૃત્તાન્ત
(૧૨) સુખાર્થે સદુપદેશ

ઉપર રચાયેલી સત્ય વસ્તુઓ છે, એ સ્પષ્ટ કર્યું હતું અને તેથી અંગ્રેજી કેળવણીમાં આગળ વધેલો ઘણો મોટો વર્ગ તેમના પ્રતિ આકર્ષાયો હતો અને વડોદરા રાજ્યનો તેમજ અંગ્રેજી રાજ્યનો મોટો અમલદાર વર્ગ તેમના શિષ્યવર્ગમાં હતો અને છે. તેમના શિષ્યવર્ગમાંના ઘણા સાક્ષર વર્ગમાં ઉત્તમ ગણાતા વિદ્વાનો છે. મહાકાલ માસિકદ્વારા અધ્યાત્મ વિદ્યાનું પ્રબલ આંદોલન ઉત્પન્ન કરી પ્રખર અધ્યાત્મભાવનાઓથી ગૂજરાતની પ્રજાને જાગ્રત્ કરનાર મહાકાલના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન્ તંત્રી શ્રીયુત છોટાલાલ જીવનલાલ, તેમના પટ્ટ શિષ્ય હતા. એ ઉપરાંત પ્રિન્સિપાલ કણીયા (ફીકાણી ગ્રાધઝ માળાના પાતંજલ યોગદર્શનના વિદ્વાન્ લેખક), હિંદ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ, ઉપનિષદ્ વિચારણા વગેરે તાત્ત્વિક ગ્રંથોના વિદ્વાન્ લેખક દિ. બા. નર્મદાશંકર મહેતા, શ્રીયુત નગીનદાસ ગોકળદાસ મહેતા બી. એ. (વડોદરા રાજ્યના એજ્યુ. ઇન્સ્પેકટર), ષડ્દર્શન સંગ્રહના કર્તા શ્રીયુત મણિશંકર હરગોવિંદ ભટ્ટ, શ્રીયુત કૌશિકરામ વિઘ્નહરરામ મહેતા, શ્રીયુત નગીનદાસ સંગવી વગેરે અનેક સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાનો છે.

કેમ્પની નોકરીમાંથી મુક્ત થઈ પછીથી વડોદરા શહેરમાં, ભૂતડીને ઝાંપે, તેઓ આવીને રહ્યા હતા. હાલ ત્યાં વિશાળ આશ્રમ છે અને 'નૃસિંહાશ્રમ'ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. આ સ્થાનમાં આવ્યા પછી અનેક દૂર દેશના વિદ્વાનો, સાધુ સન્યાસીઓ વગેરે તેમના સમાજનો લાભ લેતા. શ્રીયુત મનઃસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી, વડોદરાના દિવાન સાહેબ મણિભાઇ જસભાઈ, વગેરે પ્રતિષ્ઠિત પુરુષો તેમના દીર્ઘ પરિચયમાં હતા. થીયોસોફીકલ સોસાયટીના તે સમયના પ્રમુખ કર્નલ ઑલ્કોટ પણ કોઇ કાર્ય અર્થે તેમને મળવા આવેલા, વડોદરા રાજ્યના પ્રસિદ્ધ સંગીતાચાર્ય પ્રો૦ મૌલાબક્ષ તેમના દૃઢ સમાગમમાં હતા અને નિત્ય તેમના આશ્રમમાં આવી કીર્તનો ગાતા. સંગીતનું નોટેશન પદ્ધતિથી શિક્ષણ તેમણેજ શરૂ કર્યું હતું અને એમણે કરેલાં નોટેશન માટેનાં કાવ્યો તેમણે શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી પાસે રચાવ્યાં હતાં.

એમનો શિષ્યસમૂહ શ્રેયસ્સાધક અધિકારી વર્ગના નામથી સમાજમાં પ્રસિદ્ધિ પામ્યો. એ વર્ગ તરફથી મહાકાલ માસિક પ્રકટ કરવામાં આવ્યું. શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજીના પછી પણ એ માસિક શ્રીયુત છોટાલાલ જીવણલાલના તંત્રીપણા નીચે ચાલુ હતું અને આધ્યાત્મિક અને ધાર્મિક વિષયોની સુંદર ચર્ચાદ્વારા ગુજરાત સમસ્તની બહુ ઉત્કૃષ્ટ સેવા બજાવી છે.

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજીએ કોઇ સ્વતંત્ર મત કે પંથનું સ્થાપન કર્યું નથી.

નિયંત્રિત સંસ્થાએ ગુજરાતી સાહિત્યના સર્વદેશીય વિકાસમાં અગત્યનો ફાળો આપ્યો.*

ઇ. સ. ૧૮૯૦ની સાલથી ભોગીન્દ્રરાવે કાવ્યો લખવાની શરૂઆત કરી ત્યાર પછી તેમની લેખિનીએ અનેક ક્ષેત્રોમાં પ્રવેશ કર્યો. સ્વ૦ ગણપતરામ ઉત્તમરામ ભટ્ટનું "વાર્તાવારિધિ" તે સમયે ટૂંકી વાર્તાઓને પ્રોત્સાહન અર્પતું; ભોગીન્દ્રરાવે આ પત્રમાં ટૂંકી વાર્તાઓ લખવા માંડી. આમ શાળામાંથીજ એમનું ધ્યાન અભ્યાસ કરતાં સાહિત્યસેવા અને જાહેરપ્રવૃત્તિઓ તરફ વિશેષ હતું એને પરિણામે તેમના અભ્યાસમાં સ્વાભાવિક વિક્ષેપ પડયો. ઇ. સ. ૧૮૯૫માં એમણે મેટ્રીકયુલેશનની પરીક્ષા પસાર કરી અને ગુજરાત કોલેજમાં દાખલ થયા. અહીં પણ તેમની સાહિત્યસેવા તો ચાલુ હતી. તેઓ "સુબન્ધુ"ની સંજ્ઞા નીચે કાવ્યો અને લેખો લખતા. ગુજરાત કોલેજમાં હતા ત્યારે તેમણે Young Men's Union અને, આ યુનીયન ભાંગી પડયું ત્યાર પછી નીકળેલી, Social and Literary Associationમાં આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો. ઇ. સ. ૧૮૯૯માં તેઓ બી. એ.ની પરીક્ષાની ટર્મ ભરવા મુંબઈ વીલ્સન કૉલેજમાં ગયા પરંતુ ત્યાં પ્રકૃતિ ઘણી અસ્વસ્થ રહેવાથી બીજેજ વર્ષે તેઓ ડીગ્રી લીધા વિના અમદાવાદ પાછા ફર્યા.

પચ્ચીસ વર્ષની ઉમ્મરે–ઈ. સ. ૧૯૦૦ માં–ભોગીન્દ્રરાવના લગ્ન શ્રી. નીલકંઠરાય જશવંતરાયના પુત્રી ઇન્દ્રબા સાથે થયાં. ઇન્દ્રબા એક સુશિક્ષિત અને સંસ્કારી કુટુંબના હોઈ તેઓ સાહિત્યમાં સારો રસ લેતા. લગ્ન બાદ પતિએ પત્નિના સાહિત્ય શોખને પ્રોત્સાહન આપ્યું અને પરિણામે ઇન્દ્રબાએ "ઊર્મિલા"ની સંજ્ઞાથી લેખો લખવાની શરૂઆત કરી. તેમણે સ્ત્રીઓ માટે સારી વાર્તાઓ લખી છે તે ઉપરાંત "વાર્તાલહરી" નામે એક નવલિકાસંગ્રહ પણ સંપાદિત કર્યો છે.

મુંબઈથી પાછા ફર્યા બાદ બે ત્રણ વર્ષ ભોગીન્દ્રરાવે કાલોલ, ધોળેરા, રાજકોટ વિગેરે સ્થળોમાં રેવન્યુ અને કસ્ટમ ખાતામાં નોકરીઓ કરી પરંતુ તેમનું મુખ્ય ધ્યેય તો બી. એ. ની ડીગ્રી લેવાનું હતું. દિવસના નોકરી કરી આવી રાતે તેઓ અભ્યાસ કરતા. ઇ. સ. ૧૯૦૫ની સાલમાં

* બંધુસમાજના વિગતવાર ઈતિહાસ માટે જુઓ આજ લેખક કૃત "ભોગીન્દ્રરાવ દીવેટીઆ", પ્રકરણ ત્રીજું, પૃષ્ઠ ૨૪–૩૯.

સ્વ૦ ભોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ દીવેટીઆ

ભોગીન્દ્રરાવ દીવેટીઆ વડનગરા નાગર જ્ઞાતિના હતા અને તેમનો જન્મ અમદાવાદ મુકામે તા. ૩૧ મી માર્ચ ૧૮૭૫ને દીને થયો હતો. તેમના પિતાશ્રી રતનલાલ ત્ર્યંબકલાલ દીવેટીઆ શરૂઆતમાં પ્રેમચંદ રાયચંદ મેઇલ ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં શિક્ષક હતા અને આગળ જતાં તેઓ એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટરના માનવંતા હોદ્દાએ પહોંચ્યા હતા. તેમના માતુશ્રી ડાહીલક્ષ્મી જાણીતા સુધારક અને પ્રાર્થના સમાજવાદી સદ્દગત ભોળાનાથ સારાભાઈના બ્હેનનાં પુત્રી હતાં. આમ બાલ્યાવસ્થાથીજ ભોગીન્દ્રરાવ એક સંસ્કારી અને સુધારક કુટુંબની છાયામાં ઉછર્યા.

ભોગીન્દ્રરાવે પ્રાથમિક શિક્ષણ રાધણપુર સ્ટેટની શાળામાં પ્રાપ્ત કર્યું કારણકે તેમના પિતા તે વખતે ત્યાં કેળવણી ખાતામાં હતા; માધ્યમિક અભ્યાસ અમદાવાદની હાઈસ્કુલમાં થયો. ઇ. સ. ૧૮૯૦ની સાલમાં—ફક્ત પંદર વર્ષની વયે—જ્યારે તેઓ ફીફ્થ સ્ટેન્ડર્ડમાં હતા ત્યારથી તેમણે કાવ્યો-દ્વારા સાહિત્યદેવીની આરાધના કરવાનો આરંભ કર્યો. સ્કુલમાં તેમના મિત્રોમાં રા. રામમોહનરાય જશવંતરાય, સ્વ. શિવુભાઈ બાપુભાઈ દુર્કાળ, રા. શંકરરાય અમૃતરાય અને સ્વ૦ ડાહ્યાભાઇ લક્ષ્મણ મુખ્ય હતા. આ સાહિત્યરસિક મિત્રોએ ઈ. સ. ૧૮૮૯ની સાલમાં અરસપરસ વિચારોની આપ લે કરવા અને અંગ્રેજી તથા સંસ્કૃત કાવ્યોમાંથી સુરતનો વીણી તેનો પ્રચાર કરવા એક નાનુંશું મંડળ સ્થાપ્યું—આ મંડળ તે Intimate Friend's Association. દર અઠવાડિયે આ સાહિત્યરસિક વિદ્યાર્થીઓ કયાં તો કાંકરીયે, કયાં તો કોઈ સભ્યને ત્યાં મળવાનું રાખતા અને પોતે જે કાવ્યો ચુંટયાં હોય તેના પર રસમય વિવાદ કરતા. ત્રણ વર્ષ રહીને —એટલે ઇ૦ સ૦ ૧૮૯૨માં—આ મંડળમાંથી ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં સુપ્રસિદ્ધ "બન્ધુ-સમાજ"નો ઉદ્ભવ થયો. "બંધુ-સમાજ"માં સાત સભ્યો હતા. આ સભ્યો નિયમિત મળતા અને ફરજિયાત કવિતા—Compulsory versification—તેમની સભાઓનું એક અગત્યનું અંગ હતું. આ સાત સભ્યો તે (૧) રા. રામમોહનરાય જશવંતરાય, (૨) રા. શંકરરાય અમૃતરાય, (૩) ભોગીન્દ્રરાવ દીવેટીઆ, (૪) શિવુભાઇ બાપુભાઇ દુર્કાળ, (૫) ડાહ્યાભાઈ લક્ષ્મણ પટેલ, (૬) કૃષ્ણલાલ હરગોવિંદ પંડિત અને (૭) દિનકરરાવ વ્હાલાભાઇ ધ્રુવ, સાત સભ્યોની બનેલી આ

બાદ તેઓ બાબુ પન્નાલાલ જૈન હાઈસ્કુલમાં શિક્ષક તરીકે જોડાયા અને ૧૯૧૭માં એમનું અવસાન થયું ત્યારે તેઓએ સંસ્થાનાં વાઇસ-પ્રિન્સિપાલ હતા.

મુંબઈ આવ્યા પછી ભોગીન્દ્રરાવની લેખિનીએ વિદ્યુતવેગી ઝડપથી સાહિત્યસેવા કરવા માંડી. એક પછી એક એમ ઉપરાચાપરી અનેક નવલકથાઓનાં પુસ્તકો તેમણે ગુજરાતને અર્પ્યાં. "સિતારનો શૉખ", "રાજમાર્ગનો મુસાર", "તરલા", "જ્યોત્સ્ના", "બાલવાડી", "આસીસ્ટંટ કલેક્ટર", "સોલીસીટર", વિગેરે અનેક પુસ્તકો લખવા ઉપરાંત તેઓ દરેકે દરેક અગ્રગણ્ય પત્રોમાં અને સામયિકો માટે લેખો અને વાર્તાઓ લખતા. ઇ. સ. ૧૯૧૭ માં એમનું અકાળ અવસાન થયું. ઇ. સ. ૧૯૦૭ થી ૧૯૧૭ સુધી એમણે પંદર નવલકથાઓ, બાળસાહિત્યના પુસ્તકો ઉપરાંત પ્રસંગોચિત લેખો લખ્યા એ બતાવી આપે છે કે તેમની લેખિની કેટલી પ્રચુર હતી. ઝડપ વિના આ અસાધારણ પ્રવૃત્તિ અશક્ય હતી. એમના એક અંગત મિત્ર કહે છે કે "Bhogindrarao personified speed." આપણી સામાજીક સમસ્યાઓ અને પ્રજાકીય મહાપ્રશ્નો તેમની નવલકથાઓમાં અગત્યનું સ્થાન ભોગવતા. પરિણામે તેમની નવલકથાઓ ધ્યેયલક્ષી બની. તત્સમયનાં શિક્ષિત યુવક-યુવતીઓનાં મનોમંથન કરનારા અનેક જ્વલંત પ્રશ્નોનું ભોગીન્દ્રરાવે પોતાની વાર્તાઓમાં નિરૂપણ કરી યોગ્ય માર્ગસૂચન કર્યું. આ રીતે તેમણે ગુર્જર વનિતાવૃંદની પ્રીતિ સંપાદન કરી. તેમની ભાષા સહેલી, સાદી, સુવાચ્ય અને સંસ્કારી હોઈ સ્ત્રીઓમાં તેમના પુસ્તકો વધુ પ્રચાર પામ્યાં. ખરૂં જોતાં તો ગુર્જર નવલકથા સાહિત્યમાં સામાજીક નવલકથાઓની હારમાળા શરૂ કરવાનો સુયશ ભોગીન્દ્રરાવનેજ ઘટે છે. રા૦ હીરાલાલ પારેખ ખરૂંજ કહે છે કે "He did speed work as well as spade work."

પ્રસિદ્ધ રશિયન વિચારક અને મહાત્મા કાઉટલીઓ ટૉલ્સ્ટૉયનો ગુજરાતને પરિચય કરાવવાનું માન પણ ભોગીન્દ્રરાવને ઘટે છે "સિતારનો શૉખ", "ચમેલી", "ટૉલ્સ્ટૉયની ટુંકી વાર્તાઓ" વિગેરે પુસ્તકો દ્વારા એમણે ટૉલ્સ્ટૉયને ગુજરાતની નિકટ આણ્યો. એમણે ટૉલ્સ્ટૉયનું જીવન-ચરિત્ર લખવા માંડ્યું હતું પરંતુ તેમના અકાળ અવસાનથી એ પુસ્તક અપૂર્ણ રહ્યું. બીજી વાર્તાઓ જે અપૂર્ણ રહી તેમાં "અજામિલ", "લલિતકુમાર" અને "કૉલેજીયન" અગ્રસ્થાને છે.

ફક્ત બેતાળીસ વર્ષની અલ્પ વયમાં ભોગીન્દ્રરાવનું અવસાન થયું.

તેમણે પંજાબ યુનીવર્સીટીની બી. એ. ની પરીક્ષામાં વિજય પ્રાપ્ત કર્યો. ત્યારપછી તેમનો એમ. એ. ની પરીક્ષા માટે વાંચવાનો વિચાર હતો, પરંતુ અન્ય યુનીવર્સીટીઓના બી. એ. ને મુંબાઇ યુનીવર્સીટીની એમ. એ. માં બેસવા ન દેવામાં આવતા હોવાથી તેમણે એ વિચાર માંડી વાળવો પડયો. ગ્રેજ્યુએટ થયા બાદ તેમણે અમદાવાદની એક સ્કુલમાં શિક્ષકની નોકરી લીધી.

ઇ. સ. ૧૯૦૩ ની સાલમાં "બંધુ-સમાજ" તરફથી પ્રસિદ્ધ માસિક પત્ર "સુંદરી સુબોધ" નું પ્રકાશન શરૂ થયું. આ પત્રનો પ્રધાન ઉદ્દેશ "સ્ત્રીઓની માનસિક, સાંસારિક, નૈતિક, શારીરિક અને ધાર્મિક ઉન્નતિ" કરવાનો હતો. "સુંદરી સુબોધ" ની શરૂઆતથીજ ભોગીન્દ્રરાવે તેમાં લેખો, વાર્તાઓ અને કાવ્યો લખવા માંડયાં. ૧૯૦૫ થી ૧૯૦૭ સુધી તેઓ "સુંદરી સુબોધ" ના એડીટીંગ સેક્રેટરી હતા. ૧૯૦૩માં સ્વ૦ રણજીતરામે ગુજરાત સાહિત્ય સભાની સ્થાપના કરી હતી. આ સંસ્થામાં પણ ભોગીન્દ્રરાવ ઉત્સાહ ભર્યો ભાગ લેતા અને ૧૯૦૬-૦૭ માં તેઓ સભાના સેક્રેટરી હતા. "સુંદરી-સુબોધ" દ્વારા તેમને સ્ત્રીઓની સેવા કરવાની સારી તક મળી. સ્વ૦ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી માફક ભોગીન્દ્રરાવ પણ માનતા કે "સ્ત્રીની ઉન્નતિ વિના દેશની ઉન્નતિ અશક્ય છે."

ભોગીન્દ્રરાવ ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવલકથાકાર તરીકે પ્રખ્યાત છે. એમની પહેલી નવલકથા "મૃદુલા" ઇ. સ. ૧૯૦૭ માં પ્રકટ થઇ અને ૭ માસના અલ્પ સમયમાં "ઉપાકાન્ત" પ્રકટ થઇ. આ બે નવલકથાઓએ તેમને ઘણા પ્રકાશમાં આણ્યા. "મૃદુલા" અને "ઉપાકાન્ત" માં તત્સમયના અગત્યના પ્રશ્નોનું સુંદર નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે એ ઉપરાંત એ બન્નેમાં ગુર્જર ગૃહજીવનનાં-ખાસ કરીને નારી જીવનનાં-તાદૃશ્ય ચિત્રો છે. "ઉપાકાન્ત" થી આકર્ષાઈ શ્રી૦ દયારામ ગીડુમલ, શ્રી૦ મલબારી અને પ્રસિદ્ધ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી શ્રી૦ ત્રિભુવનદાસ ગજ્જરે ભોગીન્દ્રરાવને મુંબઇના સુપ્રસિદ્ધ "સેવાસદન" માં સેક્રેટરી તરીકે જોડાવાનું આમંત્રણ આપ્યું અને ભોગીન્દ્રરાવે એ સ્વીકાર્યું. તેઓ ઇ. સ. ૧૯૦૮ માં મુંબઈ આવ્યા અને ત્રણ વર્ષ સુધી "સેવાસદન" ના સેક્રેટરી તરીકે કામ કર્યું. આ દરમ્યાન તેઓ ગુજરાતી હિન્દુ સ્ત્રી મંડળ, ભગિની સમાજ વિગેરે અન્ય સ્ત્રી હિતસાધક સંસ્થાઓમાં પણ આગેવાનીભર્યો ભાગ લેતા. ઇ. સ. ૧૯૧૧ માં અમુક કારણોસર તેમણે "સેવાસદન" છોડયું ત્યાર

સ્વ. મગનલાલ લીલાધર દ્વિવેદી

ગુજરાતમાં કળા નથી અથવા કલાવિષયક કંઈ સામગ્રી પણ નથી, તેવો આક્ષેપ કરનારાઓમાંજ કલાપ્રતિ પ્રેમ કે સામગ્રીના અભ્યાસનો ઉત્સાહ નથી એ નિર્વિવાદ છે. ગુજરાત કલાભૂમિ છે, તેમાં ઘણા કલાકારો ઉત્પન્ન થઈ ગયા છે અને અત્યારે પણ થાય છે, પરંતુ કદરના અભાવે તેઓ પ્રસિદ્ધિમાં આવી શકતા નથી અને તેમની કલાકૃતિઓ પણ નષ્ટ થઈ જાય છે. ગુજરાતમાં કલા હોવા છતાં તેનું સંશોધન થયું નથી, તેમજ કલાનો ઈતિહાસ પણ લખાયો નથી, એવે સમયે એક કલાપ્રેમી ગુર્જર ચિત્રકારની સંક્ષિપ્ત જીવનરેખા કલાક્ષેત્રમાં સાહિત્ય પ્રવૃત્તિની કંઇક શરૂઆત જેવું ગણાશે.

ભાઇશ્રી મગનલાલ દ્વિવેદી કાઠીઆવાડમાં લીંબડી તાબે સીયાણી ગામના વતની હતા અને જ્ઞાતિએ ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણ હતા. તેમનો જન્મ સંવત ૧૯૩૧ માં થયો હતો. તેમના માતાપિતા કાશીમાં રહેતા હતા અને તેમના જન્મ પછી ટુંક સમયમાંજ સ્વર્ગવાસી થયા હતા. આ કારણથી ભાઇશ્રી મગનલાલ ગુંફ ગામમાં પોતાના માસાને ત્યાં ઉછર્યા હતા, અને શરૂઆતની કેળવણી પણ ત્યાંજ પામ્યા હતા. ત્યાર પછી તેઓ અમદાવાદમાં પ્રેમચંદ રાયચંદ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં દાખલ થયા હતા અને ટ્રેઇન્ડ શિક્ષકની પરીક્ષામાંથી ઉતીર્ણ થઇને ભરૂચ જીલ્લામાં કેળવણી ખાતામાં શિક્ષક તરીકે જોડાયા હતા, ત્યાં એકાદ બે વર્ષ રહ્યા પછી તેમની બદલી પાટડીમાં થઇ હતી અને પાછળથી અલ્પ સમયમાં તેઓ અમદાવાદની મ્યુનીસીપાલીટીના કેળવણીખાતામાં જોડાયા હતા અને એ નોકરી તેમણે પોતાના જીવનના અંત સુધી ચાલુ રાખી હતી. તેઓ સ્વભાવે શાંત અને રમુજી હોવા ઉપરાંત સ્વતંત્ર વિચારના હતા. તેમને ઇતિહાસ, પુરાણો અને ધાર્મિક ગ્રંથો ઉપર પ્રીતિ હતી અને ચાલુ ખબરો જાણવા માટે વર્તમાનપત્રો વાંચવાનો ખાસ શોખ હતો.

ભાઇશ્રી મગનલાલને ચિત્રકલા માટે નૈસર્ગિક પ્રતિભા હતી. તેમના કોઈ ગુરૂ નહોતા. જો કે ટ્રેઇનિંગ કૉલેજમાં અને પાછળથી શિક્ષક તરીકેના વ્યવસાય દરમ્યાનમાં મુંબઈની જે. જે. સ્કુલ ઓફ આર્ટની સેકન્ડ ગ્રેડની પરીક્ષાને અંગે તેમને આ કલાનું સાધારણ જ્ઞાન મળ્યું હતું. પરંતુ ચિત્રકલાના જ્ઞાનનું પ્રદર્શન તો છેક બાલ્યાવસ્થાથીજ તેમણે કરવા માંડયું હતું.

તેમનો જીવનદીપ અકાળે ન બુઝાયો હોત તો તેઓ આપણા સાહિત્ય અનેક વધુ સુંદર કૃતિઓથી સમૃદ્ધ કરતે.

મુંબઈ, તા. ૨૦-૫-૩૪. } શાંતિલાલ તોલાટ

—: એમની કૃતિઓ: —

૧. મૃદુલા ઇ. સ. ૧૯૦૭
૨. ઉપાકાન્ત ઇ. સ. ૧૯૦૮
*૩. ચમેલી ઇ. સ. ૧૯૧૦
૪. રાજમાર્ગનો મુસાફર ઇ. સ. ૧૯૧૦
૫. સિતારાનો શોખ ઇ. સ. ૧૯૧૧
૬. જીવનકલા ઇ. સ. ૧૯૧૨
૭. નવરંગી બાલકો ઇ. સ. ૧૯૧૩
૮. રસિકચન્દ્ર (ભાગ ચોથો) ઇ. સ. ૧૯૧૩
૯. તરલા ઇ. સ. ૧૯૧૪
૧૦. આસિસ્ટંટ કલેકટર ઇ. સ. ૧૯૧૪
૧૧. રા૦ ત્રિભોવનદાસ ભાણજીનું જીવનચરિત્ર ઇ. સ. ૧૯૧૫
૧૨. મોહિની ઇ. સ ૧૯૧૫
૧૩. દિવાળી કે હોળી? ઇ. સ. ૧૯૧૫
૧૪. સ્નેહ કે મોહ (અથવા લગ્નબંધન) ઇ. સ. ૧૯૧૬
*૧૫. લગ્ન-ધર્મ કે કરાર? ઇ. સ. ૧૯૧૬
૧૬. બાલકુમાર ઇ. સ. ૧૯૧૬
†૧૭. અજામિલ ઇ. સ. ૧૯૧૭
†૧૮. કૉલેજીઅન ઇ. સ. ૧૯૧૭
†૧૯. લલિતકુમાર ઇ. સ. ૧૯૧૭
૨૦. જ્યોત્સ્ના ઈ. સ. ૧૯૧૭
૨૧. સ્ત્રીઓ અને સમાજસેવા ઈ. સ. ૧૯૧૭
૨૨. સોલીસીટર ઇ. સ. ૧૯૧૭
૨૩. બાલવાડી ઇ. સ. ૧૯૧૭
†૨૫. ટૉલ્સ્ટૉયનું જીવનચરિત્ર
†૨૫. ઇંગ્લંડનો ઇતિહાસ.

* હજી પુસ્તકાકારે નથી પ્રકટ થઇ.

† એમના અવસાનથી અપૂર્ણ રહ્યા. ("અજામિલ" નો બાકીનો ભાગ રા૦ તારાચંદ્ર અડાલજાએ પૂરો કર્યો છે.)

કેળવણીખાતામાં પોતાના હક તરીકે ઉંચી પદવી મેળવવા માટે અરજી કરતી વેળા "ગાયને ધાવતા (હકદાર) વાછડાને ખેંચતા ગોવાળ" (હકદારનો હક કેમ છીનવી શકાય ?(નું એક ચિત્તાકર્ષક ચિત્રનુ નિર્માણ કરીને તેનો ઉપયોગ તેમણે કર્યો હતો. અર્થાત કલા દરેક રીતે જીવનોપયોગી છે એવો સાક્ષાત્કાર તેમને થયો હતો.

ચિત્રકારે રંગીન ચિત્રોમા કોઈપણ રંગ તરફ અણગમો કે અધિકાનુરાગ દેખાડેલ નથી. જે પાત્ર, વસ્તુ, દ્રશ્ય વાસ્તવિક જે રંગનું સંભવે તેજ રંગથી તેને ચીતરેલ છે. ઉગ્ર રંગોને પણ અંકુશ વિના સ્થાન આપીને મિશ્રણ તથા ઘટનાના પ્રભાવથી આનંદદાયી બનાવ્યા છે અને એ રીતે અન્ય દેશોની ચિત્રકલાને મુકાબલે ભારતીય ચિત્રકલાનું યથાર્થ અને ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપનું દિગ્દર્શન તેમણે કરાવ્યું છે. ચિત્રોનાં પાત્રોનું અંગ પ્રમાણ અને મુખમુદ્રા ઉપર ભાવોની આલેખન શક્તિ પ્રશંસનીય છે. "શંકર અને ભીલડી"ના ચિત્રમાં શંકરનું અંગ પ્રમાણ અને 'દમયંતી–અજગર" પ્રસંગના ચિત્રમાં પારધીના ચહેરા ઉપર ક્રોધનો સંનીવેશ અદ્દભૂત છે. ચિત્રની પિઠિકામાં જ્યાં શિલ્પકૃતિ હોય ત્યાં તેની સમકાલિન પદ્ધતિ આલેખવામાં તેમણે સફળ પ્રયાસ કર્યો છે. એક સ્થળે જલાશયના દ્રશ્યમાં હંસો અને બતકો સાથે એક કીનારા પર પાણી પીતા જાનવરો દેખાડવા ઉપરાંત બીજા કીનારા ઉપર મગરોને જલાશયમાંથી બહાર લાવીને બેસાડવાનું તેઓ ભૂલ્યા નથી. તેમનાં ચિત્રો પાત્રો રંગભૂમિ ઉપર સ્તબ્ધ હાલતમાં ઉભેલ પાત્રો જેવાં જીવંત હોય તેવાંજ દેખાય છે.

તૈલચિત્રો જેટલાં મૌલિક છે તેટલાંજ સુંદર છે. તેમના સંગ્રહમાં એક હિંદદેવીનું પણ ચિત્ર હોવા ઉપરાંત કુદરતી દ્રશ્યો, મકાનો, પશુઓ અને પક્ષીઓનાં ચિત્રો છે અને તે માંહેલા કેટલાએકની કલ્પના શાળોપયોગી બનાવવાની હોય તેમ અનુમાન થઈ શકે છે. નાના મોટા કદના જલરંગ ચિત્રો પણ ઘણાં છે અને થોડાં કેવલ રેખાચિત્રો પણ છે.

ભાઈશ્રી મગનલાલનો ચિત્રસંગ્રહ જોતાં કલ્પનાની મૌલિકતા, ભાવનાની શુદ્ધતા અને આલેખનશક્તિની દક્ષતા ખાસ લક્ષણો રૂપે દેખાઈ આવે છે, પરંતુ એ લક્ષણો સાથે શિષ્ટતા, નિરીક્ષણશક્તિ, મનુષ્ય સ્વભાવના અને સૃષ્ટિસૌન્દર્યના અભ્યાસનો સહયોગ થવાથી તેઓ કલાવિધાનમાં સફળતા અવશ્ય મેળવી શક્યા છે. ચિત્રકલાના વિભાગોને અંગે

તેમણે આઠ કે નવ વર્ષની ઉમ્મરે બનાવેલું "કૃષ્ણ અને ગોપીઓ" નું જલરંગ ચિત્ર અદ્યાપિ પણ જળવાઈ રહ્યું છે. શિક્ષક વૃત્તિ તેમનો વ્યવસાય હતો જ્યારે ચિત્રકલા તેમનો વ્યાસંગ હતો અને તેમણે જીવનની અંતિમ ઘડી સુધી એ ચાલુ રાખ્યો હતો. તેઓ ક્ષયના વ્યાધિથી પીડાતા હતા અને સીમલામાં સારવાર માટે રહ્યા હતા, ત્યારે બીમારી દરમ્યાનમાં પણ ચિત્ર-કલા માટે પોતાના પ્રેમ ઉપર અંકુશ રાખી શકયા ન હતા, કેમકે એ સમયે પોતાના ડોકટરને "તોફાની દરિયામાં ગોથાં ખાતી નૌકામાં પોતાને જ પ્રવાસી અને ડોકટરને સુકાની" કલ્પીને એક ચિત્ર આલેખીને ભેટ આપ્યું હતું.

નોકરી ઉપરાંત પોતાનો ફુરસદનો સમય તેઓ ચિત્રકલાની આરાધ-નમાં વીતાડતા હતા; અને એ આરાધનાનો તેમને હેતુ દ્રવ્ય કે કીર્તિની પ્રાપ્તિ નહોતી, પરન્તુ કલાક્ષેત્રમાં પોતાનાથી બને તેટલો ફાળો આપીને દેશની કલા સંપત્તિમાં કંઇક ઉમેરો કરવાનો હતો. જીંદગી દરમ્યાનમાં તેમણે એક પણ ચિત્ર વેચ્યું ન હતું અને મૃત્યુબાદ ચિત્રવિક્રય કરવાની તેઓએ ખાસ મના કીધી હતી. પોતે અપુત્ર હતા. પરંતુ ચિત્ર સંપત્તિને પોતાની સંતતિ અને સંપત્તિ માનતા હતા. સંવત ૧૯૭૬માં આશરે ૪૫ વર્ષની ઉમ્મરે તેમણે આ સંસારનો ત્યાગ કર્યો, અંતિમ સમયે પણ પોતાનાં બધાં ચિત્રો તેમણે ખુલ્લાં મુકાવ્યાં હતાં અને તેમને જોતાં જોતાંજ પ્રાણત્યાગ કર્યો હતો. ચિત્રકલા ઉપર તેમના અસીમ પ્રેમની પ્રતીતિરૂપ આ કીસ્સો સાંભળીને કોની આંખોમાં આંસુ ન આવે ?

ભાઈશ્રી મગનલાલના ઘણાખરાં ચિત્રોની કલ્પના ઇતિહાસ, પુરાણો અને લોકગાથાઓમાંથી લીધેલી છે. એ પરથી તેમનું વાંચન વિશાળ હતું તેમ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. આજ દિવસ સુધી કોઇને પણ ન સૂઝયા હોય તેવા પ્રસંગો તેમણે ચિત્રસૃષ્ટિમાં સરજ્યા છે એ તેમની કલાની અપૂ-ર્વતાનો પૂરાવો છે. કાલ્પનિક ચિત્રો ભાવવાહી છે અને તે માંહેલા કેટલાક ઉપહાસાત્મક પણ છે કે, જે ભારતીય ચિત્રકલા ક્ષેત્રમાં બહુધા જોવામાં આવતાં નથી. હાસ્યરસને ચિત્રસૃષ્ટિમાં વિતિર્ણ કરવાનો સફળ આરંભ તેમણે કર્યો હતો. "વિના બોલાવ્યા મહેમાનો"નું વાંદરાઓની મીજલસનું ચિત્ર અને "ઉંચા કાનવાળા અમલદાર',નું ચિત્ર તેના દૃષ્ટાંતો છે. કવિ જેમ પોતાને માટે તેમજ પોતાના સ્વજનોને માટે કાવ્યકલાનો ઉપયોગ કરે તેમ તેઓ સાંસારિક જરૂરતના પ્રસંગોપર ચિત્રકલાનો ઉપયોગ અને તે કેટલીક વાર સફળતાથી કરતા હતા. એક સમયે અમદાવાદની મ્યુનીસીપાલીટીના

રણજીતરામ વાવાભાઈ મહેતા*

સંવત ૧૯૭૩ ના જેઠ સુદી ૧૪ તા. ૫ મી જુન ઇ. સ. ૧૯૧૭ને સોમવારના રોજ ગુજરાતી ભાષાના એક પરમ ઉપાસક અને ગુજરાત તરફ અસાધારણ મમતા ધરાવનાર સાક્ષર ભાઈ રણજીતરામ વાવાભાઈનું અકાળ મરણ થયું. આજ એ વાતને પાંચ વરસ પુરાં થાય છે તો પણ તે પ્રસંગ આંખ આગળ ખડો ને ખડોજ રહ્યો છે. દિવસોના દિવસો સુધી એ મરણનો પ્રસંગ આંખ આગળ તર્યાજ કર્યો છે અને આજે પણ અત્યારે મારી આંખ આગળ એજ દૃશ્ય નજરે તરે છે. મરણ એ શરીરની પ્રકૃતિ છે; **विकृति जिवितमुच्यते बुधैः** એવું કવિવાક્ય છે. પરંતુ આ એકજ મરણના અનુભવથી મને ઘણી વિહ્વલતા થયલી અને ઘણા દિવસો સુધી મને ગ્લાનિ રહેલી. આમ ખેદ થવાનું કારણ અસાધારણ કરુણ સંયોગોમાં ભાઈ રણજીતરામ ચાલ્યા ગયા તેજ છે.

હકીકત એવી છે કે કાશ્મીર કે મહાબલેશ્વર અથવા હવા ખાવાનાં કોઇ સ્થળમાં શેઠ નરોત્તમ મોરારજીએ પોતાના પુત્ર અને પુત્રીને નહીં મોકલતાં અંધેરી પાસે જુહુમાં જ્યાં પોતાનો બંગલો છે ત્યાંજ ઉનાળામાં તેમને રહેવાનું ઠરાવ્યું અને ભાઈ રણજીતરામની દેખરેખ નીચે તેમને રાખ્યાં. રણજીતરામભાઈમાં નવું શીખવાનો અને જાણેલું બીજાને શીખવવાનો ઘણો શોખ હતો. તેના પરિણામે તરતાં શીખવા માટે તેમણે પ્રયત્ન આરંભ્યો અને એ આરંભમાંજ પોતાની જાત ખોઇ. એમના જેવા ધીરા માણસને પણ આ સાહસ થાય છે એટલું ધ્યાન રહ્યું નહીં એ વિધિની ક્રૂરતા. જુહુ જેવું એકાંત સ્થલ—ટેલીફોનની પણ સગવડ નહીં, માણસો પણ થોડાં; શહેરમાં આવતાં જતાં ઘણો વખત લાગી જાય તેથી સગાંસંબંધીઓમાં સમાચાર પહોંચાડવવાની પણ મુશ્કેલી અને પાણીમાં તણાઈ ગયેલ શબ ત્રણચાર કલાક હાથ ન આવ્યું તેથી થયેલ વિહ્વલતા—આ બધું ભાઇ રણજીતરામભાઈનાં વિધવાએ અશ્રુપૂર્ણ નયને સહન કર્યું તેમાં શેઠના કુટુંબી-ઓનાં વાત્સલ્યથી જે દુઃખ ઓછું થયું જણાય તેજ. મોડી રાત્રે શબને અગ્નિદાહ થઇ રહ્યા પછીથી હું ઘેર પાછો આવ્યો ત્યારે મગજ ઉપર ઘણોજ ભાર જણાયો અને સવારમાં ઉઠયો ત્યારે આગલા દિવસનો પ્રસંગ ખરેખર બન્યો છે કે નહીંજ તે પણ કળી ન શકયો. પરંતુ રણજીતરામ-

* ગુજરાત જ્યેષ્ઠ સં. ૧૯૭૮, વર્ષ ૧, અંક ૩.

સૃષ્ટિચિત્રો, માનવ પાત્રો સહિત પ્રસંગો, કેવળ પશુ પક્ષીઓ અને ઉપહાસાત્મક ચિત્રો જોતાં તેઓ આ કલામાં સર્વદેશીય હતા એમ માનવું પડે છે.

આ કલાકારે પોતાનું જીવન ચિત્રકલાને ચરણે નિઃસ્વાર્થ બુદ્ધિથી અર્પણ કરીને ગુજરાતની ઉત્તમ સેવા બજાવી છે, પરંતુ તેમના જીવન દરમ્યાનમાં તેમની યોગ્ય કદર ન થઇ એ કેવળ ગુજરાતમાં રસજ્ઞતાનો અભાવ અને ગુર્જર નેતાઓ અને સાહિત્યકારોએ અત્યાર સુધી કલાની કરેલી ઉપેક્ષાનું પરિણામ કહી શકાય, જો કે ભાઇશ્રી મગનલાલને પાંચમી અને છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરીષદ અને અમદાવાદમાં મળેલ છત્રીસમી રાષ્ટ્રીય મહાસભા તરફથી રૌપ્યપદકો મળ્યાં હતાં, પરંતુ તેમની કલાકૃતિઓની ઉત્કૃષ્ટતા જોતાં મને લાગ્યું કે તેમની જે વિશેષ કદર થવી જોઇતી હતી તે હજી સુધી થઇ નથી.

સખત શિક્ષા કરી. રણજીતરામભાઇએ જીવનમાં ફરી બીડી પીધી નહીં; ફરી કોઇની કુસંગત લાગી નહીં. આખું જીવન સ્વચ્છ નિર્મલ પસાર થઇ ગયું. દુર્ગુણ અને અનીતિ તરફ એમને એટલો બધો તિરસ્કાર હતો કે તેવા લોકો સાથે તેઓ ભળી ન શકતા પરંતુ તેમનો લેશ માત્ર પરિચય પણ સહન ન કરી શકતા. વ્યવહારમાં પડયા પછીથી એવા કોઈ માણસના સંબંધમાં પ્રથમ આવવાનું થયું ત્યારે એ માણસના દુરાચારની વાત જાણતાં આખો દિવસ તેમનું સખત માથું દુખવા આવ્યું હતું અને તે માણસનું મોઢું પણ ફરીથી જોવું ગમ્યું નહોતું. કોમલ મગજ ઉપર, સામાન્ય રીતે, આવીજ અસર શરૂઆતમાં થાય છે એવો ઘણાને અનુભવ હશે.

રણજીતરામભાઈનો અભ્યાસ સહજ રીતે પુરો થઇ ગયો. સ્થલની અનુકૂલતા હતી. વ્યવહારનો બોજો માથે પડયો નહોતો અને ભણવામાં પણ હોંશીઆર હતા એટલે કે વિઘ્ન નડયું નહીં, જોકે મહેનત કરવાની તેમને ટેવ નહોતી એટલે તેમના જેવી શક્તિવાળો માણસ મહેનતથી તો કાયમ પ્રથમ વર્ગમાંજ આવે તેમ તેમના સંબંધમાં બન્યું નહીં. આવી મહેનત ન ઉઠાવી શકાય તેવી તેમની શરીરસંપત્તિ પણ હતી તે વાત લક્ષમાં રાખવાની છે. તદ્દન બાલ્યાવસ્થાથીજ તેમનું શરીર નિર્બલ હતું; હાડ મોટાં હતાં પરંતુ રુધિર અને માંસ નહીંજ. ઇ. સ. ૧૯૦૮ માં ભાવનગરમાં નિવાસ કરી રહ્યા અને ત્યાંનું પાણી માફક આવ્યા પછીથી તેમની પ્રકૃતિ સંપૂર્ણ સુધરી એમ કહી શકાય. તોપણ અસલથીજ શરીર નિર્બલ હતું એટલે તેમનુ શરીર પહેલવાન જેવું તો બન્યું નહીંજ. મને બરાબર યાદ છે કે જ્યારે મેં તેમને પ્રથમ જોયા ત્યારે મને લાગ્યું કે રણજીતરામભાઈ તો સાહિત્યમાંજ જીવે છે અને એ વાત તેમનો પરિચય વધતાં કહી ત્યારે હસીને સ્વીકારી લીધી.

અભ્યાસ પુરો થયા પછીથી શું કરવું તેની ચિંતા થવા માંડી. એક વરસ તો 'ફેલો' તરીકે રહ્યા. ઉમરેઠ ખાનગી સ્કુલમાં જગા ખાલી હતી ત્યાં અરજી કરી અને તે સ્વીકારાઇ તેથી ઇ. સ. ૧૯૦૫ ના એપ્રીલથી માંડી લગભગ છ આઠ માસ ત્યાં હેડમાસ્તર તરીકે કામ કર્યું. તેમનો કંઠ ધીમો હતો તેમજ શીખવવાની શક્તિ ખામીવાળી હતી એવો તેમનો પોતાનો અભિપ્રાય હતો તેથી આ સ્થલ છોડયા પછીથી શિક્ષક તરીકે રહેવા તેમણે ક્યાંય ઇચ્છા કરી નહીં. છેલ્લાં વરસોમાં જ્યારે ભાવનગરના

ભાઈ ગુજરી ગયા હતા જ; તેમનાં સંતાનોને અને પત્નીને તથા કુટુંબીઓને દુઃખમાં ડુબાડી ગયા હતા જ; અનેક મિત્રોને તેમની વિદ્વત્તાથી જે રસ, આનંદ, લાભ મળતો તે હંમેશ માટે ગયો હતો જ.

રણજીતરામભાઈનો જન્મ સં. ૧૯૩૮ના કાર્તિક સુદી બીજના રોજ સવારના પાંચ વાગતાં તેમના મોસાળના ઘરમાં સુરતમાં થયો હતો. તેમના પિતા મુંબઈ યુનીવર્સીટીના એલ. સી. ઈ. હતા અને ઇ. સ. ૧૯૧૧ના ડીસેમ્બરમાં તેમનું મરણ થયું ત્યારે અમદાવાદમાં નિવૃત્ત થઇ રહેતા હતા. તેમનાં માતા હાલ હયાત છે. એક ભાઈ રા. મોતીભાઇ શોલાપુર મીલમાં ડાક્ટર છે; તથા એક બેન અમદાવાદમાં રહે છે. રણજીતરામભાઈ બધાં ભાંડુમાં સૌથી મોટા હતા. તેમનાં વિધવા શાન્તાબેન ૧૯૧૮ ના તાવમાં સ્વર્ગવાસી થયાં. તેમની સંતતિમાં બેન અરુણકિશોરી (જન્મ ૧૯૦૭ ના નવેમ્બરમાં) ભાઈ અશોકકુમાર (જન્મ ઇ. સ. ૧૯૧૧ નો ઓક્ટોબર) તથા બેન ઉર્વશી–રણજીતરામભાઇ સ્વર્ગવાસી થયા પછી ત્રણચાર માસે જન્મેલ છે તે–છે.

રણજીતરામભાઇની બાલ્યાવસ્થા અમદાવાદમાં તેમજ પાલીતાણામાં પોતાના મોસાળમાં વીતી હતી. તેમનો સ્વભાવ નાનપણથી જ એકલશૂરો હતો. કોઇ તેમના મિત્રો નહોતા. ભાઇ જયસુખલાલ કૃષ્ણલાલ તથા હરિપ્રસાદ પીતાંબર મહેતા એજ બે તેમના બાલપણના સ્નેહી; અને આ બંને સાથે હંમેશ સ્નેહસંબંધ વધતોજ રહેલો. પોતાની કે પોતાનાંની વાતો કહેવાની રણજીતરામભાઈને ટેવજ નહીં. વરસોનાં વરસો સુધી ગાઢ પરિચય રહ્યો હોવા છતાં પોતાનાં સંબંધી તો એમણે બહુ ઓછું કહેલું. નાનપણની વાતો કરતાં એક વાત કરેલી મને ઘણી યાદ રહી છે. તેમના પિતાનો સ્વભાવ કડક હતો. બોલવાની ટેવ જ નહોતી. ઘરમાં હોય ત્યારે સામાન્ય રીતે વાંચવામાંજ ગુંથાઇ રહેતા અને રણજીતરામભાઇ સૌથી મોટા એટલે મર્યાદાથી એમને તો બોલાવતા પણ નહીં. આવી કડક પ્રકૃતિ છતાં પુત્રમાં કોઈ જાતની કુટેવ કે દોષ દાખલ ન થઇ જાય તે ઉપર ખાસ ધ્યાન રાખતા. અંગ્રેજી છઠ્ઠા ધોરણમાં રણજીતરામભાઈ હતા ત્યારે કુસંગતથી બીડી–સીગાર પીવા માંડેલી. તેઓ જ્ઞાતે કાયસ્થ હતા. ધાર્મિક બાધ બીડી પીવામાં તેમને કાંઇ હતો નહીં. પરંતુ કુટુંબ વૈષ્ણવ પંથ પાળતું એટલે બીડી ન પીવાતી. રણજીતરામભાઇને રબરુમાં કાંઈ કહ્યું નહીં પરંતુ એક વખત કોટના ખીસ્સામાંથી સીગાર હાથ લાગતાં ઘણીજ

ગજ્જરસાહેબને ત્યાં એકજ પ્રકારનું કામ નહોતું. રણજીતરામભાઇની હાજરીની તેમને વારંવાર જરૂર પડતી તેથી રહેવાનું પણ તેમની સાથેજ રાખ્યું હતું. કેટલાક મહીના ગીરગામ બેકરોડ ઉપર એક ઉંચા માળામાં પાંચમે મજલે તેઓ રહેતા પરંતુ વાલકેશ્વર જેટલે જવાઆવવાની મુસ્કેલી પડવાથી થોડા દિવસ પછી એ ઘર કાઢી નાખ્યું અને સહકુટુંબ ગજ્જરસાહેબ સાથે જઇ રહ્યા. ગજ્જરસાહેબ જેવી પ્રકૃતિના માણસની સેવા ઉઠાવવી અને તેમાં સંતોષ આપવો એ કાંઇ સામાન્ય વાત નહોતી–રાત્રે બાર વાગે કે બે વાગે ગમે ત્યારે તેમને નવો વિચાર સુઝે એટલે ઉંઘમાંથી પણ રણજીતરામભાઇને ઉઠાડી નોંધ લેવરાવતા. આ સ્થિતિમાં બીજો માણસ, ઓછા અનુભવવાળો અથવા જલદ પ્રકૃતિવાળો, લાંબુ ખેંચી શકે નહીં. પરંતુ રણજીતરામભાઈએ એ સ્થિતિ બે અઢી વરસ ચલાવી અને ગજ્જરસાહેબ સાથે તેમને ત્યાંથી છુટા થયા છતાં હમેશનો સંબંધ જાળવી રાખ્યો. ગજ્જરસાહેબની ઉદારતાની પણ હદ નહોતી. જુવાન રણજીતરામભાઈ ઉપર તેમને ગાઢ પ્રીતિ હતી. પોતાના નોકર તરીકે તેમના તરફ દ્રષ્ટિ નહોતી. તેમના અગત્યના કામકાજમાં રણજીતરામભાઈ ભાવનગર હતા ત્યારે અને પછીથી મુંબઇ હતા ત્યારે પણ તેમની એક મિત્ર તરીકે સલાહ લેતા. તેમના મિત્રો કે સંબંધીઓમાં વીખવાદ ઉભો થતો તેમાં રણજીતરામભાઇને પણ મધ્યસ્થ રાખતા એની મને જાતમાહિતી છે. રણજીતરામભાઇએ ગજ્જરસાહેબનો સંબંધ છોડયા પછીથી નવદસ વરસ બીજે સ્થલે ગાળ્યાં પરંતુ એમ કહેતા કે મેં જેવી ત્યાં નિરંતર સરસ્વતીની ઉપાસના થતી જોઈ હતી તેવી ફરીથી ક્યાંય જોઇ નથી.

ઇ. સ, ૧૯૦૭ ના સપ્ટેમ્બરમાં તેઓ મુંબાઇ હતા ત્યારે બીજી સાહિત્ય પરિષદ્ ભરાઈ; તેના મંત્રી તરીકે ભાઈ અંજારીઆ તથા ઠાકોરલાલ હરીલાલ દેસાઇ સાથે તેમણે પોતેજ કામ કર્યું હતું. યાદી ઘડવાથી માંડીને તેમણે પોતેજ ઘણી મહેનત લીધી હતી. નિબંધ લખવાનો અવકાશ તેમને નહોતો મળ્યો તેવી પ્રથમ પરિષદ્‌માં જેમ લોકગીતનો લેખ વાંચેલો તેમ આ પરિષદ્‌માં તેઓ કૈં લખી શકયા નહીં. પરંતુ તેમની સ્થિતિ બદલાતી જતી હતી–પરિષદ્ સંબંધે તેમને સતત ઉદ્યોગ કરવો પડતો. એ નવી સંસ્થામાં રસ ઉત્પન્ન કરવા માટે અનેક સાક્ષરો અને ગૃહસ્થો સાથે ખાનગી સંબંધે તેમજ મંત્રી તરીકે તેમને પત્રવ્યવહાર કરવો પડતો. લેખો

દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીભવનમાં રહેવાનો તેમનો વિચાર થયો ત્યારે પણ પોતાની ઉપલી બે ખામી બાબત કલાજ કરતા. તેમના પિતાની મરજી-બી. એ; થયા પછીથી સરકારી નોકરીમાં તેઓ જોડાય તેવી હતી, પરંતુ તેવો યોગ આવ્યો નહીં અને રા. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટની ભલામણથી ઇ. સ. ૧૯૦૫માંજ ગજ્જરસાહેબના સેક્રેટરી તરીકે રહ્યા. ઇ. સ. ૧૯૦૫ ના જુન માસમાં પ્રથમ સાહિત્ય પરિષદ્ મળી એ અગાઉ રણ-જીતરામભાઈ ઘણા સાક્ષરોની સાથે પત્રવ્યવહાર રાખતા. રા. મણિભાઇ સાથે પણ તેમને પત્રવ્યવહાર હતો જે ઉપરથી તેમની પ્રીતિ સંપાદન કરી હતી. મેં સૌ પહેલાં રણજીતરામભાઇનું નામ અને પત્રો ભાવનગરમાં મણિભાઇને ત્યાં જોયાં. તેમના મોતીના દાણા જેવા સ્વચ્છ અક્ષરો અને તેવું જ ઉચ્ચ લખાણ સૌ પહેલું જોયલું તે હજી સ્મરણમાં છે. પ્રથમ સાહિત્ય પરિષદ્‌ની યોજનાથી માંડી પૂર્ણાહુતિ સુધી તેમનીજ મહેનત હતી એ સૌને દેખાય તેવું હતું. તેમને માટે જે સારો વિચાર મણીભાઈને હતો તેમાં આ પ્રત્યક્ષ અનુભવથી વધારો થયો અને ગજ્જરસાહેબને ત્યાં તેમને માટે ખાસ ભલામણ કરી. ગજ્જરસાહેબ સાથેના પરિચયથી રણજીતરામભાઇના જીવનમાં ઘણા ફેરફારો થયા અને તેની સારી અસર કાયમ સુધી રહી. ગજ્જરસાહેબની વિદ્વત્તા, ભવ્ય કલ્પનાઓને મૂર્તસ્વરૂપ આપવાની અસાધારણ ખંત અને સૌથી વિશેષ તેમની ઉદારતા અને ત્યાગવૃત્તિ, એનાથી એમના જીવનમાં ઘણા નવા સંસ્કારો રોપાયા અને આમરણાંત એમના ઋણી રહ્યાનું કહેતા. સાહેબરામની વાર્તામાં ભૈરવનાથ શેઠનું પાત્ર ગજ્જરસાહેબ ઉપરથી યોજાયલું સહુ કોઈ જાણી શકે તેમ છે, જો કે તે સંપૂર્ણ તો નથીજ.

ગજ્જરસાહેબ સાથેના નિવાસ પ્રસંગે તેમને સ્વ. ગોવર્ધનરામભાઇ સાથે પણ સંબંધ થયો. ૧૯૦૭ ના જાન્યુઆરીમાં ગોવર્ધનરામ ગજ્જર-સાહેબના બંગલામાંજ અવસાન પામ્યા તે વખતે રણજીતરામભાઇ પણ હાજર હતા. ગોવર્ધનરામભાઇની હયાતીમાં અને અવસાન પછીથી તેમનું જીવનચરિત્ર રણજીતરામભાઇને હાથે લખાવી તૈયાર કરાવવા ગજ્જરસાહેબને આગ્રહ રહ્યા કરતો, પરંતુ તેમ બની શક્યું નહીં. જીવનચરિત્ર લખવા જેટલો નિકટ પરિચય ગોવર્ધનરામભાઇ સાથે તેમના મરણને લીધે થઇ ન શક્યો તે એક કારણથી પણ રણજીતરામભાઇએ એ કામ શરુ કરેલ નહીં.

માટે ઘણાઓ પાસે માંગણી કરવી પડતી. પોતાને એમ લાગે કે અમુક વિષય ઉપર ગુજરાતી સાહિત્યમાં કાંઈ લખાણ નથી તો તે વિષયનાં અંગ્રેજી પુસ્તકો મેળવી લેખક પાસે લેખ તૈયાર કરાવતા. સાહિત્ય પરિષદ્‌ની સંસ્થાને તેમના જીવનથી હું જુદી નથી પાડી શકતો. એ સંસ્થાને ઉભી કરીનેજ અટક્યા નહીં પરંતુ તે ચાલુ રહે, દેશના અનેક સાક્ષરો અને પ્રસિદ્ધ પુરુષો તેમજ સામાન્ય વર્ગ તેમાં ભાગ લે, તે બળવાન સંસ્થા બને, ગુજરાતની ભાવિ પ્રજાને દોરનાર નીવડે, ગુજરાતનું ગૌરવ વધારે, એવા બધા પ્રયત્નો તેમણે આખી જીંદગી સુધી કર્યાજ. સાહિત્ય પરિષદ્‌ને તેમના વિચારોમાં હંમેશ અગ્રસ્થાન હતું. તે સંસ્થાને માટે કડવું વાક્ય બોલનાર ગમે તે હોય તોપણ સહન ન કરી શકતા. ટુંકમાં, પરિષદ ઉપર તેમને ગાઢ મમતા હતી, અને તેના વિના તે આજ સુની છે તે પણ દેખાય છે.

રણજીતરામભાઇ ઇ. સ. ૧૯૦૮ ના એપ્રીલ માસમાં મુંબઇ છોડી ભાવનગર રા. રા. પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી પાસે રહ્યા. મુંબઇમાં ભરાયલી બીજી સાહિત્ય પરિષદ્‌ને પ્રસંગે રા. રા. વિશ્વનાથ પ્રભુરામ વૈદ્ય—જેઓ વ્યવસ્થાપક મંડળના પ્રમુખ હતા—અને તેમનો પરિચય થયો. તેમણે પટ્ટણીસાહેબને સારા માણસની જરૂર છે એમ જાણતાં રણજીતરામભાઇની ભલામણ કરી. રણજીતરામભાઇ રહ્યા એ વખતે ભાવનગર-રાજ્યના કેળવણી ખાતામાં એક જગા ખાલી હતી અને તે ઉપરજ તેમની નીમણુક થશે એમ લાગતું હતું; પરંતુ પટ્ટણીસાહેબે બહુ થોડી મુદતમાં રણજીતરામભાઇની યોગ્યતા જોઇ લીધેલી હોવી જોઇએ જેથી પોતાનું બધું ખાનગી કામકાજ તેમને સોંપી પાસેજ રાખ્યા.

રણજીતરામભાઇના જીવનમાં ભાવનગરના નિવાસને ઘણું મહત્ત્વનું સ્થાન મળે છે. તેઓ પોતે ભાવનગરથી થયલા ફાયદાઓનું અનેક વખત વર્ણન કરતા. પ્રથમ તેમની પ્રકૃતિ—જે હંમેશાં શિથિલ રહેતી તે—ત્યાંના નિવાસથી ઘણી સુધરી. હાડકાંના માળખા જેવા શરીરમાં બહુ માંસ તો ન ભરાયું પણ દઢતા તો લોઢાની આવી હતી. માઇલોના માઇલો સુધી લેશ વિસામો ખાધા સિવાય રખડવાની—ફરવાની તેમનામાં સ્ફુર્તિ હશે એમ કોઇ ઉપરથી જોનાર કહી શકે તેમ નહોતું; પરંતુ તેઓ તેમ ફરી શકતા અને તે ભાવનગર રહ્યા પછીથીજ.

ભાવનગર આવ્યા અગાઉ તેમનું માનસિક બંધારણ અમુક રીતે દ્રઢ બંધાયલું નહોતું. તાજા કોલેજ જીવનમાંથી છુટી વ્યવહારમાં પડયા અને

એમ લાગેલું કે કવિની કવિતા શાસ્ત્રીય નથી એ વાતથી તેમને ક્ષોભ નથી થતો તેનું કારણ આ પિંગળનું અજ્ઞાનજ છે. ગમે તેવી મનોહર કલ્પનાઓ ભરી હોય, ઉચ્ચ ભાવનાઓ હોય પરંતુ જ્યાં ગેય જ નહીં ત્યાં કવિતા તરીકે તે કઇ રીતે સ્વીકારાય? રણજીતરામભાઇને કવિની કવિતા માટે એટલો પક્ષપાત હતો કે બલવન્તરાય ઠાકોર તેમને કવિના શિષ્ય ગણતા.

ભાવનગરના આ નિવાસનો ઇ. સ. ૧૯૧૨ ના ડીસેંબરમાં અચાનક અંત આવ્યો. પટ્ટણીસાહેબ મુંબઇના ગવર્નરની કારોબારી કાઉન્સીલમાં નીમાયા. પટ્ટણીસાહેબ ભાવનગરથી જાય ત્યાર પછી ત્યાં રહેવા રણજીતરામભાઇની ઇચ્છા નહોતી. આટલા વરસના અનુભવ અને અવલોકનથી દેશી રાજ્યો માટે તેમને તિરસ્કાર આવ્યો હતો. માત્ર ભાવનગરનોજ તેમણે અભ્યાસ નહોતો કર્યો. દરેક રાજ્યો તરફથી પ્રકટ થતા વાર્ષિક અહેવાલો તેઓ ધ્યાનપૂર્વક વાંચતા—તે બધા અહેવાલો ઉપર જાતે ટાંચણ પણ કરતા અને તેમને ખાત્રી થઇ હતી કે દેશી રાજ્યો સુધર્યા સિવાય રહેવા યોગ્ય નથી.

પટ્ટણીસાહેબે તો રણજીતરામભાઇ સંબંધે શી વ્યવસ્થા કરવી તે ધારી મુકેલુંજ હોવું જોઇએ, રણજીતરામભાઇએ ચાલવાનું હતું તેના આગલા દિવસ સુધી પોતે હવે શું કરવા ધારે છે તે બાબત પટ્ટણીસાહેબને કે તેમનાં ઘરનાં બીજાં કોઇને જણાવ્યું નહોતું. પરંતુ તેજ રાત્રે પટ્ટણીસાહેબે રણજીતરામભાઇને મુંબઇ પણ સાથેજ આવવા કહ્યું. રણજીતરામભાઇને કાંઇ તૈયારી કરવાની નહોતીજ. ભાવનગર છોડવુંજ હતું તેથી ટ્રેનમાં બીજે દિવસે સાથેજ બેઠા.

ઇ. સ. ૧૯૧૩ થી માંડી ૧૯૧૬ ના એપ્રીલ સુધી રણજીતરામભાઇ પટ્ટણીસાહેબ સાથે રહ્યા. મુંબઇના આવા ટૂંકા નિવાસમાં તેમણે ઘણું કામ કર્યું. પરિપકવ અભ્યાસ વિના કોઇ લેખ લખવા તેઓ પ્રવૃત્ત ન થતા. મુંબઇમાં રહ્યા પછી તેમણે લેખો લખવા માંડયા. ગુર્જર સભામાં ભાષણો આપવા માંડયાં. પુના અને મહાબલેશ્વરમાં રહેવાનું થતું ત્યારે પણ ત્યાં સાહિત્યની ઉપાસના આદરતા. પુનાની ડેક્કન કૉલેજની લાયબ્રેરીનો તેમજ ધારાસભાની લાયબ્રેરીનો સારો લાભ લીધો. ફર્ગ્યુસન કૉલેજમાં શીખતા ગુજરાતી વિદ્યાર્થી સાથે તેઓ ભેળાતા. ઐતિહાસિક નોટ્સ તેમણે આ વખતે તૈયાર કરી કારણ કે તેઓ ભાવનગરમાં હતા ત્યારથી ઇતિહાસનું એક પ્રમાણભૂત પુસ્તક બહાર પાડવા ઇચ્છતા હતા પરંતુ જોઇએ તેટલાં

તેમણે પરિષદ્ માટે ફંડો લીધી હતી અને પરિષદ્‌ને ફતેહમંદ કરવા તેમણે સ્થલે સ્થલે ભાષણો કર્યાં હતાં. ભાવનગરમાં પરિષદ્‌ની એક પેટાકમીટી નીમી હતી અને તેના મંત્રી તરીકે રણજીતરામભાઇ હતા. તેમને તો પરિષદ્ કોઇ રીતે વિજયી નીવડે એવોજ આગ્રહ રહેતો અને તેથી તેમણે જાહેર સૂચનાઓ છાપાદ્વારા કરવા માંડી. સહેજ અસાવધપણાથી, ત્રીજી પરિષદ્‌ના પ્રમુખ તરીકે નરસિંહરાવભાઇની પસંદગી થવી જોઇએ એમ એમનાથી લખાયું અને તે લખાણ ઉપર અનેક જાતના પ્રહાર થવા માંડયા. વાતાવરણજ તદ્દન બદલાઇ ગયું. ભાવનગરની સભાએ દરખાસ્ત પસાર કરી તે પણ જુદી દૃષ્ટિથી જોવાઇ અને બે પક્ષ પડી ગયા. રણજીતરામભાઈ કયા પક્ષમાં રહેશે તેની કોઈને શંકા નહોતીજ. પરિષદ્‌થી અલગ થવાય તેમ નહોતું. પરિષદ્‌ના હરકોઇ કાર્યવાહકો—ગમે તેટલા શાણા અને દીર્ઘદર્શી હોય—તેમને પણ રણજીતરામભાઇની ઉપયોગિતા જણાતી. રાજકોટમાં કોઇક ન સમજાય તેવા મતભેદથી કવિ પરિષદ્‌થી જુદા પડયા હતા અને તેવી વિષમ સ્થિતિમાં રણજીતરામભાઇએ પોતાનો ધર્મ બરાબર બજાવ્યો. કવિ સાથે એવોજ સંબંધ રહ્યો અને પરિષદ્‌થી પણ પોતે જુદા ન પડયા. એ વખતે ઘણી કડવી ચર્ચાઓ ચાલી હતી અને તેજ કલહના પરિણામરૂપે આજ પણ હું ધારૂં છું કવિ જેવા સાક્ષર પરિષદ્‌થી દૂર જ રહ્યા છે. રણજીતરામભાઇને આ કલહ ઘણોજ સાલતો, પરંતુ લાંબી મુદતે 'સરલ કાઠીઆવાડીઓએ' પરિષદ્‌ના સુકાનને જે રીતે ચલાવ્યું તે વાજબી હતું એમ લાગેલું. પણ એ માન્યતા થતાં વરસો વીત્યાં હતાં.

કવિનો સ્વભાવ મોજી અને તડફડ કહી દેવાનો એમ છતાં રણજીતરામભાઈ તરફની ચાહના એમને ઘણીજ. તેઓ રણજીતરામભાઇની ઉન્નતિ થાય તેમ હંમેશ ઇચ્છતા અને તેવા યત્નો પણ વારંવાર કરતા. પરિણામ કાંઇ ન આવ્યું તે બેદની વાત છે. કવિ ભાવનગરમાં હોય ત્યારે વાતોના બહાર ચાલે. રાત્રે સુવાની વાત કેવી ? બબ્બે વાગ્યા સુધી એકઠા બેસી અનેક પ્રકારની વાતો થાય, અનેક ચર્ચાઓ થાય. તેમાં કવિની પોતાની કવિતાઓ માટે પણ બધુંજ સારૂં કહેનાર સૌ ન બેઠા હોય. તેમની ખોડ બતાવતાં તેઓ હસે અને એમજ કહે "ત્યારે એમ માનો." રણજીતરામભાઇ કાવ્યની ખુબી બહુ સારી રીતે સમજતા. ધ્વનિ અને વ્યંગ ઉપર તેઓ બહુ પ્રસન્ન થતા પરંતુ પિંગળ ન જાણતા એટલે તેમને મન તો કવિની અપદ્ય કવિતા, અક્ષરમેળ કે માત્રામેળ છંદ બધું સરખું હતું. મને

એમ લાગેલું કે કવિની કવિતા શાસ્ત્રીય નથી એ વાતથી તેમને ક્ષોભ નથી થતો તેનું કારણ આ પિંગળનું અજ્ઞાનજ છે. ગમે તેવી મનોહર કલ્પનાઓ ભરી હોય, ઉચ્ચ ભાવનાઓ હોય પરંતુ જ્યાં ગેય જ નહીં ત્યાં કવિતા તરીકે તે કઇ રીતે સ્વીકારાય? રણજીતરામભાઇને કવિની કવિતા માટે એટલો પક્ષપાત હતો કે બલવન્તરાય ઠાકોર તેમને કવિના શિષ્ય ગણતા.

ભાવનગરના આ નિવાસનો ઇ. સ. ૧૯૧૨ ના ડીસેંબરમાં અચાનક અંત આવ્યો. પટ્ટણીસાહેબ મુંબઇના ગવર્નરની કારોબારી કાઉન્સીલમાં નીમાયા. પટ્ટણીસાહેબ ભાવનગરથી જાય ત્યાર પછી ત્યાં રહેવા રણજીત-રામભાઇની ઇચ્છા નહોતી. આટલા વરસના અનુભવ અને અવલોકનથી દેશી રાજ્યો માટે તેમને તિરસ્કાર આવ્યો હતો. માત્ર ભાવનગરનોજ તેમણે અભ્યાસ નહોતો કર્યો. દરેક રાજ્યો તરફથી પ્રકટ થતા વાર્ષિક અહેવાલો તેઓ ધ્યાનપૂર્વક વાંચતા—તે બધા અહેવાલો ઉપર જાતે ટાંચણ પણ કરતા અને તેમને ખાત્રી થઇ હતી કે દેશી રાજ્યો સુધર્યા સિવાય રહેવા યોગ્ય નથી.

પટ્ટણીસાહેબે તો રણજીતરામભાઇ સંબંધે શી વ્યવસ્થા કરવી તે ધારી મુકેલુંજ હોવું જોઇએ, રણજીતરામભાઇએ ચાલવાનું હતું તેના આગલા દિવસ સુધી પોતે હવે શું કરવા ધારે છે તે બાબત પટ્ટણીસાહેબને કે તેમનાં ઘરનાં બીજાં કોઇને જણાવ્યું નહોતું. પરંતુ તેજ રાત્રે પટ્ટણીસાહેબે રણજીતરામભાઇને મુંબઇ પણ સાથેજ આવવા કહ્યું. રણજીતરામભાઇને કાંઇ તૈયારી કરવાની નહોતીજ. ભાવનગર છોડવુંજ હતું તેથી ટ્રેનમાં બીજે દિવસે સાથેજ બેઠા.

ઇ. સ. ૧૯૧૩ થી માંડી ૧૯૧૬ ના એપ્રીલ સુધી રણજીતરામભાઇ પટ્ટણીસાહેબ સાથે રહ્યા. મુંબઇના આવા ટુંકા નિવાસમાં તેમણે ઘણું કામ કર્યું. પરિપક્વ અભ્યાસ વિના કોઇ લેખ લખવા તેઓ પ્રવૃત્ત ન થતા. મુંબઇમાં રહ્યા પછી તેમણે લેખો લખવા માંડયા. ગુર્જર સભામાં ભાષણો આપવા માંડયાં. પુના અને મહાબલેશ્વરમાં રહેવાનું થતું ત્યારે પણ ત્યાં સાહિત્યની ઉપાસના આદરતા. પુનાની ડેક્કન કૉલેજની લાયબ્રેરીનો તેમજ ધારાસભાની લાયબ્રેરીનો સારો લાભ લીધો. ફર્ગ્યુસન કૉલેજમાં શીખતા ગુજરાતી વિદ્યાર્થી સાથે તેઓ ભેળાતા. ઐતિહાસિક નોટ્સ તેમણે આ વખતે તૈયાર કરી કારણ કે તેઓ ભાવનગરમાં હતા ત્યારથી ઇતિહાસનું એક પ્રમાણભૂત પુસ્તક બહાર પાડવા ઇચ્છતા હતા પરંતુ જોઇએ તેટલાં

તેમણે પરિષદ્ માટે ફંડો લીધાં હતાં અને પરિષદ્‌ને ફતેહમંદ કરવા તેમણે સ્થલે સ્થલે ભાષણો કર્યાં હતાં. ભાવનગરમાં પરિષદ્‌ની એક પેટાકમીટી નીમી હતી અને તેના મંત્રી તરીકે રણજીતરામભાઇ હતા. તેમને તો પરિષદ્ કોઇ રીતે વિજયી નીવડે એવોજ આગ્રહ રહેતો અને તેથી તેમણે જાહેર સૂચનાઓ છાપાદ્વારા કરવા માંડી. સહેજ અસાવધપણાથી, ત્રીજી પરિષદ્‌ના પ્રમુખ તરીકે નરસિંહરાવભાઇની પસંદગી થવી જોઇએ એમ એમનાથી લખાયું અને તે લખાણ ઉપર અનેક જાતના પ્રહાર થવા માંડયા. વાતાવરણજ તદ્દન બદલાઇ ગયું. ભાવનગરની સભાએ દરખાસ્ત પસાર કરી તે પણ જુદી દૃષ્ટિથી જોવાઇ અને બે પક્ષ પડી ગયા. રણજીતરામભાઇ કયા પક્ષમાં રહેશે તેની કોઇને શંકા નહોતીજ. પરિષદ્‌થી અલગ થવાય તેમ નહોતું. પરિષદ્‌ના હરકોઇ કાર્યવાહકો—ગમે તેટલા શાણા અને દીર્ઘદર્શી હોય—તેમને પણ રણજીતરામભાઇની ઉપયોગિતા જણાતી. રાજકોટમાં કોઇક ન સમજાય તેવા મતભેદથી કવિ પરિષદ્‌થી જુદા પડયા હતા અને તેવી વિષમ સ્થિતિમાં રણજીતરામભાઇએ પોતાનો ધર્મ બરાબર બજાવ્યો. કવિ સાથે એવોજ સંબંધ રહ્યો અને પરિષદ્‌થી પણ પોતે જુદા ન પડયા. એ વખતે ઘણી કડવી ચર્ચાઓ ચાલી હતી અને તેજ કલહના પારણામરૂપે આજ પણ હું ધારૂં છું કવિ જેવા સાક્ષર પરિષદ્‌થી દૂર જ રહ્યા છે. રણજીતરામભાઇને આ કલહ ઘણોજ સાલતો, પરંતુ લાંબી મુદતે ‘સરલ કાઠીઆવાડીઓએ’ પરિષદ્‌ના સુકાનને જે રીતે ચલાવ્યું તે વાજબી હતું એમ લાગેલું. પણ એ માન્યતા થતાં વરસો વીત્યાં હતાં.

કવિનો સ્વભાવ મોજી અને તડફડ કહી દેવાનો એમ છતાં રણજીતરામભાઇ તરફની ચાહના એમને ઘણીજ. તેઓ રણજીતરામભાઇની ઉન્નતિ થાય તેમ હંમેશ ઇચ્છતા અને તેવા યત્નો પણ વારંવાર કરતા. પરિણામ કાંઇ ન આવ્યું તે ખેદની વાત છે. કવિ ભાવનગરમાં હોય ત્યારે વાતોના બહાર ચાલે. રાત્રે સુવાની વાત કેવી ? બબ્બે વાગ્યા સુધી એકઠા બેસી અનેક પ્રકારની વાતો થાય, અનેક ચર્ચાઓ થાય. તેમાં કવિની પોતાની કવિતાઓ માટે પણ બધુંજ સારૂં કહેનાર સૌ ન બેઠા હોય. તેમની ખોડ બતાવતાં તેઓ હસે અને એમજ કહે “ત્યારે એમ માનો.” રણજીતરામભાઇ કાવ્યની ખુબી બહુ સારી રીતે સમજતા. ધ્વનિ અને વ્યંગ ઉપર તેઓ બહુ પ્રસન્ન થતા પરંતુ પિંગળ ન જાણતા એટલે તેમને મન તો કવિની અપદ્ય કવિતા, અક્ષરમેળ કે માત્રામેળ છંદ બધું સરખું હતું. મને

એમ લાગેલું કે કવિની કવિતા શાસ્ત્રીય નથી એ વાતથી તેમને ક્ષોભ નથી થતો તેનું કારણ આ પિંગળનું અજ્ઞાનજ છે. ગમે તેવી મનોહર કલ્પનાઓ ભરી હોય, ઉચ્ચ ભાવનાઓ હોય પરંતુ જ્યાં ગેય જ નહીં ત્યાં કવિતા તરીકે તે કઇ રીતે સ્વીકારાય? રણજીતરામભાઈને કવિની કવિતા માટે એટલો પક્ષપાત હતો કે બલવન્તરાય ઠાકોર તેમને કવિના શિષ્ય ગણતા.

ભાવનગરના આ નિવાસનો ઇ. સ. ૧૯૧૨ ના ડીસેંબરમાં અચાનક અંત આવ્યો. પટ્ટણીસાહેબ મુંબઇના ગવર્નરની કારોબારી કાઉન્સીલમાં નીમાયા. પટ્ટણીસાહેબ ભાવનગરથી જાય ત્યાર પછી ત્યાં રહેવા રણજીતરામભાઇની ઇચ્છા નહોતી. આટલા વરસના અનુભવ અને અવલોકનથી દેશી રાજ્યો માટે તેમને તિરસ્કાર આવ્યો હતો. માત્ર ભાવનગરનોજ તેમણે અભ્યાસ નહોતો કર્યો. દરેક રાજ્યો તરફથી પ્રકટ થતા વાર્ષિક અહેવાલો તેઓ ધ્યાનપૂર્વક વાંચતા–તે બધા અહેવાલો ઉપર જાતે ટાંચણ પણ કરતા અને તેમને ખાત્રી થઇ હતી કે દેશી રાજ્યો સુધર્યા સિવાય રહેવા યોગ્ય નથી.

પટ્ટણીસાહેબે તો રણજીતરામભાઇ સંબંધે શી વ્યવસ્થા કરવી તે ધારી મુકેલુંજ હોવું જોઇએ, રણજીતરામભાઇએ ચાલવાનું હતું તેના આગલા દિવસ સુધી પોતે હવે શું કરવા ધારે છે તે બાબત પટ્ટણીસાહેબને કે તેમનાં ઘરનાં બીજાં કોઇને જણાવ્યું નહોતું. પરંતુ તેજ રાત્રે પટ્ટણીસાહેબે રણજીતરામભાઈને મુંબઇ પણ સાથેજ આવવા કહ્યું. રણજીતરામભાઇને કાંઇ તૈયારી કરવાની નહોતીજ. ભાવનગર છોડવુંજ હતું તેથી ટ્રેનમાં બીજે દિવસે સાથેજ બેઠા.

ઇ. સ. ૧૯૧૩ થી માંડી ૧૯૧૬ ના એપ્રીલ સુધી રણજીતરામભાઇ પટ્ટણીસાહેબ સાથે રહ્યા. મુંબઇના આવા ટુંકા નિવાસમાં તેમણે ઘણું કામ કર્યું. પરિપક્વ અભ્યાસ વિના કોઇ લેખ લખવા તેઓ પ્રવૃત્ત ન થતા. મુંબઇમાં રહ્યા પછી તેમણે લેખો લખવા માંડયા. ગુર્જર સભામાં ભાષણો આપવા માંડયાં. પુના અને મહાબલેશ્વરમાં રહેવાનું થતું ત્યારે પણ ત્યાં સાહિત્યની ઉપાસના આદરતા. પુનાની ડેક્કન કૉલેજની લાયબ્રેરીનો તેમજ ધારાસભાની લાયબ્રેરીનો સારો લાભ લીધો. ફર્ગ્યુસન કૉલેજમાં શીખતા ગુજરાતી વિદ્યાર્થી સાથે તેઓ ભેળાતા. ઐતિહાસિક નોટ્સ તેમણે આ વખતે તૈયાર કરી કારણ કે તેઓ ભાવનગરમાં હતા ત્યારથી ઇતિહાસનું એક પ્રમાણભૂત પુસ્તક બહાર પાડવા ઇચ્છતા હતા પરંતુ જોઇએ તેટલાં

સાધનો ત્યાં મળ્યાં નહોતાં. તામ્રલેખો, અને શિલાલેખોમાંની અગત્યની સામગ્રી તેમણે ઘણી મહેનતથી નકલ કરી ઉતારી લીધી. એ સામગ્રીનો ઉપયોગ તેમના હાથથી થવા વારો આવ્યો નહીં. હાલ ફાર્બસ સભાએ ઉદારતાથી તે બધી નોટ્સ ખરીદી લીધેલી છે.

ઇતિહાસ ઉપરાંત તેમણે હીંદુસ્થાનની સ્ત્રી કવિઓ ઉપર પુસ્તક લખવા ધાર્યું હતું. સંસ્કૃત, ઉર્દુ, બંગાળી, મરાઠી સ્ત્રી કવિઓની માહિતી તેમણે મેળવી હતી તે કટકે કટકે લેખરૂપે 'વસંત'માં પ્રસિદ્ધ કરાવી હતી.

પરંતુ તેમને ખરેખરો શોખ તો વાર્તા–નવલકથાનો હતો. તેમણે જુવાનીથી એક સારી નવલકથા લખવા ધારેલું. હાલ તેમની જે નોટો પડી છે તેમાં અનેક વાર્તાઓનાં ખોખાં તૈયાર કરેલાં છે. કોઈની લીંટી, કોઇનું પાનું અને કોઇનાં ચાર પાનાં લખેલ છે. એ બધી વાતો અપૂર્ણ જ છે માત્ર તેમણે પુનામાં હતા ત્યારે "સાહેબરામ" સૌથી મોટી વાત લખવા માંડી. અમુક ભાગ લખાયો, પણ પછીથી અધુરો રહ્યો, અને કદી તે ભાગ પુરો ન થયો. એ વાર્તામાં એમનો અભ્યાસ જણાઇ આવે છે. પાછળથી મિત્રોમાં એ વાર્તા સંબંધે ચર્ચા કરવા માંડી અને હું ધારું છું ભાઇ ચંદ્રશંકર પંડ્યાએ વસ્તુ ફેરવવા કહેલું. રણજીતરામભાઇને પોતાને પણ આખી લખાઇ છે તે રૂપમાં વાર્તા પસંદ નહોતી આવતી તોપણ તે સહજ રીતેજ લખાઇ ગઈ છે એટલે હવે કાંઇ ફેરવવું નહીં એવા અભિપ્રાયથી તેમણે સુધારો કરવા માંડી વાળેલો. "સાહેબરામ" તથા "સહીયરો"ના પાત્ર આલેખનમાં એમના પરિચયમાં આવેલી ઘણી વ્યક્તિઓની આછી છાપ જણાઈ આવે છે તોપણ ઉપર લખવા પ્રમાણે ભૈરવનાથ શેઠનું પાત્ર ગજ્જરસાહેબ ઉપરથી અને "સહીયરો"માં પ્રો. નરનારાયણનું પાત્ર ભાઇ નૃસિંહપ્રસાદ ભટ્ટ ઉપરથી યોજેલું દેખાઇ આવે છે. વાર્તાના નાયક સાહેબરામની કલ્પના એકજ વ્યક્તિ ઉપરથી નથી ઉઠેલ પણ બેચાર વ્યક્તિના ચારિત્ર્યની મેળવણી છે. 'સરસ્વતીચંદ્ર'માં અલકકિશોરી અને નવીનચંદ્રનો પ્રસંગ વર્ણવાયો છે એને મળતો સેનાનો પ્રસંગ આવે છે તે વાત તેમને સાલતી. કેટલાકે એમ પણ દેસાવવા યત્ન કરેલો કે આપણે ભણેલા માણસો વિદ્યાની આવી હાંસી કરશું તો કન્યાઓને કેળવણી આપવા તરફ ભણેલા માણસોનું પણ વલણ રહેશે નહીં. તેમણે પોતે આ પ્રસંગનું કદી સમર્થન તો કરેલું નહીં જ એમ મને ખબર છે. માત્ર અનાયાસે લખાયું છે અને મનુષ્યસ્વભાવમાં એવી નિર્બલતા છે એવું અનુભવીએ

છીએ માટેજ ફેરફાર નથી કર્યો. હકીકત તરીકે એક વાત જણાવવી જરુરની છે. તેઓ કહેતા કે હું બધા સાથે ભેળાઉં એવી પ્રકૃતિનો પહેલે-થીજ નહીં, એટલે જીવનમાં ઘરનાં માણસો સિવાય કોઇને જાણવા કે મળવાનો પ્રસંગ સરખો આવ્યો નથી.

મુંબઇના એમના નિવાસ દરમીઆન તેઓ મોરારજી ગોકુલદાસની નવી ચાલીમાં રહેતા. ત્યાં ભાઇ ચંદ્રશંકર પંડયા, કનૈયાલાલ મુનશી, ઈંદુલાલ યાજ્ઞિક અને અંબાલાલ જાની સાથે ઘણા પરિચયમાં આવ્યા. ભાઇ ચંદ્રશંકરે તથા રા. મુનશીએ પોતાના રણજીતરામભાઇ સંબંધેના અનુભવો જુદે જુદે સ્થલે આપ્યા છે. ભાઇ યાજ્ઞિકે પણ ધર્મજના વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષના ભાષણ પ્રસંગે રણજીતરામભાઇ સંબંધે હાર્દિક ઉદ્‌ગારો કાઢયા હતા.

રણજીતરામભાઇએ લખવાનું ઇ. સ. ૧૯૦૨ થી શરુ કરેલ. પ્રથમ "વસંતોત્સવ" ઉપરની ટીકા તથા વિક્રમ સંવતના ૧૮ મા સૈકામાં ગુજરાતનું સાંસારિક અને ધાર્મિક દર્શન જે "M" ની સહીથી 'બુદ્ધિ-પ્રકાશ'માં કટકે કટકે પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. તેમનું શાળામાં નામ રણજીતરામ હતું પરંતુ કુટુંબમાં સૌ મણિભાઇ કહીને બોલાવતા તેથી "M" એવા એ નામના પ્રથમાક્ષરથી એ નિબંધ છપાવેલ છે.

ઉમરેઠના ટુંકા નિવાસ દરમીઆન તેમણે લોકગીતો ઘણાં એકઠાં કર્યાં હતાં. એ વરસે દુકાળ હતો અને કાઠીઆવાડ તથા ગુજરાતનાં અનેક નિર્ધન થયેલ કુટુંબો ગામડાણુંથી નીકળી ઉદરનિર્વાહાર્થે શહેરમાં નીકળી પડતાં. રણજીતરામભાઇનાં વહુ આવાં સ્ત્રી પુરુષોને ખાવાનું આપી ગીત ગવરાવે અને ત્યારેજ લખી લે. આ રીતે આ સંગ્રહ પતિપત્ની બન્નેએ એકઠો કરેલો છે. ઘણાં ગીતોની મૂલ નકલ સ્વ. શાન્તાબેનની લખેલી છે.

ભાવનગરમાં તેઓ હતા ત્યારે "ઇસુનું વર્ષ ૧૯૦૮" એ નામનો લાંબો લેખ તેમણે 'બુદ્ધિપ્રકાશ' માટે લખ્યો. ગુજરાતની બધી હીલ-ચાલોનું અવલોકન તેમાં કરેલું છે. એ પ્રથા ચાલુ રાખવા તેમને અભિ-લાષા હતી પણ પાછળથી અનેક વ્યવસાયમાં રહેવાનું થવાથી તે નિયમસર લખી ન શકતા અને એવા નિબંધોની કીંમત અમુક કાલ સુધીનીજ હોય છે એ વાત પણ તેઓ માનતા. એમના દાખલાથી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ બે ગૃહસ્થોને જુદાં જુદાં વરસોનું અવલોકન લખવાનું કામ

સોંપ્યું પણ ફલ કૈં આવ્યું નથી. ગુજરાતની બધી પ્રવૃત્તિઓનું ટુંકામાં દિગદર્શન કરાવનાર લેખ તરીકે એજ લેખ હાલ માર્ગદર્શક છે.

× × × × ×

રાજકોટમાં ઇ. સ. ૧૯૦૯ માં ત્રીજી પરિષદ્ મળી તે વખતે સામાન્ય મંત્રીઓ તરીકે પહેલીજવાર રમણભાઈની સાથે પ્રો. આનંદશંકર અને પ્રો. ઠાકોર નીમાયા. ઇ. સ. ૧૯૧૨ માં વડોદરામાં ચોથી પરિષદ્ મળી તે વખતે ભાવનગરથી રણજીતરામભાઇ મિત્રમંડલ સાથે ત્યાં ગયા હતા. તે વખતે પરિષદ્‌ના બંધારણનો ખરડો રચવામાં તેમણે ઘણો અગત્યનો ભાગ લીધો. રાજકોટમાં જે વિસંવાદ ઉભો થયો હતો તે અમુક અંશે શમ્યો હતો—જો કે કવિ તો હાજર નહોતા રહ્યા—અને પરિષદ્ ઘણી રીતે સફલ થઇ હતી.

પાંચમી પરિષદ્ ઇ. સ. ૧૯૧૫ ના મે માસમાં સુરતમાં ભરાઈ. આ પ્રસંગે રણજીતરામભાઇએ ઘણું કામ કર્યું પરિષદ્‌ના સ્થાનિક મંત્રીઓમાં ભાઇ મનહરરામનો ઉદ્યોગ ઘણોજ હતો અને તેથી પરિષદ્ વિજયી નીવડી. પરંતુ રણજીતરામભાઈએ પણ ખાસ એક માસની રજા પરિષદ્ માટેજ લીધી હતી. અને પરિષદ્ સંબંધનો ઘણો ભાર પોતાને માથે લીધો હતો.*

*લાભશંકર પ્રભુરામ ભટ્ટ (ગુજરાત જેઠ સં. ૧૯૮૭, વર્ષ ૧. અંક ૩.)

વાડીલાલ મોતીલાલ શાહ

(બચપણ અને વિદ્યાભ્યાસ)

વા. મો. શાહના વડીલો મૂળ તો અમદાવાદના જ રહીશ હતા, પરન્તુ ખેતી અને ધીરધારના ધંધાને ખિલવવા માટે તેઓ ત્યાંથી પાંચ કોશ દૂર આવેલા વિસલપુર નામનાં ગામમાં જઇ રહ્યા હતા. તેમના પિતાની યુવા-નીના સમયે જ એ વિસલપુરની નજીકમાં જ વહેતી સાબરમતીમાં જબરૂં પૂર આવવાથી આસપાસનાં ઘણાં ગામો સાથે એ ગામ પણ તણાઇ જઇ પાયમાલ થઇ ગયું અને તેથી એ કુટુંબની માલેકીની જમીન, મિલ્કત તથા વ્યાપારને અંગેની ઉઘરાણી એ સઘળું એ જળપ્રલયનો ભોગ થઈ પડ્યું અને પરિણામે જીવનની તડકીછાંયડીના વમળનો અનુભવ લેવાનો પ્રસંગ એ કુટુંબને આવ્યો. લગભગ એ અરસામાં જ ૧૮૭૮ ના જુલાઈની અગિયારમી તારીખે વાડીલાલ શાહનો જન્મ તેના મોસાળમાં વિરમગામ મુકામે થયો હતો અને નાનપણમાં ઘણે ભાગે તેઓ ત્યાં જ રહેતા હતા—માત્ર ગુજરાતી અભ્યાસ માટે થોડાં વર્ષ તેમના પિતાશ્રીની સાથે રહેવા પામ્યા હતા. ગુજરાતી છઠ્ઠું ધોરણ એમણે વિરમગામમાં જ પસાર કર્યા પછી અંગ્રેજી પાંચ ધોરણનો અભ્યાસ પણ ત્યાં જ કરવામાં આવ્યો હતો, કારણ કે વિરમ-ગામમાં એ સમયે પાંચ જ ધોરણ શિખવાતાં હતાં. એટલે આગળ અભ્યાસ કરવા માટે ચૌદ વર્ષની નાની વયે એ યુવાન વિદ્યાર્થી એકલો અમદાવાદ જઈ રહ્યો અને 'ખાનગી ટયુશન'માંથી કરાતી આવદાની વડે પોતાનું ગુજરાન ચલાવી રહ્યો હતો. એ સમયે ન્યુ ઈંગ્લીશ સ્કૂલ પૂર્ણ જાહોજલાલીમાં હતી. તેના મુખ્યશિક્ષક તથા વર્ગશિક્ષકની એ યુવક પર એટલી તો કૃપાદૃષ્ટિ હતી કે તે જોઈને છઠ્ઠા તેમજ સાતમા ધોરણના ઘણાખરા વિદ્યાર્થીઓ તો તેની પાસે શિખવા માટે આવવા લાગ્યા, જેને પરિણામે ભણતરની સાથે સાથે દ્રવ્યોપાર્જન રૂપી માસિક આમદાની વધતાં તેણે પોતાનાં માતપિતા તથા બંધુઓને તેમનાં મૂળ વતનમાં પુનઃ આવી વસવાને બોલાવી લીધાં. તાત્પર્ય એટલું જ કે વાડીલાલ શાહનાં જાહેર જીવનમાં સ્વાશ્રય રૂપી સદ્‌ગુણે જે અનોખો પાઠ ભજવ્યો છે તેનો પાયો આવી રીતે તેના વિદ્યાર્થીજીવન દરમ્યાન નંખાયો હતો.

(જાહેર જીવનની શરૂઆત અને 'જૈનહિતેચ્છુ')

વાડીલાલ શાહે જાહેર જિંદગીની શરૂઆત ખરૂં કહીએ તો સ્થાનકવાસી

। ધર્મ નામના ધર્મપંથના એક અભ્યાસક તેમજ સુધારક તરીકે કરી
l. તેમના કૉલેજ જીવન દરમ્યાન એક દિવસે ગુજરાતનાં પાટનગર
મદાવાદમાં ખંભાત સંપ્રદાયના ઉત્સાહી મુનિશ્રી છગનમલજી સ્વામીએ
સમયના વર્તમાન જૈનોની સંકુચિત વૃત્તિ અને સમાજમાં ચાલી રહેલાં
વેર માટે તેમનાં દિલમાં જળહળી રહેલી બળતરા એ યુવાન વાડીલાલ
મક્ષ કાઢીને બળબળતા શબ્દોમાં તેમનો બળાપો રજુ કર્યો, જેને પરિ-
મે વા. મો. શાહને જૈન સમાજમાં ઉદારચિત્ત વિચારોનો ફેલાવો તેમજ
યાર કરવાના ઉચ્ચ આશયથી એક માસિકપત્ર પ્રકટાવવાની ખાએશ
ઇ આવી અને તે માટેની મંજુરી પણ તેમના વડીલ પાસે માગી.
રન્તુ કૉલેજ જીવન દરમ્યાન વિદ્યાભ્યાસ કરતાં સાથે સાથે જાહેર
દગીમાં પડવા દેવાનું તેઓશ્રીને વાંધાભર્યું લાગ્યું એટલે તેમના પિતા-
ીનાં સંપાદકપણા નીચે એક માસિક પત્ર શરૂ કરવામાં આવ્યું અને
ને હજુ આજે પણ જૈનો તો ઠીક, પરન્તુ સંખ્યાબંધ જૈનેતર વાંચકો
ણ હોંશભેર યાદ કરે છે એવાં 'જૈન હિતેચ્છુ'ની શરૂઆત એ રીતે
ઈ. શરૂઆતમાં તો વાડીલાલ શાહે નીતિ અને કેળવણીવિષયક લેખો
ખવામાં તેમની કલમની અજમાયશ કરી જોઈ અને તેમના પિતાએ
ાસ્ત્રીય વિભાગ સંભાળી લીધો હતો. સદ્ગત વાડીલાલે એ સમયનાં અનેક
ખાણો માટે ધારણ કરેલાં કેટલાંયે તખલ્લુસો માંહેના 'સ્થાનક સ્પેક્ટેટર'
ાથા 'સમયધર્મ' ને તો 'જૈનહિતેચ્છુ'ના રસમગ્ન વાચકો ભાગ્યે જ ભૂલી
ાકયા હશે. એ માસિકનું સંચાલન એ પિતાપુત્રની બેડલીએ શરૂઆતમાં
ો અત્યંત શાંત શૈલીએ ચલાવવાનું રાખ્યું હતું, છતાં પણ કેટલાયે
શિથિલાચારીઓએ જનસમાજને તેની સામે ઉશ્કેરી મૂકવામાં કચાશ રાખી
નહોતી અને તેને લઇને, વાંચનના શોખ વગરના તેમજ ધર્મ નિમિત્તે
પણ બદામ સરખીએ ખર્ચવાની ધગશ વગરના તે વખતના સ્થાનકવાસી
જૈન વર્ગમાં એ માસિકને પગભર થતાં એક દશકા જેટલો લાંબો ગાળો
જતો કરવો પડયો હતો. પરંતુ એટલું તો સ્પષ્ટ જ છે કે જૈન સમાજમાં
પ્રવર્તી રહેલી અંધશ્રદ્ધા તેમજ કુરૂઢિઓ સામે જ્યારે બોલવા–લખવાનું તો
ઠીક, પરન્તુ એક હરફ વટીક કાઢવા કોઈ તૈયાર નહોતું ત્યારે એ યુવાન
વાડીલાલે નિડરતાપૂર્વક અજબગજબનાં લખાણ રૂપી 'ગોળા' ગબડાવીને
સારીયે જૈન આલમનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું અને એ રીતે અમુક અંશની
જાગૃતિ લાવવાને કારગત થવાની પહેલ તેમણે કરી હતી. એ સમયે

સ્થાનકવાસી જૈન કોમ છેક જ અંધારામાં હતી, કેળવણીનો સંચાર નહિ જેવો હતો અને અંધશ્રદ્ધાનું જોર અનહદ હતું, છતાં પણ એ પિતાપુત્ર તો અજબ પ્રકારની જાહેર હિંમતથી તેમજ અનેરી વિદ્વતાભરી રીતે એ માસિકનું સંચાલન કર્યે જતા હતા. ત્યારપછી એકાદ વર્ષના ગાળા પછી 'હિંદી પાક્ષિક ચલાવવાની જોખમદારી પણ તેઓએ માથે લીધી હતી એટલે એ બન્ને પત્રોનાં સંચાલન માટે થતા નુકસાનને પહોંચી વળવા માટે શ્રીમંતો તરફની મદદની દરકાર કરવાને બદલે જરૂર પૂરતું દ્રવ્યોપાર્જન કરવા માટે એ વાડીલાલે રંગુન જઈ દ્રવ્યપ્રાપ્તિ કરવા સાથે એ બન્ને પત્રોનાં સંચાલનમાં થોડી ઘણી પણ ખામી આવવા દીધી નહોતી.

('જૈન સમાચાર' અને જોડકે જન્મેલી સ્થાનકવાસી જૈન કોન્ફરન્સ)

'જૈનહિતેચ્છુ'ના જન્મ પછી એકાદ વરસ રહીને સદ્‌ગત વાડીલાલે સ્થાનકવાસી જૈનોની એક કોન્ફરન્સ સ્થાપવા માટે જુદી જુદી લેખમાળાઓ તથા તે માટેનો રીતસરનો પત્રવ્યવહાર કરીને ખૂબ ઉહાપોહ કર્યો હતો. પરિણામે એ કોન્ફરન્સના જન્મ પહેલાં થોડા રોજ પર પુનાના જૈન પબ્લીક તરફથી આમંત્રણ થવાથી 'જૈન હિતેચ્છુ' કાર વાડીલાલ ત્યાં ગયા હતા, જ્યાં લોકમાન્ય બાલ ગંગાધર તિળક મહારાજના શુભ હસ્તે એક જંગી સભામાં તેમને માનપત્ર અને 'પર્સ' એનાયત કરવામાં આવ્યાં હતાં અને ખુદ લોકમાન્યે એ વાડીલાલની કલમ તેમજ પ્રવૃત્તિ માટે તારીફ કરી હતી. આવાં જબ્બર માનને લાયક થવા માટે તેમજ લોકકલ્યાણકારી કાર્ય કર્યા સિવાય એ પ્રકારનાં માનનો જશ ખાટી જવો એ તાત્વિક દૃષ્ટિએ દેવું કરવા બરાબર છે એમ સમજીને તેમણે ઘેર જઈને એક હિંદી-ગુજરાતી અઠવાડિક શરૂ કરવાની પોતાની પ્રતિજ્ઞાની જાહેરાત એજ સભા સમક્ષ કરી બતાવવાની હામ ભીડી હતી અને વાચકવર્ગ જાણીને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થશે કે મોરબી મુકામે ભરાયેલાં સ્થા. જૈનોની કોન્ફરન્સનાં પ્રથમ અધિવેશનને રોજ એ સેવાવ્રતધારી વાડીલાલે 'જૈન સમાચાર'ને જન્માવ્યું હતું. પરિણામ એ આવ્યું કે ઉપતંત્રીઓ કે કલાર્કોની મદદ વગર એકલે હાથે તેમજ એકી સાથે ત્રણ ત્રણ પત્રોનાં સંચાલનનો ભાર તેમને વહેવો પડયો તેથી ૭ વર્ષ જેવા ટૂંકા ગાળાને અંતે એ જોખમભરી પ્રવૃત્તિઓએ સદ્‌ગત વાડીલાલનું શરીરબળ અને દ્રવ્યબળ એટલી હદ સુધી ચૂસી લીધું કે છેવટે નિરૂપાયે જનસમાજને થોડા સમયને માટે છેલ્લી સલામ કરીને વા. મો. શાહે 'જૈન સમાચાર'ને

યોગ નિદ્રામાં સુવાડી દીધું અને સમાજ સેવાનો કપરો માર્ગ પોતા માટે સુગમ કરવાને દ્રવ્યોપાર્જન નિમિત્તે 'સાહિત્ય રાજ્યથી ભ્રષ્ટ થઇને' એ સમાજ સેવકે વ્યાપારમાં ઝંપલાવ્યું.

(સમાજ સુધારકને વેશે)

ત્રણ ત્રણ અખબારોનાં સંચાલનનો ભાર વહેતાં વહેતાં સાથો સાથ સદ્દગત વાડીલાલે પંજાબ, માળવા, કાઠિયાવાડ તથા દક્ષિણમાં છેક કોચીન સુધી પોતાના જ ખર્ચે ફરીને લોકજાગ્રતિ માટે તથા અંદર અંદરના કુસંપ અટકાવવા માટે ભાષણો આપવાને પર્યટન પણ કર્યું હતું. પંજાબમાં એક સમયે હિંદુઓ અને જૈનો વચ્ચે મોટો ઝઘડો ચાલતો હતો અને વસ્તુ-સ્થિતિ એવી ગંભીર થઇ પડી હતી કે બંને પક્ષો સામસામા નિંદાનાં હેન્ડબીલો પ્રતિદિન બહાર પાડતા હતા. પરંતુ એ કુસંપ અટકાવવામાં સદ્દગત સફળ નીવડયા હતા. એવો જ બીજો પ્રસંગ વરાડ પ્રાંતની રાજ-ધાની અમરાવતીમાં બન્યો હતો ત્યાં જૈનોના બે જુદા જુદા ફીરકાઓ વચ્ચે ટંટો-ફીસાદ ચાલતી હતી. ઝઘડાની એ આગ બુઝાવવાને વા. મો. શાહે એક જાહેર ભાષણ આપ્યું હતું. એ ભાષણ સાંભળીને તે સભાના પ્રમુખ સુપ્રસિદ્ધ દેશભક્ત ખાપરડે મહાશયે તેમને સઘળી કોમોના શ્રોતા-ઓથી બનેલી એક સભા વચ્ચે માનપત્ર આપ્યું હતું. એ સિવાય મુંબઇ, પોરબંદર, માંગરોળ, વેરાવળ ઇત્યાદિ સ્થળોનાં મહાજનો તરફથી પણ માનપત્રો અપાયાં હતાં. અને તેમની સુધારકવૃત્તિ તેમજ સમાજસેવાની ધગશની કદર બૂઝવા નિમિત્તે શ્વે. સ્થા. જૈનોની કોન્ફરન્સના પંજાબનાં અધિ-વેશન પ્રસંગે ના. મોરબી નરેશના હસ્તે એક સુવર્ણચંદ્રક તેમને એનાયત કરવામાં આવ્યો હતો. આ બધા માન મળવાના પ્રસંગોમાંથી સદ્દગતને સમાજસેવા તેમજ સંસારસુધારા માટે એવી તો અજબ પ્રેરણા મળવા પામી કે જેને લઇને સને ૧૯૧૪ પછી તો અનેકગણાં જોરપૂર્વક સમા-જમાં ઘર કરી બેઠેલી કન્યાવિક્રય, બાળલગ્ન, વૃદ્ધલગ્ન, ફરજયાત વૈધવ્ય જેવી અનેક બદીઓને તેમજ ભૂતનાં વળગાડને પણ ભૂલાવે એવાં અજ્ઞાન રૂપી 'વળગાટ' ને જડમૂળથી ઉખેડવા માટે તેઓશ્રીએ ભગીરથ પ્રયત્નો સેવ્યા હતા. ઝાલાવાડ પ્રાંતમાં કન્યાવિક્રય દૂર કરવા માટે, અમુક શહેરના લોકોની ખફગી વહોરી લઇને પણ તનતોડ પ્રયત્નો તેઓએ સફળતાપૂર્વક આદર્યા હતા, અને જૈન સાધુઓનો સડો દૂર કરવાને તેમણે આરંભેલા

જોખમભર્યા પ્રયાસોને પરિણામે તેમને સેંકડો માણસોના શત્રુ પણ બનવું પડયું હતું અને પરિણામે ઘણું સહન કરવું પડયું હતું. પરંતુ આખર સુધી પોતાના સિદ્ધાંતને ચુસ્તપણે વળગી રહેવાના અજબ ગુણોને લઇને છેવટે સાધુઓ પૈકીના સુજ્ઞ વિભાગે તેમના તરફ સંપૂર્ણ માનની લાગણી દર્શાવવા માંડી હતી અને કચ્છમાં પહેલ વહેલી 'સાધુ પરિષદ્' પણ તેમના જ ઉપદેશને પરિણામે ભરાવા પામી હતી. એ પરિષદ્‌માં સાધુવર્ગે વાડીલાલ શાહને **'જૈન સાધુઓમાં નવું લોહી રેડનાર ઉપકારી પુરૂષ'** તરીકે સ્વીકારી તેમનો આભાર માનવાનો ઠરાવ પણ કર્યો હતો. ત્યારબાદ મારવાડી સાધુઓએ પણ 'સાધુ પરિષદ્' ભરીને સંગઠન માટે શુભ પ્રયાસો કર્યા એ પણ વા. મો. શાહની જહેમતનાં પરિણામરૂપ હતું. તે ઉપરાંત લીંબડી અને અમદાવાદ ખાતે સાધુસમાજ વચ્ચે હાજર થઇને અમુક દુરાચારી સાધુઓને બાતલ કરાવવા તેમને બહુ શોપવું પડયું હતું, પણ પરિણામ ઉત્તમ આવ્યું હતું.

'રતલામ જૈન ટ્રેનિંગ કૉલેજ' અને લોકકેળવણી

સદ્‌ગત વાડીલાલ કહેતા કે વિશ્વધર્મ તરીકે જૈન ધર્મનો સ્વીકાર દુનિયા કરે એવો સંભવ વિશેષ છે, કારણ કે જગતના કોઈ પણ ખૂણામાં રહેનારને એ જૈન ધર્મમાં ઉપદેશાયલાં તત્વો ગ્રહણ કરવામાં કંઈ પણ વાંધો નડે એવું નથી. આવી વિશાળ દૃષ્ટિએ યોજાયલા ધર્મનું રહસ્ય અને ઉપદેશકો સાથે અંગ્રેજી, સંસ્કૃત, હિંદી વગેરે ભાષાઓનું જ્ઞાન યુવકોને આપીને ઉપદેશકો તૈયાર કરવા માટે સદ્‌ગતે ભગીરથ પ્રયત્નો આદર્યા હતા અને તેને માટે અનેક લેખો લખીને જુદા જુદા પ્રાંતોમાં પદરનાં ખર્ચે મુસાફરી કરીને તેઓએ એક ફંડ એકઠું કર્યું હતું અને રતલામ ખાતે સને ૧૯૧૧ માં એક 'જૈન ટ્રેનિગ કોલેજ' સ્થાપવામાં તેઓ ફળીભૂત થયા હતા. પરંતુ સમાજના દુર્ભાગ્યે સદ્‌ગત વાડીલાલની યોજના મુજબ એ કૉલેજનું સંચાલન થયું નહિ એટલું જ નહિ પણ ત્રણ વર્ષ સુધી એ અખતરાને અજમાવીને તેના સંચાલકોએ 'જાગ્યા ત્યાંથી સવાર' ગણી એ કામ સમેટી લીધું હતું. એ સઘળી હકીકતનો ઉલ્લેખ વા. મો. શાહે ૧૯૧૪ ના 'જૈન હિતેચ્છુ' માં 'મારૂં મરવા પડેલું વહાલું બાળક-રતલામ ટ્રેનિંગ કૉલેજ' શીર્ષક લેખમાં પૂરતા વિવેચન પૂર્વક કર્યો હતો.

એ કૉલેજના ચાર સુનંદા વિદ્યાર્થીઓને સાધુ બનાવવા માટે અમુક

મુનિએ પ્રયાસ સેવ્યો ત્યારે સદ્‌ગત વાડીલાલે જાતે મળવા જઇ, સેંકડો મનુષ્યોના શત્રુ થવાના જોખમે પણ એ વિદ્યાર્થીઓને ફરી પાછા કૉલેજમાં આણ્યા હતા. અને વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યેની મર્હુમની લાગણી માટે તો લખવું જ શું? અમદાવાદ ખાતે મેટ્રિક્યુલેશનની તેમજ સ્કુલ ફાઇનલની પરીક્ષા આપવા આવતા ત્રણે ફીરકાના જૈન વિદ્યાર્થીઓને **પોતાનાજ ખર્ચે** ભોજન-ઉતારાની સગવડ કરી આપતા એટલુંજ નહિ પણ તે વિદ્યાર્થીઓને માટે દાકતરી મદદ ઉપરાંત જુદા જુદા વિદ્વાનોને રોકીને પરીક્ષાપત્રોના જવાબ સંબંધી જરૂર પૂરતી સમજણ અપાવવાને પણ પ્રબંધ તેઓએ વરસો સુધી કર્યો હતો. વળી તેમની ખરાબમાં ખરાબ સ્થિતિના સમયે પણ સ્ત્રીધન વેચીને મળેલી રકમ સ્થા. જૈન કોન્ફરન્સને મોકલાવીને 'વિદ્યોત્તેજક ફંડ' ખોલવાની અરજ કરનાર પણ એ વાડીલાલ શાહ પોતે જ હતા અને એ ફંડના ભંડોળમાં વૃદ્ધિ કરાવવા માટે કેટલાયે લેખો લખીને તેમજ જાતે જુદે જુદે સ્થળે ફરીને તથા ભાષણો આપીને ચારથી પાંચ હજારની રકમ એ ફંડમાં તેઓએ જમા કરાવી હતી. આ બધા ઉપરાંત 'જૈનસમાચાર ઑફિસ' માંજ એક 'ફ્રી નાઇટ ક્લાસ' તેમણે ખોલ્યો હતો, જેમાં હરકોઈ જ્ઞાતિ કે ધર્મના પુખ્ત ઉમરના કોઈ પણ માણસને નીતિ અને સામાન્ય ધર્મનો ઉપદેશ બબ્બે ત્રણ ત્રણ કલાક સુધી દર રાત્રિએ તેઓ આપતા તેમજ જુદા જુદા ધર્મના મહાત્માઓના પુસ્તકો વાંચવાનો જનતાને શોખ જગાડવાને માટે તેમની પોતાની 'જૈનસમાચાર લાયબ્રેરી' ને જાહેર પુસ્તકાલય તરિકેનો ઉપયોગ કરવાની છૂટ સૌ કોઇને તેમણે આપી હતી અને દર અઠવાડિયે, એ 'જૈનસમાચાર હોલ' માં સારા સારા વિદ્વાનો પાસે ખાસ વિષયો પર ભાષણો અને વ્યાખ્યાનો કરાવવાનો પ્રબંધ પણ તેમણે વરસો સુધી કર્યો હતો.

ધર્મ–સેવા કરવા જતાં નડેલી 'ધાડ'

'વિદ્યોત્તેજક ફંડ' માં ચારથી પાંચ લાખની રકમ અપાવવાનો પ્રયાસ કરવા જતાં પત્રકારોને માથે લટકતી 'ડેમોક્લિસની તરવાર' રૂપી માનહાનિ (ડેફેમેશન) ના સપાટામાં સદ્‌ગત વાડીલાલ પણ આવી ગયા હતા અને એ બાબત માટે પ્રજાનું તેમજ સરકારનું ધ્યાન ખેંચવા માટે લખાયલાં 'અગ્ર લેખો' અને નોંધો બદલ માફી માગવાનું કહેવામાં આવતાં તેમ કરવાને બદલે તેમણે પોતાના શિર પર સંકટ વહોરી લીધું હતું.

'માનહાનિ' ના એ ખટલામાં સામા શ્રીમંત પક્ષ તરફથી મોટા વકીલ-બેરિસ્ટરો અને સોલિસિટરોની ફોજ હોવાથી અને સદ્દગત વાડીલાલે કાયદાનો અભ્યાસ નહિ કરેલો હોવાથી કેટલાએ જનોએ એમના બચાવ સારૂ ધારાશાસ્ત્રી રોકવાને માટે એક 'પર્સ' આપવાનું કહ્યું ત્યારે એ મદદનો પણ સાભાર અસ્વીકાર કરી પોતે જાતે કાયદાનો અભ્યાસ શરૂ કરી દીધો હતો અને એ મુકર્દમામાં પોતાનો બચાવ પોતે જ કર્યો હતો. પરંતુ કાયદાની બારીકીઓ તેમજ ઉલટ તપાસ કરવાના અનુભવની ખામીઓને અંગે એ કેસમાં તેમની હાર થઇ અને છેવટે એ લખાણ લખવા બદલ દિલગીરી દર્શાવવાની સામા પક્ષની માગણી રૂપી ઉપકારનો પણ સાભાર અસ્વીકાર કરીને એ માસની સાદી કેદની શિક્ષાનો હસ્તેમુખે સ્વીકાર કર્યો હતો.

('સંયુક્ત વિદ્યાર્થી ગૃહ' ની સ્થાપના)

જાહેર જીવનને તિલાંજલિ આપીને જનસમાજનને છેલ્લી સલામ કરનાર વાડીલાલે સને ૧૯૧૩ ની આખરે ઘડીભર એમ માન્યું કે પોતે સેવાવ્રતથી છૂટા થયા છે. પણ જનસેવાના રંગે રંગાયા હોય તે જ જાણી શકે છે કે એ વ્રતથી દૂર રહેવું બહુ આકરૂં હોય છે, અને થોડા સમય-માંજ વાડીલાલ શાહ પોતાની વ્યાપાર પ્રવૃત્તિનાં સંચાલનની સાથોસાથ ફરી વાર સમાજસેવક તરિકેનો પાઠ ભજવવામાં પોતાનો ફાજલ પડતો બધો વખત ગાળવા લાગ્યા, અને તે એટલે સુધી કે સને ૧૯૧૭ માં સ્થા. જૈન કોન્ફરન્સની અમદાવાદ મુકામે ભરાયેલી જનરલ કમીટીની સભામાં પોતાનું સર્વસ્વ કોમને અર્પણ કરવાની તેમજ ત્રણ વર્ષ સુધી કોન્ફરન્સના વગર પગારે-માનદ સેવક તરિકે જનસેવા કરવાની દરખાસ્ત પોતે જ રજુ હતી. પરંતુ એ દરખાસ્તનો સ્વીકાર કરવામાં ફક્ત એક મતવિરુદ્ધ પડયો, તેથી સભાના પ્રમુખે તે દરખાસ્ત પાછી ખેંચી લેવાનો શ્રી. શાહને આગ્રહ કર્યો હતો અને એ રીતે જનસેવા કરવાના પોતાના મનોરથમાં નિષ્ફળ નિવડવાના અવસરનો અનુભવ કર્યા પછી પોતે જુદી જ દિશામાં ઝંપલાવ્યું. કોન્ફરન્સ સાથેનો સંબંધ તોડી નાંખીને અમદાવાદ તથા મુંબઈમાં 'સંયુક્ત વિદ્યાર્થીગૃહ' ની સ્થાપના કરવા નિમિત્તે તેમણે તનતોડ મહેનત આદરી અને પરિણામે સને ૧૯૧૭ માં મહાત્મા ગાંધી અને બીજા કેટલાયે દેશનેતાઓની હાજરી વચ્ચે સદ્દગત શાહે

ટેકલ રીફોર્મ' અને એ કામ માથે લેનારની સર્વદેશીય યોગ્યતાનાં લક્ષણ બતાવી આપ્યાં હતાં. આ પુસ્તક જગતભરના ચિંતકો અને ફિલસુફોમાં વેના મૂલ્ય પ્રચાર અર્થે ફેલાવો કરવા માટે લેખકે પદરના પાંચેક હજાર રૂપિયા ખર્ચ્યા હતા અને યૂરોપ તથા હિંદના ચુનંદા વિચારકોએ તેમજ રાજદ્વારીઓએ એ પુસ્તકની પુષ્કળ પ્રશંસા કરી હતી.

એ બધાં ઉપરાંત '**મુંઝાઇ પડેલી દુનિયા**' શીર્ષક લેખમાળાદ્વારા જનતા સમક્ષ આજની દુનિયાની ખરી મુંઝવણનાં સાચાં કારણોનો ચિતાર રજુ કરવામાં આવ્યો હતો, અને '**આ બધો પ્રતાપ વેપારનો!**' (૧૯૨૭) નામનો લેખ પ્રગટ કરીને, ઉચ્ચતમ જીવનને અનુકૂળ તેમજ જરૂરી એવાં વાતાવરણને અશક્ય બનાવનાર આજના વ્યાપારીયુગ પર લેખકને કેટલો તિરસ્કાર હતો તે બતાવી આપ્યું હતું. આવી જબ્બર સાહિત્યસેવાને ધ્યાનમાં લેતાં પહેલાં સૌ કોઇએ નોંધી રાખવું ઘટે કે વાડીલાલ શાહે લખવા ખાતર કદિ પણ લખ્યું નહોતું, પરન્તુ મનન કરવાની સ્થિતિમાં મૂકાવું પડે એવો બનાવ કે ઘટના જ તેમની પાસે કલમ ઉપડાવી શકતાં. વળી સાહિત્ય કે સાક્ષરિત્વ એ કંઈ તેનાં ધ્યેય નહોતાં. સને ૧૯૨૭ માં સાહિત્ય પરિષદ્ મારફત મળેલાં ગલીયારા પારિતોષિકનાં અભિનંદનના જવાબમાં તેઓએ કહેલું કે " I am not a 'સાહિત્યકાર'. I do not write for the sake of writing or for adding to or improving literature. I think and feel and when my action of thinking and feeling reaches its zenith it showers in the form of words which people call 'Books'!" ટૂંકમાં સદ્દગતનું એક પણ પુસ્તક, ભાષણ, લેખ એવો નથી કે જેમાં જૈન તેમજ જૈનેતર સિદ્ધાંતને વાણા ને તાણાની માફક ગુંથીને જનતાનાં જીવનને જય તેમજ પ્રકાશનું–કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગનું ધ્યેય આપવાની તેઓએ જહેમત ન ઉઠાવી હોય.

સમાજ સેવાનો છેલ્લો પ્રયત્ન અને વિદેશગમન

સમાજસેવાની ધૂન સદ્દગત વા. મો. શાહને એટલી હદ સુધીની હતી કે શ્વેતામ્બર અને દિગમ્બર જૈનો વચ્ચેના ઝઘડાના સમાધાન માટે પદરના ખર્ચે તેમણે ભગીરથ પ્રયત્નો કર્યા હતા અને કોમી પ્રતિનિધિત્વનો અવાજ જે વખતે શરૂ થયો તે વખતે તેને દાબી દેવાને એ વાડીલાલ શાહે તનતોડ

મહેનત કરી આકાશ પાતાળ એક કર્યાં હતાં. મહાત્મા ગાંધીજીનું ઑઇલ પેઇન્ટીંગ એક જાહેર સભામાં રાષ્ટ્રિય શાળાનાં ફંડ માટે લીલામ કરવામાં આવતાં ગાંધીજીના ભકતોની મોટી સંખ્યા જ્યારે પાંચસો રૂપિઆની રકમથી આગળ વધતી અટકી હતી ત્યારે એ સભામાં એક પ્રેક્ષક તરીકે થોડી મિનિટની હાજરી આપવા આવેલા સદ્ગત શાહે ૨૭૦૦ રૂપિયામાં ખરીદી ત્રણસો સુધીની રકમ બોલનાર એક વૃદ્ધ પણ ભક્તિમાન બાઇને એ છબી ભેટ તરિકે આપી દઇને ચાલી નીકળ્યા હતા. વળી વિધવાવિવાહનો સુધારો પોતાના ઘેરથી જ શરૂ કર્યો હતો. પરન્તુ આ બધા પ્રસંગો સાથે 'યુદ્ધ' ખેલવા જતાં જે કપરા અનુભવનો સામનો તેમને કરવો પડયો તે અનુભવે જ તેમને જાહેર જીવનમાંથી નિવૃત્ત થવાને પ્રેર્યા અને સને ૧૯૨૧ ની સાલથી તો તેઓ બધી પ્રવૃત્તિઓનો 'વળગાટ' છોડી દઇને આધ્યાત્મિક ચિંતન તેમજ મનનમાં જ મસ્ત રહેવા લાગ્યા. પરંતુ સને ૧૯૨૭ ની અધવચમાં તેઓને ખૂબ આગ્રહ કરીને તેમજ સમાજહિતને લગતી તેમની આકરી માગણીઓને સંતોષવાની ખાત્રી આપીને શ્વે. સ્થાનકવાસી જૈન સમાજે, નિવૃત્તિ લેતા એ ફિલસુફને ફરી એક વાર જાહેર જીવનમાં ઘસડયો હતો, અને તેને પરિણામે બિકાનેર મુકામે ભરાયેલી સ્થા. જૈન કોમના સભાપતિ તરિકેનું તેમજ તેજ મુકામે ભરાયેલા સમસ્ત જૈન મહામંડળના વીસમા અધિવેશનના પ્રમુખ તરિકેનું તથા તારણ સમાજ દિગમ્બર જૈન સમાજના કુલસરમુખત્યાર તરિકેનું ગૌરવભર્યું પદ તેઓએ એક લોકનેતાને છાજે તેવી કુનેહથી શોભાવ્યું હતું અને સાથોસાથ કોન્ફરન્સના મુખપત્ર "જૈનપ્રકાશ" ના સંચાલક તેમજ મુખ્ય લેખક તરિકે સમાજહિતનાં અનેક કાર્યો કરવાં ધાર્યાં હતાં; અને સૌ કોઈ જાણે છે કે દશ દશ વર્ષનાં મનન તેમજ ચિંતન પછી એ અરસા દરમ્યાન લખાયલાં તેમનાં સઘળાં લખાણ તત્વજ્ઞાનના નિચોડ રૂપ તેમજ કોઇ અનોખી રીતે 'અપૂર્વ' હતાં. પરંતુ એ વીર 'યોદ્ધા' ની 'આગ' સ્થાનીકવાસી જૈન સમાજથી જરા પણ જીરવી શકાઈ નહિ અને પરિણામે સમાજનું હિત કરવા જતાં ગજબનું અહિત થવાનો સંભવ વિશેષ છે એમ શ્રીયુત શાહને લગતાં તેમનાં હૃદયને તેમજ શરીર સ્વાસ્થ્યને એવી તો જબ્બર ચોંટ લાગી હતી કે તેઓએ તુરતમાં જ સભાપતિ તરીકેનાં પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું આપ્યું એટલું જ નહિ પણ ડોકટરોના અત્યંત આગ્રહને વશ થઇને, શરીરસુધારણા અર્થે તેઓની જર્મની સુધીની વિલાયત યાત્રા કરવાનું સાહસ ખેડ્યું હતું. ત્યાંથી

તેઓ એકાદ વરસ રોકાઈને સ્વદેશ પાછા ફર્યા પછી તદ્દન નિવૃત્તિમય જીવન ગાળતા હતા. પરન્તુ એ બધા અરસા દરમ્યાન તેમણે સ્નેહીઓ તેમજ જીજ્ઞાસુઓ પ્રતિ પ્રત્યુત્તર રૂપે કરેલો પત્રવ્યવહાર ઘણો જ કિંમતી તેમ જ ગુજરાતી સાહિત્યમાં અનોખો ફાળો આપનારાં સત્ત્વ તરિકે શોભે એવો છે.

ઉપસંહાર

ગુજરાતની ભૂમિ પર એવું અનોખું જીવન જીવનાર એ વાડીલાલ શાહનાં જીવનની આછી રૂપરેખા આંહિ પૂરી થાય છે. પરંતુ એમના સ્વર્ગવાસની આ બીજી સંવત્સરીના રોજ એમનાં જીવનનો સરવાળો સમજવા પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. એમણે આપણને અજ્ઞાનને દૂર કરી જ્ઞાનનો પ્રાદુર્ભાવ કરવાની પ્રેરણા વારસામાં આપી છે; તેમણે આખાં જીવન દરમ્યાન 'મિથ્યાત્વ' અને ' સમકિત ' (Right knowledge) વચ્ચેનો ભેદ સમજાવવા તનતોડ પ્રયાસ સેવ્યો હતો; જનતાનાં હૃદયમાંથી ધર્મધુતારાપણાંને દેશવટો અપાવી ખરાં ધાર્મિકપણાંની સ્થાપના કરવાની એમને ઉમેદ હતી; જનતા ' મુડદાંની ચુપકી ' ને તિલાંજલિ આપી યોગીની–ફિલસુફની ચુપકી ધારણા કરે એમ તેઓએ ઉપદેશ્યું હતું; ચાહે તેવાં સારાં–નરસાં કાર્ય કરવાનો ' મોહ ' દૂર કરી એ કાર્ય કરવાનો ' શોખ ' પ્રકટાવવાનું જીવનભર એમણે શીખવ્યું હતું; વ્યક્તિગત લાભોને બાજુ પર રાખી સામાજિક લાભોની દૃષ્ટિ કેળવતી થવાના પ્રયાસો સેવતી જનતા થાય એવી એમને ખાએશ હતી. ટુંકમાં એવી એક પણ પ્રવૃત્તિ એમણે આદરી નહોતી કે જેના મૂળમાં સમષ્ટિભાવની પ્રેરણા સિવાય બીજું કંઇ હોય; એવી એક પણ અપીલ એમણે કરી નથી કે જે લખવા પહેલાં પોતા તરફનો ફાળો તેમણે આપ્યો ન હોય. એટલે આપણે એમની ખરી સંવત્સરી ત્યારે જ ઉજવી કહેવાય જ્યારે તેઓએ ઉપદેશેલા તત્વને અપનાવી લઇને, ભવિષ્યમાં પાંચ પચીસ કે તે કરતાં પણ વધારે વરસો પછી સદ્દગત શાહનો આત્મા નૂતન દેહ ધારણ કરીને તેઓનું અધૂરૂં રહેલું ' મિશન ' પૂરૂં કરવા 'અવતરે' ત્યારે તેને ખેલવા માટે યોગ્ય ભૂમિકા આપણે તૈયાર કરી શકીએ. અને એ વાતની સૌ કોઈ ખાત્રી રાખે કે એવું ક્ષેત્ર તૈયાર થશે તો એ નૂતનદેહધારી વાડીલાલ આ જીવનમાં ઘૂમેલ છે તેના કરતાં પણ દશ ગણાં જોરથી અને શૌર્યથી તેમજ એટલી જ હિંમતથી ઘૂમશે અને તેનાં અધુરાં રહેલાં મિશનને પાર પાડશે.

ત્રિભુવન વીરજીભાઈ હેમાણી

હરગોવિંદદાસ ઇશ્વરદાસ પારેખ

જન્મ તા. ૩૦-૧૨-૧૮૭૯ મરણ તા. ૨૨-૧-૧૯૩૪

ગુજરાત અને હિંદી કલામાં અપૂર્વ રસ લેનાર, જર્જરિત થયેલી, ગુંગળાઇ ગયેલી હિંદી કલાને પોતાના પ્રાણુને ભોગે સજીવન કરનાર શ્રી. હરગોવિંદદાસ ઇશ્વરદાસ પારેખનો જન્મ તા. ૩૦-૧૨-૧૮૭૯ ને દિને થયો હતો. એમની બાલ્યાવસ્થા, યુવાવસ્થા સંબંધી વિગતો મેળવવા લેખકે પ્રયાસ કરવા છતાં આવા ભેખધારી રસાત્માના સંબંધી બહુજ અલ્પ વિગતો મેળવી શકાઇ છે એ આપણી કરૂણ દશા છે.

સ્વ. હરગોવિંદદાસે અંગ્રેજી સાત ધોરણ સુધી અભ્યાસ કર્યો હતો, અને પછી બેંકીંગમાં રસ પડવાથી બેંકીંગનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો હતો. આ અભ્યાસના પરિણામે તેઓએ ઇન્ડસ્ટ્રીઅલ બેંક સુરતમાં સ્થાપી હતી. આ સમય દરમ્યાન એમને કલાની લગની લાગી હતી. પોતાની આર્થિક સ્થિતિ સારી હોવાથી જુદી જુદી જગ્યાઓમાંથી કલાના સુંદર નમૂનાઓ પુષ્કળ પૈસા ખરચીને તેઓએ એકઠા કરવા માંડયા. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે સ્વ. હરગોવિન્દદાસનું ઘર સ્વ. પુરૂષોત્તમ વિશ્રામ માવજીના ઘરની માફક કલામંદિર થઇ રહ્યું. આ સમય દરમ્યાન તેઓ ગાડીઘોડે ફરતા, જાતે ગાડી હાંકતા અને કોઈ રસિક આત્માની માફક કલામય જીવન જીવતા.

પણ આવી રીતે કલાના નમૂનાઓ એકઠા કરવામાં હરગોવિંદદાસે ખરચ તરફ બીલ્કુલ લક્ષ આપ્યું જ નહીં. ભોજરાજાની માફક કલાના નમૂનાઓ મેળવવા એમણે ધન વેરતી વખતે પાછું ફરીને જોયું નહીં. પરિણામ એ આવ્યું કે એમની આર્થિક સ્થિતિ બગડતી ગઈ, ઇન્ડસ્ટ્રીઅલ બેંક બંધ કરવી પડી, ગાડીઘોડા કાઢી નાંખ્યા, આર્થિક વિમાસણ વધી અને કલાને માટે હરગોવિંદદાસ ફકીર બન્યા. ગાડીઘોડે ફરનાર હરગોવિંદદાસને જેમણે પૂર્વાવસ્થામાં જોયા હોય અને સાધન વિનાના, ગરીબાઇમાં સડતા, પગે ઘસડાતા હરગોવિંદદાસને પાછલી અવસ્થામાં જોયા હોય તેમને આઘાત થયા વિના રહે નહીં.

આવી ઉગ્ર વિમાસણ હોવા છતાં કલાના અપાર પ્રેમ અને ધગશને લીધે હરગોવિંદદાસનો રસાત્મા સૂકાયો નહીં અને એમણે તો કલાને અર્થે ગુજરાતમાં પ્રચાર કામ શરૂ કર્યું. એ પ્રચાર અર્થે તેઓ ત્રણ ચાર વાર

અમદાવાદ આવેલા. ૧૯૨૯-૩૦ માં સર ચિનુભાઈના દેસાઈની પોળમાં આવેલા મકાનમાં ભારત કલા સમાજ તરફથી પ્રદર્શન ભરવામાં આવેલું. તે પ્રદર્શનમાં તેઓ પોતાના નમૂનાઓ લઈને જાતે આવેલા. એ નમૂનાઓ એવી ઉત્તમ કોટીના હતા કે મીલના ચુનંદા કારીગરો બારીકાઈથી તેનો અભ્યાસ કરતા હતા અને સ્વ. હરગોવિંદદાસ તેઓને આ નમૂનાઓ બરાબર સમજાવી રસ જમાવતા હતા. બીજીવાર ૧૯૩૧ માં અમદાવાદમાં ખાદી પ્રદર્શન ભરાયું ત્યારે એમને આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું હતું અને તેઓ હોંસથી અમદાવાદ આવ્યા હતા. ત્રીજીવાર લાલદરવાજે સ્વદેશી પ્રદર્શનમાં એમના નમૂનાઓ મૂકવામાં આવ્યા હતા. ચોથી વાર ૧૯૩૩.માં દિવાળીની રજા દરમ્યાન સ્વદેશી બજાર મંડળ તરફથી હંસરાજ પ્રાગજી હોલમાં ત્રણ દિવસ પ્રદર્શન ભરાયું હતું તેમાં પણ એમના નમૂનાઓ મૂકવામાં આવ્યા હતા. આ નમૂનાઓ એવા વિવિધ પ્રકારના હતા કે ફરીથી જોનારને પણ નિરસ લાગતા નહીં. આ નમૂનાઓ એવી ઉત્તમ કોટીના હતા કે ગાયકવાડ સરકારે એ ખરીદી લેવા પોતાની ઇચ્છા દર્શાવેલી; કેટલીક પરદેશી કંપનીઓએ પણ એવી ઇચ્છા દર્શાવેલી પણ આ નમૂનાઓ પ્રાણ સમાન હોવાથી પૈસાના મૂલે આપવાની હરગોવિન્દદાસે ના જ પાડી. જ્યાં સુધી પ્રાણ હતો ત્યાં સુધી આ નમૂનાઓ જનેતાની માફક છાતી સરસા તેઓએ દાબી રાખ્યા. આજે એ નમૂનાઓ રસિકજનના હૃદયસ્પર્શ વિના એકલવાયાં થઇ ગયાં છે અને સ્વ. હરગોવિન્દદાસના ભાઇ છોટાલાલને ત્યાં મુંબાઇમાં પડેલાં છે. ગુજરાતનો કોઇ રસિકજન પોતાના ઉલ્લાસથી આ નમૂનાઓ સાચવી ઉદ્ધાર કરે તો હરગોવિંદદાસની ફકીરીનું સાફલ્ય અને ગુજરાતનું અહોભાગ્ય.

ગુજરાતનો એક રસિક આત્મા આર્થિક મુંઝવણોને લીધે શરીરે સંપન્ન હોવા છતાં ફક્ત ૫૫ વર્ષની ઉમરે પોતાની પાછળ પત્ની મૂકી સ્વર્ગે સીધાવ્યા. આર્થિક મુંઝવણો ઓછી હોત તો એમનું આયુષ્ય લંબાત અને પોતાનાં સ્વપ્નાંનું સેવન કરી ગુજરાત સમક્ષ પોતાનો કલાપ્રેમ અને ભાવના ધરી શકત. એ સમય રહ્યો નથી અને આજે એક ઉજ્જવળ હિરો ગુજરાતના કમભાગ્યથી જમીનમાં દટાઈ ગયો છે.

૧૯૩૪ ની કવિતા

૧૯૩૪ની કવિતા

૧૯૩૪ની કવિતાનો પ્રવાહ સરવાળે ગયા વર્ષ જેવો ચાલૂ રહ્યો છે. કેટલાક જૂના લખનારાઓએ કલમને થોભાવી છે ત્યારે કેટલાયે નવા લેખકોએ કંઈ નહિ તો એકેક કૃતિ લઇને પણ કવિતાને મંદિરે પોતાની પૂજા નોંધાવી છે. આવા લેખકોમાં સ્વપ્નસ્થ, રમણીક અરાલવાળા, ઉપવાસી, પ્ર૦ વગેરે ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. સામાન્ય રીતે એકએ કાવ્યો દ્વારા દેખા દેતા લેખકો તો લખ્યે જ જાય છે. સંખ્યાબંધ કૃતિઓ સાથે દર્શન દેતા સ્નેહરશ્મિ, પૂજાલાલ, ઉમાશંકર, સુન્દરમ્, પતીલ, અને થોડુંક પણ નિયમિત રીતે લખતાં જણાતાં બેટાઇ, જ્યોત્સ્ના શુકલ, પ્રહ્લાદ પારેખ, પ્રેમશંકર ભટ્ટ, રમણલાલ સોની, સુરેશ ગાંધી, રમણ ન. વકીલ, આદિએ પોતાનો પ્રવાહ સમવેગે વહેવડાવ્યા કીધો છે. ઊર્મિમાં વિશેષતઃ દેખા દેતા જનમેજય, રાજશેખર, નીલકંઠ આદિ લખનારા સાચે જ જુદા જુદા માણસો હોય તો પણ તેમની કૃતિઓ ચમક દાખવે છે. પરંતુ એ ઊર્મિના એક વખતના તંત્રી શ્રી ઇન્દુલાલ ગાંધી વીસેક ઉપનામોથી લખતા એમ જાણ્યા પછી આ નામો ધારણ કરનાર પણ એક જ વ્યક્તિ કેમ ન હોય એમ શંકા પ્રગટે છે. નાગરદાસ અ. પંડયા, દુર્ગેશ, જેઠાલાલ ત્રિવેદી, પ્રતાપરાય પંડ્યા, હરિશ્ચંદ્ર ભ. ભટ્ટ, રાજશેખર, શિરીષ શેલત, ભાસ્કર વોરા, આદિ નામો પણ પદ્યમાં લખાએલી કૃતિઓની નીચે નજરે પડે છે.

આપણાં અગ્રગણ્ય માસિકો કવિતાને પોતાની મર્યાદા પ્રમાણે સ્થાન આપતાં જાય છે. પ્રસ્થાન, કુમાર, ઊર્મિ અને કૌમુદીનાં કાવ્યો એમની ગુણવત્તાથી આપણું ધ્યાન ખેંચે છે, જો કે આ વર્ષે કૌમુદીનાં કાવ્યોની શ્રેષ્ઠતા સાવ ઘટી ગઈ છે. કુમાર અને ઊર્મિએ ઉછરતી કવિતાને વ્યવસ્થિત રીતે પોષણ મળે એ માટે યોજનાપૂર્વકના પ્રયત્નો પણ કર્યા છે. કુમા-રમાં કાવ્યોની નીચે આવતી નોંધટિપ્પણો તથા ઊર્મિમાં પ્રયોગદશાનાં કાવ્યોની એક કે બીજી રીતે ચાલુ ચર્ચા એ માસિકોની આ દિશામાં પ્રથમ પગલું ભરવાની ઇંતેજારી બતાવે છે.

ઊર્મિએ બે વરસથી કાવ્યાંક કાઢવાની શરૂઆત કરી છે એ સાહિત્ય-પ્રકાશનમાં કવિતાના માહાત્મ્યને વધારે છે. એ શુભ આશયવાળી પ્રવૃત્તિમાં

હજી જોઇએ તેવો પ્રાણ નથી પુરાતો લાગતો. છતાં આપણી કાવ્ય અને વિવેચનપ્રવૃત્તિની મર્યાદા અને શક્તિ એમાં જોવાનાં મળે છે.

આ વર્ષે સાપ્તાહિકોએ પણ કવિતાઓ પ્રકટ કરવા માંડી છે. 'ગુજરાતી' પહેલાં કાવ્યો છાપતું હતું અને પ્રજાબંધુમાં 'સાહિત્યપ્રિય' વર્ષોથી 'સાહિત્યચર્ચા' માં કાવ્યચર્ચાને સ્થાન આપતા આવ્યા છે. કવિતાના વહેતા વહેણ સાથે તેઓ હંમેશ વહેતા આવ્યા છે. તેમની આ ચર્ચાએ કવિતાને અને કવિતાનાં તત્ત્વોને લોકગમ્ય થવામાં સારી મદદ કરી છે. એ ઉપરાંત 'પ્રજાબંધુ'એ મૌલિક રચનાઓ મેળવવાના પ્રયત્નો પણ આ સાલમાં કર્યા છે. સૂરતના 'લોકવાણી'એ શરૂઆતથીજ કાવ્યોને પોતાનું અંગ બનાવી લીધું છે. એમાં ઘણીવાર દેખા દેતા સોમાભાઇ ભાવસાર, ચિમનલાલ ભટ્ટ, ચંપકલાલ વ્યાસ, 'પ્ર૦' વગેરેમાં 'પ્ર૦'ની કવિતા પ્રાસંગિક કે રંજનાત્મક કરતાં વિશેષ ગુણ ધરાવતી માલુમ પડી છે. સ્ત્રીલેખકોમાં જ્યોત્સ્ના શુક્લ અને પુષ્પા ર. વકીલ એ જ નામો દેખા દે છે.

લાંબા અર્થપ્રવાહને અનુકૂળ થવા યોજાએલી છંદોની અગેયતા હમણાં હમણાં અત્યંત વ્યાપક થયા છતાં લાંબાં સફળ કાવ્યો થોડાં જ થયાં છે. કેટલાક લેખકો લાંબુ લખે છે, પણ તેમાં ભાવનિરૂપણની આવશ્યકતા કરતાં લાંબુ લખવાની ટેવ જ કારણરૂપ લાગે છે. લાંબી રચનાઓમાં કેટલાક અનુવાદો થયા છે; પણ કાવ્યમાં ગણતરી કરી શકાય તેવા નથી થયા.

પૃથ્વી છંદની પેઠે શિખરિણી, શાર્દૂલ, મન્દાક્રાન્તા વગેરે છંદો પણ અગેયતા અને પ્રવાહી રચનાઓનું વાહન બન્યા છે. પણ એમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચનારો છંદ ઉપજાતિ–મિશ્ર છે. એની લાઘવભરી પ્રવાહિતા અને મુલાયમ દેહબંધને લીધે તે પૃથ્વી છંદ કરતાંયે વધુ પ્રચારમાં આવતો જાય છે. ભિન્નભિન્ન ભાવોને ઝીલવાની તેણે શક્તિ બતાવી છે.

એક કાવ્યમાં અને પછી એક જ શ્લોકમાં છંદોની વિવિધતા મૂકવાની રીત પ્રચારમાંથી હટતી જાય છે. એક જ છંદમાં સળંગ રીતે ઘણી રચનાઓ થાય છે. પણ તેમાંયે પ્રયોગ કરવાની વૃત્તિ વિશેષ ગોચર થતી જાય છે. સંસ્કૃત વૃત્તો રૂઢ થઈ ગએલાં જ વપરાયા કરે છે. માત્રામેળ રચનાઓમાં નવીનતા આણવાના ન જેવા જ પ્રયાસો થાય છે. આ બંને

દિશામાં 'પતીલ'ની રચનાઓ અગ્રેસર થવા જાય છે. તેમણે વળી ઉર્દૂમાં વપરાતા છંદો પણ અજમાવ્યા છે. પણ તે છંદો વ્યાપક બને તે પહેલાં તેની ચર્ચા થવાની જરૂર ઊભી છે.

કવિતાના વિષયોની બાબતમાં ઘણી અવ્યવસ્થા દેખાય છે. બોધપ્રધાન કવિતા તો કયારની શુભ રીતે વિદાય થઇ ચૂકી છે. પરંતુ ૩૧–૩૨–૩૩ માં દેખાતી ભાવનાઓ સિદ્ધ કરવા ઊછળતી આવેશભરી રચનાઓ પણ હવે અદૃશ્ય થઇ છે અને હવેનું કાવ્ય ચિંતનશીલ થતું ગયું છે. તે ઘણી-વાર નાનાં મોટાં આત્મસંવેદનો રજુ કરે છે; જીવનને પલટનાર કોઈ ભાવ નિરૂપવાની તેની ઇચ્છા થાય છે તો તે તેવી પરિસ્થિતિ ઊભી કરી તેમાંથી જ ભાવ ધ્વનિત થવા દે છે, અથવા તેને તેની સાથે સાંકળી દે છે. આ વર્ષની ઉત્તમ કવિતા એવી કૃતિઓની બનેલી છે. કૂલ કવિતાનો અર્ધોએક ભાગ તો એકેકબબ્બે કૃતિવાળા અનેક નવા લેખકોના પરચુરણ વિષયોનો છે. પણ તેઓ જૂના ચીલામાંથી વિષયે કે શૈલીએ જુદા નથી પડતા. તો યે આજના શક્તિશાળી કવિનું માનસ વિષયની કે નિરૂપણની રૂઢિને વળગી રહેતું નથી. છંદોમાં, વિષયોમાં અને તેમના નિરૂપણમાં નાવીન્ય સરજવા પ્રયત્નો થાય છે. ભાવ અને તેના વહનનાં સાધનોની કસોટી કરી તેમાં સંશોધન કે સંવર્ધન કરનાર ઘણા થોડા છે. નવીન લખનારા તો કેવળ આકર્ષણથી જ નવીનતાની પાછળ પડે છે, અને તેમની કાચી કૃતિઓથી જનસમાજને કવિતા અળખામણી પણ થતી જાય છે. આ દિશામાં વિવેચકો ધ્યાન દોરવા પ્રયત્ન કરે છે. તોપણ આ પ્રયોગો અને તેમની દિશાની યોગ્યાયોગ્યતાની ચર્ચા હજી વધુ તલસ્પર્શી થવાની જરૂર છે.

નવીન છંદોવિધાનનાં કે વિષયની નવીનતાનાં લક્ષણો ધરાવતી બધી કૃતિઓ રસ, નિરૂપણપ્રકાર કે અર્થપ્રસાદની દૃષ્ટિએ સફળ નથી બનતી. આમાં કઈ વસ્તુ દોષપાત્ર છે તેની તરફ થોડાનું જ ધ્યાન ખેંચાય છે. કાવ્યના આવા પ્રકારોની ટીકા કરતાં એક તત્ત્વના દોષ બીજા તત્ત્વને માથે ચડાવવામાં આવે છે. ઉછરતા કવિની કલમની કચાશને માટે તેણે હાથ લીધેલાં અગેયતા, પ્રવાહિતા વગેરેને ટીકવામાં આવે છે. છંદોની અગેયતા કે પ્રવાહિતામાં કાવ્યને હાનિ કરે તેવું કશું નથી એ આપણે હથોટીવાળા કવિઓની કૃતિઓમાં જોઇ શકયા છીએ. નવીનોની કૃતિઓમાં જે રસનો અભાવ, વિચારોની સંદિગ્ધતા, અર્થની દુર્બોધતા અને લાગણીની

શુષ્કતા મળી આવે છે તે તેમના પ્રયોગ તરફના વધારે પડતા ઉત્સાહને લીધે અને કાવ્યનાં સાચાં તત્ત્વોના જ્ઞાનને અભાવે છે.

છન્દ, ભાષા અને કાવ્યનો વિષય એ સૌ ભાવસંવેદનનાં સાધનો છે. એ ત્રણેની સિદ્ધિ ભાવની સિદ્ધિને મુકાબલે ઘણી સરળ છે. થોડા પ્રયત્ને માણસ છંદો, ભાષાભંડોળ કે નવા વિષયો મેળવી શકે છે. પણ ભાવસંવેદનો જગાવવાને તેણે ભાવસમૃદ્ધિ મેળવવાની રહે છે, અને તેને સંવેદિત કરવાને માટે છંદ અને ભાષાને પ્રયોજવાનું, અને વિષયને યોગ્ય ઉઠાવ આપવાનું કૌશલ કેળવવાનું રહે છે. ભાવસમૃદ્ધિ, કલ્પનાબળ અને વિશ્વવ્યાપી ઊર્મિઓનાં સ્પન્દનાનુભવની શક્તિ એ કુદરતી બક્ષિશ છે. પણ તેને નિરૂપવા માટે જરૂરનું કૌશલ શીખી શકાય છે. શાસ્ત્ર અહીં મદદ કરે છે. આપણા વિવેચને આ શાસ્ત્ર ઊગતી કવિતાને શીખવવાનું છે. નવાઓમાં આ કૌશલનો અભાવ જ તેમની કૃતિઓના દોષનું કારણ છે.

આજકાલની કવિતા ચિંતનભારથી વધારે દબાતી લાગે છે. મનુષ્યજાતિના પ્રારંભના અદ્દભુત, ભયાનક ભાવો અનુભવવાને તે ઘણી મોટી થઇ ગઇ લાગે છે. હસવાની શક્તિ તેણે તદ્દન ગુમાવી લાગે છે. અને તે કદી હસે છે તો તે બાળકને હસાવવાને માટે જ. જીવનમાં અદ્દભુત, ભયાનક અને હસનીય તત્ત્વો કાંઈ ઓછાં નથી થઈ પડયાં, પણ માણસની બુદ્ધિ એ સૌના એક કે અન્ય પ્રકારે ખુલાસા રજૂ કરે છે, એટલે તેને ભાગે આ પરિસ્થિતિ અનિષ્ટ હોય તો તેની કરુણતા ગાવાનું, તેને ઇષ્ટ દશાએ પહોંચાડવાને જીવનમાં સામર્થ્ય પ્રકટાવવાનું અને એ દિશામાં કાંઇ કરી શકાય તો તેનો ઉત્સાહ અનુભવવાનું રહે છે.

શૃંગારનું સેવન બહુ જ મર્યાદાથી ડરીને થતું જાય છે. પ્રેમની ઉન્મત્તતાને બદલે તેની વિષાદઘેરી ચિંતનભરી દશા જ ચીતરાય છે. સૌથી વધુ જેની ઉપાસના થાય છે તે વીરની. જીવનની કરુણાભરી સ્થિતિ, અતૃપ્તિ, દૈન્ય, સેવા એ બધાં સ્થાયી ઉત્સાહ જેનો આત્મા છે એવા વીરત્વને જીવનમાં બઢાવવા ઉપાસાય છે. કવિતા સ્વોર્મિકથનથી આત્મસંતુષ્ટ રહેવાને બદલે અસંતોષની જ્વાલાઓ ફેલાવવા મથે છે. તે વિલોપાતા ગૃહજીવન તરફ, રડતી પ્રિયા તરફ, મરેલા બાળક તરફ ઘડીભર નજર નાખી લે છે, પણ એ જે વસ્તુ ઉપર વળીવળીને જાય છે તે તો જીવનનો પુરુષાર્થસંચય કરવાની તમન્ના છે. આખી પ્રજામાં એ ભાવના વ્યાપેલી છે. કવિતાએ તેને ઉચિત ઉચ્ચારણ આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

પરંતુ આ ઉત્સાહ જન્માવવાની પ્રતિજ્ઞા લઈ જન્મતાં બધાં કાવ્યો ભાગ્યે જ ઉત્સાહ જન્માવવામાં સફળ નીવડે છે. સાચી લાગણી અને તેનું કુશલ નિરૂપણ એ બે આવાં કાવ્યોને સફળ કરવાને જરૂરનાં છે. જીવનનો ઉત્કર્ષ અને ઉત્સાહ ગાવા નીકળતા નવા કવિઓ આ બંને નથી સાધી શકેલા. સાચું ભાવસંવેદન અને તેનું કૌશલભર્યું નિરૂપણ ઘણાં કાવ્યમાં ખૂટતું લાગે છે. આ કૌશલ ભાવનાં આલંબનોને વર્તમાન પરિસ્થિતિમાંથી ઉપજાવવામાં રહેલું છે. હૃદયના સનાતન ભાવો નવાંનવાં પાત્રો દર વેળા મેળવે છે. તે જ પ્રમાણે કવિતાએ આ ભાવો માટે નવાં આલંબનો—નવી સામગ્રી મેળવવાની છે. નવી સામગ્રી, નવાં વાહનો અને નવીન દૃષ્ટિકોણ ઉપજાવવામાં જ આજના કવિની કસોટી રહી છે, અને એ કસોટી આકરી છે એ આપણા અનુભવ પરથી આપણે સમજી શકીએ તેમ છે. એને માટે પૃથ્વી કરતાંયે વ્યાપક સમભાવ, ઊંડી તત્ત્વદૃષ્ટિ, સાચી વિવેકશક્તિ, ઉગ્ર માનવકલ્યાણભાવના અને વર્ચસ્વી કાવ્યકલા તેણે કેળવવાનાં રહેશે.

નવા પ્રાણનું આહ્વાન કરતી આ કવિતા જો સફળ થશે તો મંત્રદ્રષ્ટાની શક્તિ ધરાવશે, પ્રજા હૃદયના સૂક્ષ્મતમ ધબકારા ઝીલતું સિસ્મોગ્રાફ બનશે, શોખીનોની અને આશ્રયદાતાઓની કુંજમાં તે લપાઇ નહિ રહે, પણ પ્રાણવાયુ પેઠે સર્વત્ર વ્યાપશે, અને સૂર્યકિરણ પેઠે કેટલાંયે મૂર્છિત જીવન-બીજોને અંકુરિત કરશે.

આ સામર્થ્ય મેળવવાને તેણે મહાન સાહસો ખેડવાનાં છે. કવિઓએ પ્રયોગવૃત્તિ સાથે પ્રયોગદૃષ્ટિ પણ મેળવવી પડશે. વહાલી લાગતી અનેક વસ્તુઓને તે બંધનરૂપ લાગે તો છોડવી પડશે અને નવીન આવશ્યકતાઓને સંતોષવા જરૂરની જણાતી કોઈ પણ વસ્તુ સ્વીકારવાની તૈયારી રાખવી પડશે. આવું મુક્ત અને સાહસશીલ ચિત્ત કવિતાનાં નવાં સાહસોને પવનવેગે ધપાવશે.

તેવે વખતે જરૂર પડશે માત્ર કુશલ સારથિની. આપણો દૃષ્ટિસંપન્ન વિવેચક વર્ગ એ ખોટ પૂરી પાડશે. નવીન તત્ત્વોની તટસ્થ સમાલોચના, અને કાવ્યનાં તત્ત્વોની લોકગમ્ય વ્યાપક પ્રસિદ્ધિ એવી કવિતાને યોગ્ય દિશાદર્શન કરાવશે. ગૂજરાતમાં આવા સાહસશીલ કવિઓ અને સમભાવી વિવેચકોની ખોટ નહિ જ પડે.

ત્રિભુવનદાસ લુહાર

યૌવન

(અનુષ્ટુપ્)

રૂઝવે જગના જખ્મો,
આદર્યાં ને પુરાં કરે;
ચલાવે સૃષ્ટિનો તન્તુ,
નમું તે નવયૌવન.

(ઊર્મિ) શેષ

નમું

મિશ્ર

નમું તને, પથ્થરને? નહીં નહીં
શ્રદ્ધાતણા આસનને નમું નમું:

જ્યાં માનવીનાં શિશુ અંતરોની
શ્રદ્ધાભરી પાવન અર્ચના ઠરી,
કે મુક્ત તલ્લીન પ્રભુપ્રમત્તની
આંખો જહીં પ્રેમળતા ઝરીઝરી.

તું માનવીના મનમાં વસ્યો અને
તને ય આ માનવ માનવે કર્યો;
મનુષ્યની માનવતાની જીત આ
થએલ ભાળી અહીં તેહને નમું.

તું કાષ્ઠમાં પથ્થર વૃક્ષ સર્વમાં,
શ્રદ્ધા ઠરી જ્યાં જઈ ત્યાં બધે જ તું.
તને નમું, પથ્થરને ય હું નમું,
શ્રદ્ધાતણું આસન જ્યાં નમું તહીં.

(કુમાર) સુન્દરમ્

સંસારવ્યોમે ઉડણોત્સુક નવજુવાનને

સોનેટ — પૃથ્વી

વિહંગ, ઉડ ! જો લસે અખુટ વ્યોમ આશાભર્યાં !
ચડે નયન જે દિશા, નભ નવીન તે દાખવે:
ચહે હૃદય રંગ જે, સુરફમાન[1] તે ખીલવે;
વહંગ, ઉડ ઊડ રે ! ઉડણ ધન્ય હો તાહરાં !

થશે ઉડણ છાતિએ જમવ જોમ તે માપનાં:
હશે દગ-ઉદારતા મતિવિકાસ, તેવાં બલ;
વિકાસ, દિલનાં રતિઝરણ જેમ ઊંડાં વિમલ:
રતીઝરણ, ઝીલશો કિરણ જેહવાં આત્મનાં.

ભવે ઉડણ માટ આ નિયતિ:[2] જ્યોતિ એ ભૂલ મા.
–થશે ભુલ, ફરી ફરી શ્રમ વિષાદ તો તાવશે:
કુસંગતિ ફરી ફરી રતિસુધા ય દૂણાવશે:
જશે કથળિ લોહિમાં કસ બધા ય ઉત્સાહના.

પરન્તુ નિયતિ સ્થિર ધ્રુવ પ્રબોધ કે પાત્રને;
વિહંગ નિયતિજ્ઞ, ઊડ ! અપનાવ આનન્ત્યને !

બલવન્તરાય ક. ઠાકોર

દીવાળી

પૃથ્વી

અરે વરસ આંતરે અહીં ધરે છ, દીપાવલિ !
અનંત જડ દીપમાળ શીદ આ ભૂંડી ભોમમાં ?
અહીં મનુજને ઉરે ભડભડે જુદી કોમમાં
સદા વિષજીભો સમી ભભુકતી મશાલો બળી
બળી જીવન સીઝતી; નયનમાં બળે રે વળી
અખંડ ઇરખા તણી વિષમજ્વાળ; એ હોમમાં

---

1. ઇંદ્રધનુષ્ય 2 સનાતન સૃષ્ટિક્રમ

વહે અગનધાર, ને ફગવતી હજી વ્યોમમાં
શિખા તણી ઊંચે વિશાળ વિકરાળ ધુમ્રાવલિ.
તને પ્રગટવું, ભલે પ્રગટ; મા ધરી દીવડા
સુકોમલ સરૂપના વિહિન શક્તિના જીવડા;
અરે ફક્ત એક વર્ષ પ્રગટી રહે તું બની
પ્રચંડ રૂપની મહાનલ સરૂપનાં આગની
વિરાટ નવશક્તિ, ભસ્મ કર પાપજ્વાલા ભૂંડીઃ
પછી અહીં પધારજે બનીદની રૂડી દીવડી.

(કુમાર) ચન્દ્રવદન મહેતા

ઉદ્બોધન

• મિશ્ર •

રે ! તું સદા મુક્ત સ્વતંત્ર પ્રાણ !
ઘોરી રહ્યો ત્યાં શિદ કાલઉંબરે ?
સંકોચતો તારી વિશાલ કાય
બેસી રહ્યો ત્યાં શિદ ક્ષુદ્ર ઝૂંપડે ?

પૃથ્વી તણા ભીતરમાં દબેલો
અંધારના ગાઢ નિઃસીમ ભારથી
યુગોતણી નિંદર ફેંડી, જો ! આ
જાગી ઊઠયો ઝાળ રૂપે જ કોલસો !

પૃથ્વી-ઉરે પાય પ્રચંડ ખૂંપી
ઊભાં અહીં વૃક્ષ; કદીક હોડલી
બની જશે એ સફરે સમુદ્રે;
લાગે છ જે સુપ્ત પડયાં જળાશયો

તે ના સૂતાં; દુર્બલ વારિબિન્દુ
નભે ચડી દંગલ-મસ્તી માંડશે,
અને પસારી શતલક્ષ બાહુ
ઉલ્લોલ હિલ્લોલત ભૂમિ ભેટશે.

તું મૂક ના, મંત્રદ દિવ્ય વાચા
પ્રચ્છન્ન તારે ઉર, ઊઠ ગર્જતો;
કંગાલ તું ? કોણ કહે ? સમૃદ્ધિ
પ્રસુપ્ત તારે ઉર સપ્તસિંધુની.

ના પંગુ તું, દુર્બલ ના, ન હીન;
પૃથ્વી તણી ધારણશક્તિ, ને વળી
હિમાચલોની અચલા ધૃતિ યે
તારે વિષે; હાં, ઊઠ કાલમર્દન !

(કુમાર) રમણલાલ સોની

હીરો

પૃથ્વી

અધીર ઉર ! ચોદિશે તિમિર ઘોરને દેખતાં,
અને કડકડાટ સાથ નભને સુણી તૂટતાં
અશાન્ત શીદ તું ભમે ? ભયથી શે નમે ? રુદ્ર યે
નહીં નહિ શકે ડરાવી તુજ પ્રાણને તાંડવે !

ન વા અખિલ વિશ્વના અતિ કરાલ ઝંઝાનિલો
બુઝાવી શકશે કદી હૃદયદીપ તે તાહરો !
નિહાળ ! અતિ ઘોર તે તમપ્રશાન્ત ભૂગર્ભમાં,
ન આજની, ન કાલની, અવર વા ન ચિન્તા વ્યથા

ઉરે ઉડતી જેહને, યુગયુગો તણાં જે પરે
મહાન્ રથચક્ર ભવ્ય જયનાદ સાથે પળે,
ન ત્યાં-તિમિરમાં-ઝુરી વ્યથિત તે થતો હીરલો.
અરે ! તિમિર અન્ધને ય નયનો સ્મિતે અર્પતો !

પડયો જગખાણે તું માનવહીરો ભલે આજ હો.
જરૂર તવ તેજથી દિવસ કો થશે ઊજળો

(કુમાર) 'સ્નેહરશ્મિ'

આત્મદીપો ભવ

તું તારા દિલનો દીવો થાને,
ઓરે, ઓરે, ઓ ભાયા !–તું તારા.
રખે કદી તું ઉછીનાં લેતો પારકાં તેજ ને છાયા,
એ રે ઉછીનાં ખૂટી જશે ને ઊડી જશે પડછાયા !–તું તારા.
કોડિયું તારું કાચી માટીનું તેલ, દીવેલ છુપાયાં,
નાની શી સળી, અડી ન અડી પરગટશે રંગ–માયા !–તું તારા.
આભના સૂરજ, ચંદ્ર ને તારા મોટામોટા તેજ–રાયા,
આતમનો તારો દીવો પ્રગટાવી, તું વિણ સર્વ પરાયા !–તું તારા.

(લોકવાણી) **ઉપવાસી**

દ્વિધા

(પૃથ્વી • સૉનેટ)

પણે ઉભરતા મહા ઉદધિઅશ્વ પીઠે ચડી,
અપાર પૃથિવિ તણા સકળ પાર લેવા લડી:
ઊડી ગગન ફૂંક ફૂંક નભદીપ હોલાવવા:
સરૂં વિતલ નાગપુત્રી વરમાળ ધારી થવા:
અને અહીં ખળંત આ ઝરણ, ને ઊભા ડુંગરા,
વચાળ નવ પલ્લવે લચિત ઝૂંપડી, સુંદરા
પ્રતિક્ષણ પ્રતિક્ષતી–નીતરતી પીળાં પોપચે;
મૂકી સકળ કૂચવું ? હૃદય જુદ્ધ ભારી મચે !

અજંપ મુજ અંગમાં: હૃદય રાગભારે ભર્યું:
જ્વલંત મુજ વાંછના–રુધિર ક્યાંક થોડું ઠર્યું:
અપ્રાપ્ય સહુ પામવું: નહિ ય મેળવ્યું છોડવું:
વિરાટહૃદયી થવું !—સકળ વિશ્વ જેમાં જડવું;
ઊઠીશ પુલકી કદિક જગ મૃત્યુનાં ખોળવા !
વિપાદ પણ વ્યાપશે જીવનવિશ્વ છોડી જવા !

(કુમાર) **કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી**

બળતાં પાણી

• શિખરિણી •

નદી દોડે, સોડે ભડભડ બળે ડુંગર વનો,
પડે ઓળા પાણી મહીં, સરિત હૈયે સળગતી;
ઘણું દાઝે દેહે, તપીતપી ઊડે બિંદુ જળનાં,
વરાળો હૈયાની, પણ મદદ કૈં ના દઇ શકે.

જરી થંભી જૈને ઉછળી દઇ છોળો તટ પરે
પહાડોને છાંટી શીતળ કરવાનું નવ બને;
અરે ! જે પ્હાડોએ નિજ સહુ નિચોવી અરપિયું
નવાણોમાં, તેને સમય પર દે બુંદ ન શકે !

કિનારાની આંકી જડ કઠણ માઝા ક્યમ કરી
ઉથાપી લોપીને સ્વજનદુઃખને શાંત કરવું ?
નદીને પાસેનાં સળગી મરતાંને અવગણી
જવું સિન્ધુ કેરા અદીઠ વડવાગ્નિ શમવવા !

પછી ત્યાંથી કો દિ' જળભર ભલે વાદળ બની
વહી આવી આંહી ગિરિદવ શમાવાનું થઈ રૂહે !
અરે ! એ તે ક્યારે ? ભસમ સહુ થૈ જાય પછીથી ?

દવાગ્નિની ઝાળો ઉર ભરીભરીને અણઠરી
વધુ વેગે દોડે તરસી સરિતા સિન્ધુની ભણી.

(કુમાર) ઉમાશંકર જોષી

યાચના

મોરલા હો ! મુને થોડી ઘડી તારો આપ અષાઢીલો કંઠ;
ખોવાએલી વાદળીને હું, છેલ્લી વાર સાદ પાડી લઉં.

ઇન્દ્રધનુ ! તારા રંગ-ઘોઘોમાંથી એક માગું લીલું બુંદ;
સાંભરતાંને આંકવા કાજે, પીછી એક બોળવા દેજે.

મેઘમાલા ! તારા લાખ તારોમાંથી ખેંચવા દે એક તાર;
બેસાડીને સૂર બાકીના, પાછી સોંપી દેશ હું વીણા.

રાતરાણી! તારા ઝાકઝમોળાનું કોઈ નથી મારે કામ;
ગાઢા અંધકાર પછેડા, ઓઢાડી દે! ઊંઘની વેળા.

કાળસિંધુ! તારા વીંઝણાનું નાનું એક તો આપ કલ્લોલ;
હૈડું એક નીંદવિહોણું, ભાલે એને વાયરો ઢોળું.

(જન્મભૂમિ) ઝવેરચંદ મેઘાણી

શિખરો

[ઉપજાતિ]

આકર્ષતાં એ શિખરો અનેરાં;
પાતાળદેશે દૃઢ પાય સ્થાપી,
પૃથ્વીતણાં વજ્રપડો ઉથાપી,
શૃંગે વિંધે આભ અથાગ ઘેરાં.

અને અનામી અકલા અનંતે,
આશ્ચર્યથી મુગ્ધ પ્રશાંત ભાવ
ઊભાં ઊભાં મૌનરુચા ગજાવે;
એના પડે આ પડઘા દિગંતે.

ના કાળની પ્હોંચત ત્યાંહિ ફાળ,
દિગંબરો યે સરકી પડે ત્યાં,
ત્યાં નગ્ન સૌન્દર્ય સ્વરૂપ શોભા—
લસે ધરી કંઠ અનંતમાળા.

ના વાદળાં કાજળરંગ કુડાં,
તોફાનના ગર્જન, મેલ છાયા
સ્વપ્ને ય આવે ન, નમોહમાયા;
ત્યાં વિસ્તરે મુક્ત પ્રકાશ રૂડા.

અસહ્ય વેગે શુચિ જ્યોતિ—પાંખે
પ્રદક્ષિણા શાશ્વતની કરંતા,
માધા નિશાની સહજે હરંતા
તારા, નરી પાવકદીપ્ત આંખે.

એકાગ્રતાનાં પ્રખરાસો સાધી
ભેદોતણું અંતર ભેદનારા,
વિશ્રામ લે ત્યાં, શ્રમખેદભારા
ઊતારી પાછા ઉડતા ત્વરાથી.

ત્યાં અંતરંગી બની આત્મમિત્ર
અમેય સદાનો અવિનાશ—ડેરો
વાસો ચહું, નિત્ય નવીન ચીત્ર
નિહાળતો અક્ષય નંદનોનાં.

અનંદની લ્હેર પરે તરંગો,
શાંતિતણા ગર્ભમહીં ગરંતો;
આજન્મ સેવ્યાં લહું સ્વપ્નસોનાં.

પૂજાલાલ

મુજ પ્રદીપ

કરાલ તમ તાંડવે પવન ! છો હવે સૂસવો;
ભલે ધસમસી રહો જલધિમોજ ! પૂરી રહી
અફાટ નભની ગુહા તમનિનાદ કંકાલથી;
બધું તિમિર, શૂન્યતા જગતકેરી ભૂખાળવી
મથી સહુ રહો ભલે: સહુ મથે ભલે ઠારવા:
છતાં નહિ નહીં શમે મુજ પ્રદીપકેરી પ્રભા,
પ્રફુલ્લ મુજ પ્રાણની નહિ શમે કદી પ્રેરણા !

થનગની, થનકી, ઠમકી, સરી
મલપતે પદ નીર પરે જશે;
અણપૂર્યા ઉરના અભિલાષશો
ઊઘડતી જહીં યૌવન પાંખડી,
લલિત લોચનમાં જવ પ્રેરણા
પ્રબળ કલ્પનનો રસ આંજતી,
ફફડતી પુરુષાર્થની પાંખ જ્યાં.

વિલસતો મુજ પૂર્ણ પ્રદીપ એ
નિરખશે તટનાં તરુવૃન્દ સૌ
ગલિત નેણુ ભરી નિજ વિસ્મયે;
સમયના શિશિરે હણી જેમની
પમરતી, પમરી સહુ કલ્પના;
પ્રબળ જીવનનાં જળ થંભિયાં
જરઠ જાડય થકી અવ જેમનાં.

શુચિ અતીવ પ્રભામય દીપ એ
સુભગ કૈં સરતો સરતો જશે,
જહીં સનાતન સાગર સ્હોડમાં
વિવશતા સરિતાની વિરામતી;
નયનો મદ, યૌવન અંગનું,
ઉર તણો અભિરામ વિલસ જ્યાં,
પ્રિયવિલીન રસે પળમાં બને.

મુજ પ્રદીપની સ્વર્ણશિખા તણું
તિલક ત્યાં ધરશે જળસુન્દરી,
લહરીને ઠમકે અવિરામ જે
રમઝટો મચવી રહી રાસની
અમર એ વિમળી વિધુલેખશું.
મુજ પ્રદીપ તહીં શુચિ સોહતાં
સફળ સર્વ થશે મુજ સાધનો.

અને પમરશે તદા સુભગ પુણ્યની મંજરી !
પરંતુ હરિ ! આશું ? આશું ? ક્યમ ઉગ્ર ઉત્પાત આ ?
પ્રદીપ સુકુમારનો ક્યમ જ દેહ ડોળી રહ્યો ?
પ્રદીપ મુજ ઝંખવાઈ સહસાજ શેણે રહ્યો ?
મનોરથ ડુબી જશે અતળ એક નૈરાશ્યમાં ?
અને અવ શમી જશે મૃદુ પરાગ એ પ્રાણનો,
પ્રદીપ મુજ–ના, પિતા ! તુજ પ્રદીપ ? હું માનવી !

મનઃસુખલાલ ઝવેરી

અંતરૂપટ

—: મંદાક્રાન્તા :—

છાયા ઝાંખી નજર પડતી તત્પલે જાય ઉડી
આશા જેવી તુજ દરસના ભાવ સૌ થાય મિથ્યા;
આંખો આડે વમળ રસળે વાદળોના અચિંત્યા,
વૃત્તિ મારી જગતરણમાં જેમ કૈં હોય ખુડીઃ
જાતું ના કાં હૃદય નબળું દુઃખમાં છેક ત્રુટી,
શાને ઘેરે દિનનિશ મને અંતરે અંધ છાયા;
કેવી આ તે નરકસરણિ–શ્વાસની ઘોર માયા,
જાશે શું ના કદિ વિકળ આ ઉષ્ણ ઉચ્છ્વાસ છૂટી ?

ના, ના, મારા પ્રિય હૃદય ! મૃત્યુ થશે નેત્ર ફુટી.
તે જે તીણું કિરણ ઝગશે, છોડશે અંધ છાયા;
ફોડી શંકા મન મુંઝવતી ઊગશે દિવ્ય આશા.
ત્યારે રૂપે મધુરવદના નિર્મળી પ્રાણમૂર્તિ,
જોશે તું તે પુનરપિ સદા સંગિની જોગ માયાઃ
ભાવો ઘેરા અમર સઘળા ચૂમજે અમૃતાના.

દેશળજી પરમાર

ભમરી

—: શિખરિણી :—

પ્રકાશે દીવાના ભમતી ભમરી આ પજવતી,
ઉશડે ઝપાટે ઝબકી જરી મ્હેં ડંખડરથી;
જવું ત્હેણે ચાહ્યું નવ પ્રણયા સાન્નિધ્ય વિસરી,
ભરાએલી રીતે અસહ ચટકો એક દૈ ગૈ.
અચિંત્યો ઉઠ્યો હું રગ રગ બઢ્યો ક્રોધ અદકો,
સીસાપેને દાબી શબવત કરી એક પલમાં.

પીતો હાવાં હું કો કવિવરતણી વ્યોમરમણા,
નિહાળું એને ત્યાં મમ સુકુમ હૈયું દ્રવી જતું.
'અરે મ્હેં શેં મારી?' પણ પળ મહીં એ પરિમણી,
અનેરા ઉલ્લાસે પરિશીલન નિષ્કંટક થયું.
ગણી; કાલીદાસે સભર ભરિયો મેઘદૂતનો
મધુરાં મોજાંનો પુલકિત બની સિન્ધુ ભરતું.

ન કો ઇષ્ટાનિષ્ટે જરીય અણજાણ્યું જન જગે
છતાં સાધ્યા સ્વાર્થે સહુય મલકી વિશ્વ વિસરે?

રમણીકલાલ અરાલવાળા

પૂ. નરસિંહરાવને

: પૃથ્વી :

મહા ગિરિસમા ત્હમે નયનસંમુખે છો ઉભા;
કૃતાર્થ તમ દર્શને અમ ઉરો થતાં, વન્દતાં,
અબોલ બનતાં ઢળે ચરણમાં ત્હમારાં, પીતાં
વિશદ્ધ ઉરથીવહન્ત જલ ગૂઢ વાત્સલ્યનાં.

પડ્યા જખમ વજ્રના શિરપરે ઘણા કારમા,
છતાં સહુ ગણી પ્રતીક વિભુના જ સંકેતના–
અભંગ ઉર–આશથી સકલ ઘા વધાવી લીધા
નહીં રુધિર–ઝુઝતા જગતને વ્રણો દાખવ્યા.

દવે અતલ અન્તરે અનલ–જ્વાલા, જે આવરી
ત્હમે શિખર ઉપરે કદી થવા ન દીધી છતી.
બળે ઉદધિ અન્તરે જ વડવાગ્નિથી સર્વદા,
છતાં જગત પામતું અનિલ શીત આનન્દદા.

શિરે વરસતી અગણ્ય જલની ઝડીઓ છતી
કદી દવ ન હોલવ્યા હૃદયનાદ ઉરોલ્લાસથી
જગે અવરનાં દુખો શમવવા વહાવી નદી
સદાશિવ પ્રવાહની પુનિત માત ગંગાસમી.

વિરાટ ઉર આપનું સકલ તાપને આવરે,
તવી ઉર તણા ઝરા ગગન-ચિત્તને છાવરે:
જગે વરસતી ઝડી ઉદક જ્ઞાનનું સીંચતી
અને ઉર-વરાળથી તરસ લોકની છીપતી.

પડી વિપદ એકલા સહન શાન્ત ચિત્તે કરો,
અને હૃદયવાદ્યના કરુણ ભાવમાંથી વણો—
કલા, રસિકતા ભરી, ઉરવિવેક ભાવે ભિનાં,
ત્હમે અવર કાજ-ગીત, રસ, ભાવનાથી ભર્યાં.

મથો વિસરવા સદા હૃદયભાર, સંવેદના,
દઇ જગતને ત્હમે મધુર ગીત આનંદનાં.
ઉન્હાં નયનનીરથી પ્રજલતાં ઉરો ઠારતાઃ
ન શું અમિત આ દિસે જીવનલ્હાણની ભવ્યતા ?
ક્ષણે અડગતા ત્હમે નવ કદીય મૂકી છતાં:
ઉભા સ્થિર મહનુભાવ! અણસહ્ય આપત્તમાં.

ધરી પ્રગટ મૂર્તિ શું અહીં ગભીરતા ઉભી ?
વસી નીરવતા હૃદે સભર મૌનેથી ગાજતી !

કૃતાર્થ થઇ દર્શને ઉભયનાં ઉરો વન્દતાં,
અબોલ બનતાં ઢળે ચરણમાં ત્હમારા સદા.

રમણ ન. વકીલ

‘ બારી બહાર ’

વર્ષોની બંધ બારીને આજ જ્યારે ઉઘાડતો
‘આવ’ ‘આવ’ દિશાઓથી સૂર એકર્ણ આવતો.

આવે વાયુ પ્રથમ ભિતરે સિંધુના મોજ ચૂમી
ઘૂમી ઘૂમી વન વન વિષે પુષ્પની ગંધને લૈ;
માળે માળે જઈ જઈ લઈ પંખીના ગાન સૂર
લાવે હૈયે નિકટ મુજ જે આંખથી હોય દૂર.

આકાશેથી કિરણ ઉતરી સર્વ એ વાત કે'તાં
નાચ્યાં કેવાં જલ ઉપર ને કેમ પુષ્પો ઉઘાડ્યાં
પેઠાં છાનાં કયમ કરી સહુ પંખીના વાસમાંહી
વીણ્યા બિન્દુ શબનમ તણા ઘાસ માંહી છુપાઈ.

પુષ્પો અને પર્ણ તણી પિછેથી,
પંખી તણાં ગાન અનેક આવતાં.
સંદેશ એનો સમજું નહિ ને
કાં હર્ષના અંતર ધોધ છૂટતા ?

નમાવી ડાળીઓ સર્વ માર્ગમાં પુષ્પ પાથરી
'આવ' 'આવ' બધા વૃક્ષો સાદ દે છે ઘડી ઘડી.

પાસેથી કો ઝરણ વહતું વાત એ જાય, કે'તું
કેવું આભે ભ્રમણ કરતી વાદળીમાંહી રે'તું,
કેવું છુપ્યું ગિરિવર તણી ગહ્વરે થૈ અશબ્દ,
કેવું છૂટયું જલધિ જલનો સાંભળી 'આવ' શબ્દ.

આલિંગે છે પથ ઉપરની આવીને ધૂળ અંગે
ને લાવે છે અખૂટ કથની માર્ગની સર્વ સંગ:
કેવાકેવા પથિક દઇને પાય એ માર્ગ જાતા
કેવાં ગીતો—અનુવભ તણાં જાય એ સર્વ ગાતા !

ને ખેતરે લાખ ઉભેલ કૂંડાં,
લળી લળીને સહુ સાદ પાડતાં.
અનેકની હાર ખડી રહી ત્યાં,
છતાંય કાંએ મુજ સાથ માગતા ?

ઉંચે જોવું અસીમ નભમાં વાદળી એક જાતી
સામ્રાજ્ઞી શી મૃદુલ પગલે માર્ગ એ કાપતી'તી
વાતો કે'તી ઘડીક વીજની, મેઘ કેરા ધનુની,
યાત્રા કેરી વિજનવનની, પર્વતોની રણોની.

નીચે કોઇ ચલિત પગલે જાય છે બાળ ચાલ્યું,
પુષ્પે પર્ણે તૃણ સકલમાં સાંભળે હર્ષગાણું,
એ યે ગાતું કુસુમ તૃણમાં જાગતો હર્ષ કંપ,
જાયે ધીમે ડગપુલ દતે ઝીલવાને પતંગ.

શું એ આંખે મૃદુલ ડગલે શું ભર્યું હાથનાને,
તૂટેલા એ શબ્દ મહીં શું ? સર્વ શું એ ક્રિયામાં,
બારી બંધે કદિય નવ જે ભાવનાને પિછાની,
તેવી ઉરે નયન મહીં કો આર્દ્રતા આજ જાણી.

અંગાંગે છે પરમ ભરતી મસ્ત સિંધુ સમીને,
લજ્જા કેરી નયન ભર છે એક મર્યાદ રેખ,
હર્ષે થાતી પુલકિત ધરા પાયના સ્પર્શથી જે,
જાયે કોઇ યુવતિ નયનો ધન્ય મારાં કરીને.

ઉચ્ચરીને અહાલ્લેક કોઈ સાધુ જતો વહી,
સંદેશો સર્વ સંતોનો બારણે બારણે દઇ,

જાયે લક્ષ્મી પ્રણયી પથમાં જ્ઞાનના કો પિપાસુ,
કોઇ જાતા અમિત જનકો' દીન કોઇ દરિદ્ર,
જ્યોતિ કોઇ વદન ઝળકે સ્મિત કેરી અખંડ,
અશ્રુધારા નયન થકી કો જાય ચાલી અભંગ.

સર્વને બારીએ ઉભો નેનથી નિરખી રહું,
એક એ સાદ 'આવ' નો ઉર સાંભળું.

પળે પાછાં અન્તે રવિ કિરણ સૌ અસ્ત નભમાં,
અને આવે પાછા દ્વિજગણ સહુ વૃક્ષ ગૃહમાં,
ઝગી ઊઠે નાની સકલ ઘરમાં એક દીવડી,
શરૂ શાંતિ કેરી પરમ ઘડીઓ થાય જગની.

સુધા ભરી તારક પ્યાલીઓને,
કરે ધરીને રજની પધારે,
પંખી, વનો, નિર્ઝર, માનવીને,
પાઈ દઈ એ સઘળું ભુલાવે.

મેંયે પીધી રજની કરથી લેઇને એક પ્યાલી,
અંગાંગે એ મદ ચડી ગયો, આંખડી બંધ થાતી,
તોયે સૌનો ઉર મહી સુણું 'આવ' નો એક સાદ,
ના બારી, ના ઘર મહીં, રહું જાઉં એ સર્વ સાથ.

પ્રહ્‌લાદ પારેખ

ફલકુને

—: શિખરિણી :—

નથી તારાં તીરે દ્રુમ શીતળ છાયા પ્રસરતાં,
ન વ્હેતાં પાણીયે શ્રવણપુર સંગીત ભરતાં:
ન મોંઘાં સૌન્દર્યો, નગરવધુનું હાસ્ય છુપતું;
ક્રીડન્તી કન્યા કો' જલલહરી સંગે ન, ફુલકુ.

અરે, તારું હૈયું રણપટસમું શુષ્ક કહીને
જતા શાપો દેતા પથિકજનને હૈયું બળતું:
હુંયે જાણું છું કે નવ તું' મહીં આકર્ષણ ઉંડાં;
છતાં સ્વપ્ને સ્વપ્ને સુભગ રુપ તારાં ઉઘડતાં.

રમ્યો આ વેળુમાં શિશુ સમયમાં સંગ શિશુનાં
જહીં તાપે થાકી કર વીરડી ખોદંત પટમાં;
તહીં સુકે હૈયે અમીસરણી ધીમે ઝબકતી
ભૂલી જાતાં, માતા, રમતશ્રમ પીતાં જલઅમી.

ન મેં દીઠી માતા જગત મહીં જેના અમી ખૂટયાં
શિશુ માને એવું કદીય ગણવી વ્યર્થ ભ્રમણા.
પછી વર્ષો વીત્યાં ઘણું ઘણું ફર્યો દેશ નવલા:
દીઠી સિન્ધુને મેં જયદ્રથભૂમિને રસળતી;
પુનિતા ગંગાયે શિવ જુથજટા વીંધી વહતી
પીધાં પ્રેમભાવે જનસમક્ષયકારી જલ મીઠાં.
જહીં કાલિ નાથ્યો મરદન કરી કૃષ્ણ ક્રીડતા
યમુનાનાં કાળાં ભમરજલ દીઠાં છલકતાં.
દીઠી બીજી કૈંયે પણ નવ ભૂલ્યો, માત, કદીયે
કૃશાંગી કાયા આ ખરબચડી તાપે સળગતી;
ભર્યું જાણું હૈયે અમૃત શિશુ માટે અખુટ, શે'
જવું બીજે મારે, અવર કદી થાશે શું જનની ?

જનમેજય

વસંત

બેઠો હતો જ્યારે મ્હારા સ્વપ્ન તણી મોજમહીં
સાધનામાં પરોવીને કૃશ:પ્રાય પ્રાણ;
કોણ ત્યારે આવી ? મારી પગદંડી છંટા એવી
કુસુમશી જોઈ હતી દિવ્યતણું ગાન !

પાછું ફરી જોયું, અહો ! નૂપુરના રમ્ય રવે
દિશદિશ નાચી રહે ભાવનાના સ્પન્દ !
કોમલ એ પગલાંમાં જીવનનો ધ્વનિ વહે
ભૂમિતલે ઉઠે જાણે પ્રેરણા કદંબ !

અને એના કેશુડાનાં રંગભીના છાયલમાં
ઉછળતા યૌવનના દીઠા સ્વૈર હાસ !
પ્રણયની ઊર્મિ જેમ ઉડંત એ છેડલામાં
ઉડતા કો મેઘધનુ તણો થયો ભાસ !

'કોણ એ ?' કહ્યું અને એ મૃદુ પાય થંભી ગયા
નૂપુરનું નૃત્ય ગયું—ભાવનાનું કાવ્ય !
પ્રફુલ્લ એ મૂખ ફર્યું મધુસ્મિત પાથરતું
' વસંત હું વિશ્વતણાં યૌવનનું કાવ્ય ! '

'વસંત ! વસંત ! ઓ !' કહી હું છેક પાસે ગયો
'અહો ! તું તો રંગે બધા કુસુમના પ્રાણ !
વિહંગની પીચ્છકલા મહીં નવા પીચ્છ પૂરી
મંજુ એના કંઠમહીં ધરે મૃદુ ગાન !'

' વસંત ઓ ! આવ મારૂં જીવન તું રંગવાને
ઉતરીને ધન્ય કોઈ સ્વપ્ન જેમ આવ !
હસંત કો કુસુમની કલીકાશી ભવ્ય બની
ઉઘડવા પ્રફુલ્લવા ઉર મારે આવ !'

સુરેશ ગાંધી

ફલકુને

—: શિખરિણી :—

નથી તારાં તીરે દ્રુમ શીતળ છાયા પ્રસરતાં,
ન વ્હેતાં પાણીયે શ્રવણપુર સંગીત ભરતાં:
ન મોંઘાં સૌન્દર્યો, નગરવધુનું હાસ્ય છુપતું;
ક્રીડન્તી કન્યા કો' જલલહરી સંગે ન, ફુલકુ.

અરે, તારું હૈયું રણપટસમું શુષ્ક કહીને
જતા શાપો દેતા પથિકજનને હૈયું બળતું:
હુંયે જાણું છું કે નવ તું' મહીં આકર્ષણ ઉંડાં;
છતા સ્વપ્ને સ્વપ્ને સુભગ રુપ તારાં ઉઘડતાં.

રમ્યો આ વેળુમાં શિશુ સમયમાં સંગ શિશુનાં
જહીં તાપે થાકી કર વીરડી' ખોદંત પટમાં;
તહીં સુકે હૈયે અમીસરણી ધીમે ઝબકતી
ભૂલી જાતાં, માતા, રમતશ્રમ પીતાં જલઅમી.

ન મેં દીઠી માતા જગત મહીં જેના અમી ખૂટયાં
શિશુ માને એવું કદીય ગણવી વ્યર્થ ભ્રમણા.
પછી વર્ષો વીત્યાં ઘણું ઘણું ફર્યો દેશ નવલા:
દીઠી સિન્ધુને મેં જયદ્રથભૂમિને રસળતી;
પુનિતા ગંગાયે શિવ જુથજટા વીંધી વહતી
પીધાં પ્રેમેભાવે જનસમક્ષયકારી જલ મીઠાં.
જહીં કાલિ નાથ્યો મરદન કરી કૃષ્ણ ક્રીડતા
યમુનાનાં કાળાં ભમરજલ દીઠાં છલકતાં.
દીઠી બીજી કેંયે પણ નવ ભૂલ્યો, માત, કદીયે
કૃશાંગી કાયા આ ખરબચડી તાપે સળગતી;
ભર્યું જાણું હૈયે અમૃત શિશુ માટે અખુટ, શે'
જવું બીજે મારે, અવર કદી થાશે શું જનની ?

જનમેજય

વસંત

બેઠો હતો જ્યારે મ્હારા સ્વપ્ન તણી મોજમહીં
સાધનામાં પરોવીને કૃશઃપ્રાય પ્રાણ;
કોણ ત્યારે આવી ? મારી પગદંડી છટા એવી
કુસુમશી જોઇ હતી દિવ્યતણું ગાન !

પાછું ફરી જોયું, અહો ! નૂપુરના રમ્ય રવે
દિશદિશ નાચી રહે ભાવનાના સ્પન્દ !
કોમલ એ પગલાંમાં જીવનનો ધ્વનિ વહે
ભૂમિતલે ઉડે જાણે પ્રેરણા કદંબ !

અને એના કેશુડાનાં રંગભીના છાયલમાં
ઉછળતા યૌવનના દીઠા સ્વૈર હાસ !
પ્રણયની ઊર્મિ જેમ ઉડંત એ છેડલામાં
ઉડતા કો મેઘધનુ તણો થયો ભાસ !

'કોણ એ ?' કહ્યું અને એ મૃદુ પાય થંભી ગયા
નૂપુરનું નૃત્ય ગયું—ભાવનાનું કાવ્ય !
પ્રફુલ્લ એ મૂખ ફર્યું મધુસ્મિત પાથરતું
' વસંત હું વિશ્વતણાં યૌવનનું કાવ્ય !'

'વસંત ! વસંત ! ઓ !' કહી હું છેક પાસે ગયો
'અહો ! તું તો રંગે બધા કુસુમના પ્રાણ !
વિહંગની પીચ્છકલા મહીં નવા પીચ્છ પૂરી
મંજુ એના કંઠમહીં ધરે મૃદુ ગાન !'

' વસંત ઓ ! આવ મારૂં જીવન તું રંગવાને
ઉતરીને ધન્ય કોઈ સ્વપ્ન જેમ આવ !
હસંત કો કુસુમની કલીકાશી ભવ્ય બની
ઉઘડવા પ્રફુલ્લવા ઉર મારે આવ !'

સુરેશ ગાંધી

'આંખ મળે નહિ'

ઝીલ્લીના ઝમકાર થયા ને
જાગી માઝમ રાત
આંખ મળે નહિ.

બા'રે બારણે કોઈ નથી ને
કોની જોવી વાટ ?
આંખ મળે નહિ.

મનનો કાંઈ ઉકેલ ન સુઝે
ઊંડી જાતી રાત
આંખ મળે નહિ.

પળપળના ભણકાર આવતા
ક્યાંથી આવે સાદ ?
આંખ મળે નહિ.

પ્રેમશંકર ભટ્ટ

મોહપાશ

હું શું જાણું સરલ શિશુદગે આવડો મોહપાશ ?
યન્ત્રે થાતાં ટનટન દશના એક દાંડો ટકોર,
ટોપી હાથે, છતરી બગલમાં, કોટને ખાંધ માથે
મૂકીને હું ધમધમ કરતો આવીઓ રાજમાર્ગે;
પ્હોંચું ત્યાં તો, ફટફટ કરતી દોડી ગૈ ટ્રામ મારી,
ક્રોધે થાતાં અરૂણ નયનથી શાપતો ભાવિને હું
વ્હીલે મોઢે, પરિભવ સુજનો કલ્પતો શિષ્ય–સાક્ષ્યે,
રસ્તા વચ્ચે વિકળ થઈ ઉભો ટ્રામની વાટ જોતો

"કાંઈ દેને, પ્રભુ તુજ કરશે, ભાઈ! સારૂં જરૂર,"
એવા શબ્દે જગતનું કરૂણા, પાસમાં કોઈ યાચે.

"આગે જાઓ, પતિત તમસમાં માટ આંહી ન આશ."
"નૈં જાયે જા," મધુર કલરવો, માત નિશ્વાસ ભેગા,
કાનો વાટે સરી જઈ, પડીઆ અંતરોના ઉંડાણે.
પાછું વાળી નજર હું કરૂં તો અંકમાં બાળ દીઠો,
સાક્ષાત્ જાણે દિવસ દશ પરે રેતીમાં જે સુવાડયો,
એને જોતાં કરમ ધરમ સહુ ભૂલીને ટ્રામ જાતી,
વીધી વચ્ચે સ્મરણમય થઈ ભાનને ભૂલી ઉભો.

રાજશેખર

ખોજ

— સ્રગ્ધરા —

સૃષ્ટિક્યારે અણુમાં અમીરસ વરસી, સંહરી ઝેર એનાં,
ચૂસી ચૂસી સમૂળું અખિલ ભૂમિતણું જાડ્ય, સ્ફુલ્લિંગ આપી,
ધાન્યો ક્ષેત્રો ઝરા ને ફળફૂલ સહુમાં ચેતનાઓ વહાવી,
આત્માએ ઊજળો તું નભભર વિલસી શોધતો કોક તત્ત્વ
જૂએ છે શું ધરામાં નયન કરી ઝીણાં દીર્ઘ વીત્યા યુગોથી?
તો યે તારી હજુ યે પૂરી થઈ નથી એ શોધઃ શું એ અનન્ત?
તારી એ શોધમાંહી જીવન વીતી જતું, તો પછી તારૂં સ્થાન
બીજો આવી લઈ લેઃ રજનિદિન ઘણાં એમ વીતે અભંગ!
ક્યારે પૂરી થશે એ? પ્રિય મુજ કહી દે તારલા આભ ઊગ્યા!
કે એનો અન્ત ર્‌હાવા સરરર સરતો ભૂમિપેં તું ઉમંગે,
તેજનો ધોધ ઢોળી?
હું યે છું જો અહીંઆં અટુલ રગડતો માનવી કોક પંથી,
ના જાણું શું મહારૂં જગત ઘર થકી લુપ્તઃ તો યે હું શોધું,
ને તેથી આ મહારો જીવનજળઝરો ખૂટતો વ્યોમઝંખીઃ
હું જાઉં તો પછીથી અવર જન લીએ માહરૂં સ્થાનઃ ક્યારે
મારી આ ખોજ પૂરી થઈ જ વિરમશે? અજ્ઞ હું મૂઢ બાલઃ
કે એનો અંત ર્‌હાવા ખગ થઈ ઊડશે વ્યોમમાં પ્રાણ મારો,
માટીનો દેહ મૂકી?

(કુમાર) 'મોહિનીચન્દ્ર'

માનવ

નિસર્ગની નિર્મલ તારતંત્રીથી
છૂટો પડી કો રવ ગુંજતો ગયો,
પ્રમાણ એ તાલ તણું તજી દઈ
અહંત્વમાં એકલ માનવી થયો.

(કુમાર) 'જટિલ'

ન જાને

[પૃથ્વી]

દીઠાં જલધિનાં જલો ઉછળતાં મહાકર્ષણે
પ્રસન્નકર ચન્દ્રના, ગજવતાં મહા ગાન કો.

પ્રસુપ્ત મમ અન્તરે જલ હતાં, ઉગ્યો ચંદ્ર ત્યાં
વહ્યા વિવિધ ગાનના નવતરંગ, એ ચન્દ્રને
મથન્ત ઉર સ્પર્શવા; ત્યહિં વિલીન થાવા ચઢ્યાં.
પડ્યા કદિ વિશીર્ણ નીર–અવકાશ માંહે શમ્યા.

અચાનક ત્યહિં વધે અનિલવેગને વાદળો
પ્રચંડ ધસતા શશાંક ગ્રસવા; જગે પાથર્યો
પ્રકાશ સહુ લુપ્ત થાય; જલ ધારતાં કાલિમા
તરંગગણ શોક ભગ્ન ઉર ઊછળે ને પડે.

સદાય જગ અન્ધકાર ગ્રસિયું રહેશે,-અને
સદાય રડશે તરંગદલ કારમું,-ચંદ્રનાં
ફરી કિરણ વારિનાં ઉર ન સ્પર્શશે કોમળાં ?
અગમ્ય ઘટના દિસે વિધિ રચી, **ન જાને** કશું.

બાદરાયણ

એ અપ્રકટને

મધ્યાહ્ન તણાં કિરણો તપતાં,
બળતી ધરતીનાં મૃગજળમાં,
આ નિર્જન ઉજ્જડ પાદરમાં,
તુજ ખંડિત સ્વપ્ન મને દિસતાં.

નભ ઘેરાતાં વાદળદળમાં,
વૃક્ષોનાં મંદ વિકંપનમાં,
નિષ્પંદ ઊભેલાં સરજળમાં,
તુજ અંતર દુઃખ ભર્યાં દિસતાં.

ઢળતી સંધ્યાનાં કિરણોમાં,
ગમગીન નિસ્તબ્ધ સમીરનમાં,
આ શ્યામલ અંધ નિશાતલમાં,
તુજ જીવન તેજ હતાં દિસતાં.

મમ અંતરમાં સઘળાં દુઃખમાં,
નભતારકનાં નયને જલ ત્યાં,
ક્ષત ચંદ્ર રેખનાં દર્શનમાં,
તુજ એ નયનો રડતાં દિસતાં.

સ્વપ્નસ્થ

વિરાટની લટો

ખબર મન! પથની શી રીત પડશે?—ધ્રુવ

યોગિનીનો જટા કલ્પની
લટો ઉડન્ત હશે;
સાચી કુંકુમ-સેંથી ક્યાંથી
બાળકને જડશે?

ખબર મન! પથની શી રીતે પડશે?

પન્થો સઘળા ઊડતી લટકો
વિરાટની જ હશે ?
એ સઘળી લટ જો ગુંચવાઈ
પંથ ક્યાંથી જડશે ?
ખબર મન ! પથની શી રીતે પડશે ?

નટવર. મ. પટેલ.

એવી તે રાણી રંગે કેમ કાળી ?

ચાંદા સૂરજના પૂજન કાજે ન એટલા દીવા બળે રે,
રાત્રિરાણીના પૂજન કાજે કે લાખ લાખ દીવા બળે રે.

ચાંદા જેવા કો તા તા તેજે જગતમાં માતા ફરે રે,
એવા ય રજનીને અંકે પોઢીને મીઠી નિદ્રા કરે રે.

સૂરજ જેવા કો છેડલો રહાવા સૃષ્ટિમાં ફેરા ફરે રે,
રજની રાણી ન કિંતુ કોડ કૈં એમના પૂરા કરે રે.

પાસે આવી પવનરાજ કોડેથી ધીમો પંખો કરે રે,
તોય ના રાત્રિરાણીના પાલવનો છેડલો ઝોલે ચડે રે.

રાત્રિ રાણીના બોલે બોલે કે મુખથી ફૂલડાં ઝરે રે,
એવાં તેજે ભરેલ ફૂલ લાખો કે આભમાં આછા ચગે રે.

ટંકાય ધરતી ને આભ બે ફૂલે રાત્રિ જો બોલ્યા કરે રે,
એથી શાણી રે રાત્રિ-સમજીને મનથી મૂંગી રહે રે.

રાત્રિરાણીનાં હસવાં મોંઘાં કે કોઈ દિ પલકી પડે રે,
પલકે ત્યારે અંધારા આભે કો નવરંગ રેખા ચગે રે.

'એવી તે રાણી રંગે કેમ કાળી' ઘૂવડ મન શોચ્યા કરે રે,
જાગતો ચારે પ્રહર રહી ફૂટ એ કોયડો ઉકેલ્યા કરે રે.

(કુમાર) જેઠાલાલ ત્રિવેદી

દશરથનો અંતકાળ

'તે સમે ય સખી આવી જ રજની, દારુણ તે દિ' નિદાઘ,
દક્ષિણ વહ્નિથી કિંશુકે કિંશુકે લાગી હતી તે દિ' આગ.
શિરીષ આભલાની નીલિમા ધરી ફૂટી ફૂટી મલકાય,
માધવીકુંજમાં માધવીને એની ફોરમ ના સહેવાય.
તે દિ' હતી પ્રિયા માધવી પુષ્પ સમી તું ય, પિતાનું વન,
ફોરમે ભરતી; હું યુવરાજ; ને નિર્મળ તે દિ' ગગન.
તે રજનીમાં હતા આ જ તારલા મુક્ત આકાશને ઉર;
બાલિકા શી તે દિ' હતી આ સરજુ, ન્હોતાં આ યૌવનપૂર.
તે દિન—જે દિનની કરૂં વાત હું—હતો જરીક ગરમ,
મેં ધાર્યું કે લાવ સરજુતટનું આપણું મૃગયા-વન
જોઈ આવું જરી; મૃગલાં કેરો મળશે કોઈ શિકાર
કરીશ તો, નહિ તો બેસી સૂણીશ અંતરના ધબકાર
સરજુ કેરા; એમ વિચારીને તીર ધનુષની સાથ,
પગપાળો સરજુતીર પ્હોંચ્યો, વા મહીં વીંઝતો હાથ.
ગભીર સરજુનીરમાં અરધો ડૂબતો રક્ત તપન
દેખાય, અંધારે ઝાંખાં પડી જતાં આમલી પીંપળી વન.
આભલાની સામે મૂકી ઉઘાડાં ગોપન અંતરદ્વાર,
ધીરેધીરે નદીનીર વહી જતાં; દક્ષિણે દૂરનો પ્હાડ
તાલતમાલનું વીંઝે જટાજૂથ, પંખીતણા ટહુકાર
થાતા અચાનક એક પળે; કદિ અન્ય અવાજ લગાર
આવતો ના જરી ભંગ કરાવવા તીણાં તમરાંનાં ગાન;
સરજુનીરમાં રાખી નજર હું ચાલતો'તો; કરી દાન
તિમિરથી અકળાતા આકાશને તારાન, સરજુનીર—
—માંહી લપ્યા રવિદેવ સમસ્ત; ત્યાં સંકોરી શ્વેત શરીર
વનનાં ઝાડ ઝાંખરાંથી આવ્યો શશિ અચાનક બહાર,
નદિના નીરમાં તેજ દોડ્યું એનું કોકીલે દે ટહુકાર.

મુખમહીં જરી પાણી રેડ પ્રિયા, અંધારે ઘેર્યું ગગન,
તે દિ' હતો મધુ ચંદ્રમા આભમાં, વાયુથી વ્યાકુળ વન.
ધીરેધીરે મેં કર્યો પ્રવેશ એ નીરવ વનની માંય,
કોઇ અતિથિને કારણ વનડે ઢાળી'તી શીતળ છાંય.
ચંદ્ર વિચિત્ર ત્યાં સાથીઆ દોરતો, તમરાં ધરતાં ગાન,
માધવી ફૂલનાં છાબડાં ઢાલવી કરતી ફોરમદાન.
પાંદડેપાંદડે નાચતાં કિરણ, ફૂલે ફૂલે ઊડે ગંધ,
છાયા-પ્રકાશના સંજોગમાં જાણે વનડું હર્ષથી અંધ.
દોડી આવે કદિ રહેજ અચાનક ઉતણા સમીર લ્હેર,
ખર ખર કરી પાન ખરી પડે નાચતી છાયાની સેર.
શ્રાન્તિ અનુભવી બેઠો ચઢી એક વડલાની ઊંચી ડાળ,
સામી દેખાતી'તી શ્વેતતરંગને ભેટતી સરજુપાળ.
આકાશમાં એકે વાદળી ના જડે, ઝાંખું તારાકેરું તેજ;
એક પછી એક પ્હોર વીતી જતા, લાગતું જાણે 'સહેજ.'
આભનો અરધો પંથ પૂરો કરી પશ્ચિમે ઢળતો ચંદ,
વનના છાંયડા પૂર્વ દિશમાં ધસતા સૂંઘીને ગંધ
ફૂટતાં ફૂલની. એવામાં સરજુતીર પે રહેજ અવાજ
'ભડ ભડ' કરી થયો અચાનક, ને મેં શિકારને કાજ
ધનુષની પર તીર ચઢાવી કાનપે તાણી કમાન,
મૃગલું ધારીને બાણ ફગાવ્યું, ને—અને-હાયરે ! રામ !

(કુમાર) **ગણપતલાલ ભાવસાર**

અન્તિમ તંતુ

(પૃથ્વી-અનુષ્ટુપ)

અનેક ઉરવાદ્યના સુભગ તાર તૂટી ગયા,
પરંતુ રણકારશેષ નવ શૂન્યમાં ડૂબિયા;
અખંડ અવશિષ્ટ તન્તુ તણું ગાન જે ગૂંજતું
સદાય ધ્વનિ મૂક એ કરુણાના રહે ધારતું.

અનેક રજની વિશે પરમ શાન્ત એકાન્તમાં,
ઊંડા હૃદયવાદ્યમાં ધ્વનિ નવા સ્વયં ઊઠતા;
વિરાટ સ્વશૂન્યતા મહિં સમસ્તયોગે કરી
ધરે હૃદય મૂકતા;—અરવ ગાન વાધે ત્યહિં.

પરંતુ અણચિન્તવ્યું હૃદયવાદ્ય શું થંભિયું ?
ગયું કરુણ ગાનના ધ્વનિ વિશે હવે રાચવું ?
રહેલ અવશિષ્ટ તન્તુ પણ ગૂઢ હસ્તે તૂટ્યો,
નિગૂઢતર અશ્રુ—સ્રોત્ર પણ નેત્રમાં ઊભર્યો.

સૂક્ષ્મ સંવાદી જે તન્તુ આત્મવાદ્ય તણો અહે—
વિશ્વવાદ્ય તણું, છિન્ન એ ન થશો અરે !

સુંદરજી ગો. બેટાઈ

ગત બાલકોને

સુકોમળ સુપુષ્પ કૈં ખીલી સવાર સાંજે ખરે,
ઉગી ગગન તારલા ક્ષણ રહી કંઈ આથમે,
દીઠાં સ્વપન દૃશ્ય તે નહિ સવારનાં સાંપડે,
બન્યાં જીવન એ સમાં તમ તણાં અહીં ભૂપરે.

ગયાં: સહુ ગયાં: પળ્યાં સ્વપથ સૌ: ન એકે રહ્યાં
રહ્યાં સ્મરણ પાત્રને સ્મરણ દુઃખ જે જે સહ્યાં;
હસ્યાં, કંઈ રડ્યાં, કવિ જયમ હસે રડે કાવ્યમાં,
સ્મરું હું તમ જીવનો સરલ-કાવ્ય-ઝરણાં સમાં.

હરિહર ભટ્ટ

વસિષ્ઠ અરુન્ધતીને

પ્રભાનિકર ઉમટે અમિત વ્યોમ સિન્ધુ તટે,
સહસ્ત્રશત ડૂબતા તરલ તારકો, આથમે
શશિ પ્રખરરશ્મિ, શુક્ર વળી ધૂમકેતુ સમા
પ્રચંડ ગ્રહરાજ તેજ કિરણાવલિ વેરતા.

અજોડ ત્યંહિ જોડલું તમ ઉભૂં ત્રણે લોકમાં
પ્રકાશ-કર વેરતું પ્રણય-બ્રહ્મ સિદ્ધિ તણા.

યુવા પ્રણય પૂરમાં ડૂબતી સ્નેહમંત્રો પઢી
તમે ન પલ વિસ્મર્યાં પ્રણવમંત્ર કલ્યાણના
વર્યાં દ્વિપથગામિની પ્રણયબ્રહ્મ સિદ્ધિસટે
વિમૂળ કરી ભાવના પ્રણવ પ્રેમ વૈષમ્યની.

અરુન્ધતી સહે વસિષ્ઠ ઝગતો તને તેજના
વિશાલ નભસાગરે નિરખું ને નમે શિર્ષ આ
અને સ્વપનશીલ આત્મ ચહતો કંઈ કેડીએ
પ્રભો ! વિરલ સ્વપ્નની પ્રણવ પ્રેમે અદ્વૈતના.

પ્રહ્લાદ પાઠક

વહદત[1]

ગઝલ

જતો હતો હું મદ્રેસાની મહીં જ્યારે,
બની કિતાબ સાથ આવતી તું ત્યારે.

થયો ખલાસી હું ત્યારે બની તું નૌકા—
ન જાણું ફેંકશે મને કયા કિનારે !

મળ્યાં આપણે એકાંત મહીં પ્હેલાં,
તને યાદ છે, થયું શું તે સવારે ?

---

૧. એકતા.

હજાર આફ્તાબ[2] શુદ થયા પછી તે,
ફરી સદા[4] મેં ચડી પ્રેમના મિનારે.

બની તું સાજ બન્યો જ્યાહરે તું ગાયક,
બની મેહરાબ,[5] મુજાવર[6] હું બન્યો ત્યારે.

નિહાળી ગુલ તેને, બુલબુલ હું બની બેઠો,
દીધું ચિરાવા હોંશથી તેં જિગર પ્યારે!

થયો જાહરે હું મયકશોની[7] મહીં ત્યારે,
બનાવી જામ તને ચૂમી વારવારે:

મકરબ[8] ગયો પતીલના ભાગ્ય તણો
નાસી–લગામ! તું જ રહી માત્ર હાથ મારે!

પતીલ.

ચિત્રકારની કથા.

[ઉપજાતિ વંશસ્થ]

કો ચિત્રકારે ગ્રહી હાથ પીંછી
ને વિશ્વમૂર્તિ તણું ચિત્ર આદર્યું.

આનંદ ઘેરાં નયનો ઉપાનાં,
ને ઈન્દ્ર કેરાં ધનુ–શી ભ્રૂ–લીલા;
વર્ષા તણા બિન્દુ સમાન મીઠાં
ત્યાં—નેત્રમાં પ્રેમજ અશ્રુ મૂક્યાં.

ને કેશ ગુચ્છા રચી કૃષ્ણ મેઘશા
વેણી મહીં તારક સર્વ ગૂંથ્યા;
અગમ્ય રંગો વળી સંધિકાના
મૂક્યા કપોલે મધુમૂર્તિ કેરા,
ને વ્યોમ શા ભવ્ય લલાટ મધ્યે
ચન્દ્રી સમી કુમકુમ ટીલડી ચે.

૨. સૂર્ય ૪. સાદા. ૫ મસ્જિદમાં કામાની તરફ પશ્ચિમ દિશાનો એક કમાન હોય છે તે ૬. દરગાહમાં કામ કરનાર ૭. દારૂપીનાર ૮. ઘોડો.

સ્વર્ગંગશી શીર્ષ વહન્ત-ઘેરી,
રચી વળી શ્વેત સુગંધી સેંથી,
ને અંગમાં અન્ય અનંત કેરૂં
લાવી બધું તેજ પૂર્યું ચિતારે.

કટિપરે કેવલ એક આછી.
સિન્ધુ તણી મંદ-સુમંદ ગુંજી
શૃંગારમાં એકલ મેખલા રચી!

કિન્તુ હજી તૃપ્ત તૃપા થઈ ના,
ને મૂર્તિનું અન્તર મૂકવાના
જાગી ઉઠ્યા કોડ, થતાં જ વાંચ્છા,
ગૂંથી દીધું ચિત્ત સ્વકલ્પનામાં.

એ કલ્પના કિન્તુ થઈ ન પૂરી,
ને ચિત્રણા એ રહી ગૈ અધુરી
થંભી ગઈ લેખીની ચિત્રકારની,
લાગી ગઈ પ્રેમ તણી સમાધિ!

'નીલકંઠ'

ટાંકની તરડ

ટાંકને તરડ કેમ? એવો પ્રશ્ન હૃદે થતાં
પુરાણી કો ગાથા માટે જોયાં જુના પત્ર;
શિલાલેખો, ભોજપત્રો, જોતાં જોતાં,
પોકળ પત્રમાં જડયું લખ્યું છે તે અત્ર.

એકદા કો નવોઢાએ વિયોગથી દુઃખ પામી,
પ્રી'તમને લખ્યાં દુઃખો સંભારી તમામ;
લખાતાં નિહાળીને એ હૈયું ફાટવાને, લાગ્યું,
ટાંક તણું તુરત ત્યાં હારી બેઠી હામ.

"બ્હેની મારી ફાટ મા તું, ફાટશે તું ત્યારે પછી,
કવિઓ ને કોવિદોનાં કાવ્યો થશે કેમ?

ટીકાકારો રૂડી ટીકા લેખકો રસિક લેખો,
વિયોગિની પ્રેમ પત્રો લખી શકે કેમ ?
તારા વિના જગતમાં અંધકાર વ્યાપે માટે
હૈયું કરી કઠીન તું રહે મારી બ્હેન,
ટાંક ફાટતી રહી સતીની આશિષથી પણ,
હજીયે તરડ રહી પડી જેમ તેમ.

રસનિધિ.

સત્ સ્વભાવ

રેલાઈ આવતી છો ને બધી ખારાશ પૃથ્વીની,
સિંધુના ઉરમાંથી તો ઊઠશે અમી વાદળી.

(પ્રસ્થાન) પૂજાલાલ.

॥ श्री कालिका [illegible] ॥

॥ संवत १४५९ वर्षे कार्तिक सुदि ९ सोमे [illegible]

[illegible]

સંવત ૧૪૫૯ નું ખત પત્ર વધુ માહિતી માટે જુઓ પૃ. ૪૦

પ્રકીર્ણ લેખો

કવિ દયારામ વિષે કંઈક
અર્થાત
કવિનું પૂર્વજીવન

જન્મતારીખ

દયારામભાઈના જન્મકાલ સંબંધમાં બે મતો પ્રવર્તે છે. કોઇ તેનો જન્મ સંવત્ ૧૮૨૩ માં થયેલો માને છે, તો કોઇ સંવત્ ૧૮૩૩ માં. રા. શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવળે રચેલા અને નારણદાસ ડભોઇવાળાએ છપાવેલા દયારામના જીવનચરિત્રમાં કવિની જન્મપત્રિકા આપેલી છે, તે ઉપરથી સંવત્ ૧૮૩૩ નો સ્વીકાર થાય એમ છે.

હવે દયારામના ગ્રંથો ઉપરથી શું મળે છે તે જોઇએ. દયારામભાઇની આરંભની કૃતિ ભાગવતનો દ્વાદશ સ્કંધ છે. તેને અંતે સંવત્ ૧૮૫૦ ની સાલ આપેલી છે, એટલે જો એઓ સં. ૧૮૨૩ માં જનમ્યા હોય તો તે ૨૭ વર્ષે લખેલું અને ૧૮૩૩ માં જનમ્યા હોય તો ૧૭ વરસે લખેલું ગણાય.

દ્વાદશ સ્કંધની સમાપ્તિ કરતાં કવિ શું કહે છે, તે જુઓ.

એ કર્યું **સાહસ કર્મ** શ્રીવંત દ્વિજ દયાશંકરે.
અપરાધ શો ? અંતર્ગતે ઉપદેશ કીધો રંક રે.
એ ગુહ્ય રસ પ્રકાશ કીધો, ગમ પંડિતની જ્યાંય.
તે કૃપા કીધી કૃષ્ણજી નિજને કળિજુગ માંહ્ય.
ધર્મ જાણે જગત એવી બુદ્ધિ થઈ મુજને સહી.
ક્ષમા કરજો, પરમ પંડિત ! વાંક માહારો છે નહીં.
સંવત્સર પચ્ચાસ, શ્રાવણ, શુકલ દશમીને દિને
શુભાવસરે કર્યો પૂરણ સ્કંધ દ્વાદશ સ્થિર મને†.

વળી દયારામની ગીતા જુઓ.

---

* દી. બા. કેશવલાલ ધ્રુવે સં. ૧૯૮૧ના વૈશાખ સુદી ૬ બુધવારના રોજ શ્રી. ફાર્બસ ગુજરાતી સભા તરફથી આપેલા ભાષણની **ગુજરાતી** પત્રમાં આપેલી નોંધ.

† છેલ્લી પંક્તિમાં 'શુભાવસર' બદલે 'શુક્રવાસર' પાઠ હોવાનું દી. બા. કેશવલાલભાઇ સુયોગ્ય રીતે ધારે છે.

ગુર્જરગિરામાં પદબંધ **બાળપણે** કીધો મતિમંદ.

× × × ×

ગીતા કથી કથા પાવન સ્વપરકાજ રચી **હરિજન.**

પ્રભુરામ પિતાનું નામ, નર્મદાતટ વિપ્ર દયારામ.

રાજકોર મહાલક્ષ્મી માત, જેની કીર્તિ સ્વપુર વિખ્યાત.

ગીતા પ્રબોધી પ્રભુએ જ્યારે હું **બાળવેષ** હૂતો ત્યારે.

એ ઉપરથી જાણી શકાશે કે તેમણે ઉપલા બે પ્રબંધો બાળવયમાં કર્યાં હશે; અને તેથી, તે **સાહસકર્મ** કહેવાશે. એ ઉલ્લેખથી કવિનો જન્મ સંવત ૧૮૩૩ હોવાનું માની શકાય છે.

આ પ્રમાણે કવિ દયારામ ચાંદોદમાં સં. ૧૮૩૩ ના ભાદરવા સુદિ અગિયારશે સાઠોદરા નાગર કુટુંબમાં જનમ્યા હતા. તેમના પિતાનું નામ પ્રભુરામ અને માતાનું નામ રાજકોર હતું, મહાલક્ષ્મી નહીં. એમના પિતા કારકુની કરતા હતા. ન્હાનપણમાં તેમને સામાન્ય વ્યવહારૂ શિક્ષણ મળેલું; સંસ્કૃતનું જ્ઞાન મળેલું નહીં. તે નીચેની નોંધ વાંચતાં જણાઈ આવશે.

સામાન્ય વ્યવહારૂ જ્ઞાન

હિંદી વૈદકનો ઉતારો કવિએ ભરૂચમાં મામા સૂરજરામને ઘેર કરેલો. એ હાથપ્રતની પુષ્પિકા નીચે પ્રમાણે છેઃ—

શ્રી શેસપાઇજીની કૃપાથી ગ્રંથ પુરણ કરો છે ।। સંવત ૧૮૫૧ ના માહા વદી એકાદશી વાર રવીએ ભ્રગુક્ષેત્ર માંહાં ગ્રંથ પુરણ કરો છે ।। ઇદં પુસ્તકં લિખીતં ભટ પ્રભુરામ સુત દયાશંકર જાતિ બ્રામણ સાઠોદરા નાગર ।। પુસ્તક જેવી પ્રત્ય હતી તે પ્રમાણે લખ્યું છે ।। લખનારને દોસ ન દેસો ।। અધીક નુન્ય સંભાલી વાંચજો ।। જે કોઈ વાંચે તા. લખે તા. ભણે તેને નમસ્કાર તા. જે શ્રીકૃષ્ણ છે ।। ઇ ચોપડી કોઇ ચોરી લેસે તેહમને પરમેસ્વર પુછસે ।। નિશ્ચે ।।

પ્રાથમિક હિંદી કૃતિ.

આ સમયની પ્રાથમિક હિંદી કૃતિ **રેવાસ્તુતિ**નું પદ આ પ્રમાણે છેઃ

रेवास्तुति

तिहारे सरन में तो आयो री रेवाजी !

भवतनया सुखदायक सरिता ! तिहारो दास कहायो री, रेवाजी !
पतितपावनी, अधमऊधारनी, तारनी नाम मोही पायो री, रेवाजी !

उत्तरवाहनी द्वय तट पावनी, विधि तेरो पार न पायो री, रेवाजी !
निर्मल जल जोउ स्नान करत आय, सकल पदारथ पायो री, रेवाजी !
दास दयो माइ ! दीन तिहारो प्रेम सहित पद पायो री, रेवाजी !

આ સ્તુતિ જોતાં જણાશે કે કવિનું હિંદી ભાષાનું જ્ઞાન તે સમયે બહુ સાધારણ હતું. ગુજરાતમાં હિંદી સાહિત્યનો પ્રસાર જુના વખતથી ચાલ્યો આવે છે. ભજનો અને પદોની પ્રતિઓમાં ગુજરાતી પદો સાથે હિંદી પદો પણ ઉતારેલાં હોય છે. કેટલાક ગુજરાતી કવિઓએ પરિચયથી સામાન્ય રીતે હિંદી પદો રચેલાં સુવિદિત છે.

નામનિવેદન સંસ્કાર

કવિને ૮ વરસે ઉપનયન સંસ્કાર થાય છે. તે જ વરસમાં તેમના પિતા સ્વર્ગવાસી થાય છે; તે પછી બીજે વર્ષે દેવકીનંદન મહારાજને હાથે નામનિવેદન સંસ્કાર તેમને થાય છે. આ સંબંધમાં **भक्तिविधान**ના ઉતારા જુઓઃ

जानकीजीके गर्भतें प्रगटे अति सुखकंद
दासकु मोद आनंद हित देवकीनंदन सुचंद. ७३

अतिसुंदर आजानभुज; उर विशाल; कमनीय
छबी; विशाल नयन; हरे श्रीगोकुलके जीय. ७४

गुरुपदपंकज सेवही; हरिकीर्तन गुनगान.
वे पुनित मोहे कियो अनुभव प्रगट प्रमान. ७५

× × × ×

देवकीनंदन देवकीनंदन हिय ही आइ.
श्रुतिसिच्छाके पंडित उपमा अन्य न जाहि. ८६

पतितपावनके लिये कर दरसनको व्याज
गमन करत परदेसको विरद यहेकी लाज. ८७

दरस अपूरब्र जीवनको, पाप संपूरन जाय.
दरस दियो माहा पतितको अपनो विरद सुभाय. ८८

कृपावंत भय नाम दे कीनो अपनो दास.
बालभाव बूझ्यो न तब; हूओ नांहि प्रकाश. ८९

× × × ×

ગુજરાતી અને હિંદી સાહિત્યનો દેવમંદિરમાં પરિચય.

૧૨ વર્ષની વયે કવિનાં માતુશ્રી મરણ પામે છે. તે પહેલાં દેવકીનંદન રાજગોરને **ગીતાનો** બોધ કરે છે અને બાળક કવિ દયારામ ઉપર તેની છાપ પડે છે. માતાના મરી જવા પછી કાકાની દીકરી ધનગવરી ખાવા પીવાની સવડ સાચવે છે. માની ફોઈની દીકરીની દીકરી ખબર લે છે. મામા સૂરજરામ રઘુનાથરામ સંભાળ લેવા વખતોવખત આવ્યા કરે છે. બાળક દયારામ મામાને ત્યાં પણ જાય છે.

કવિ દયારામભાઇને ગુજરાતી અને હિંદી સાહિત્યનો દેવમંદિરમાં પરિચય થાય છે. કીર્તન સાંભળવાં, જૂનાં ગાવાં, નવાં કરવાં, તેમ જ જૂનાંને મળતી નવાંની રચના રચવી, એ તેમનો તે સમયનો વ્યાપાર જણાય છે, જુઓ 'સાંભળ રે તું, સજની માહારી! રજની ક્યાં રમી આવીજી?' એ ગરબી ભાલણના ભાગવત દશમ સ્કંધના પદ ૧૬૮, 'કહે રે મુજને, કામિની! તું કાં શ્વાસે ભરાણી જી?' ઉપરથી, દ્વાદશ માસ રત્નેશ્વરના દ્વાદશ માસ ઉપરથી, બોડાણા આખ્યાન સામળ ભટ્ટના રણછોડજીના શ્લોકો ઉપરથી. વળી ભાગવત દ્વાદશ સ્કંધ તથા ગીતા પણ પહેલાંની પદબંધકૃતિઓ ઉપરથી રચેલ લાગે છે.

ઇચ્છારામ ભટ્ટજીનો સમાગમ.

આ અરસામાં ધનવગવરીનો સ્વર્ગવાસ થાય છે. **ब्रह्मसूत्र** ઉપરના **अणुभाष्यनी प्रदीप** ટીકા લખનાર પેટલાદના ઇચ્છારામ ભટ્ટજી શેપશાયીના દરસને ચાંદોદ જતાં તેનતળાવે થોભે છે. ત્યાં ચાંદોદથી ડભોઇ આવતા બાળકવિને તેમનો સમાગમ થાય છે. કવિ તેમને **પૂર્વ કૃતિ** સંભળાવે છે. ભટ્ટજી પ્રસન્ન થાય છે. દયારામ તેમને શંકાઓ પૂછે છે, તેનું તેઓ સમાધાન કરે છે. ચિત્તની સ્થિરતા મેળવવા ભટ્ટજી બાળકવિને યાત્રાએ જવાનો ઉપદેશ કરે છે તથા બ્રહ્મસંબંધનો પણ ઇશારો કરે છે.

કવિની આર્થિક સ્થિતિ.

કવિની આર્થિક સ્થિતિ સારી નહોતી; કારણ કે તેમણે યાત્રાએ જવા માટે પોતા પાસે નાણું નથી, એમ ભટ્ટજીને જણાવ્યું હતું. ગુરુશિષ્યસંવાદના નીચે આપેલા ઊતારાઓમાં એ વાતનો ઉલ્લેખ કરેલો જણાશે.

સર્વ શંકાનો નિર્ધાર કીધો, મળ્યા ભક્તિનિષ્ઠ;
ભટ્ટજી મહારાજ કહાવે ડાકોરધીશ જેના ઇષ્ટ;
ભગવદ્દભક્ત દયાનિધિ, સાક્ષાત શ્રીજી જેને,
અથઇતિ વૃત્તાંત સહુ ભાખિયું મે તેને.

પૃથક્કરણ કરી સર્વના સમજાવ્યા **સિદ્ધાંત;**
ઉરગ્રંથી ભાજી તેમણે, તવ થયો અભ્રાંત,
કર્મજ્ઞાન ઉપાસના વેદના ત્રણ કાંડ,
મર્મ તેનો સ્વલ્પમાં કહી ભાખ્યાં વિવિધ બ્રહ્માંડ.

× × × ×

અવળચંડી વાણી માહારી, તદપિ મહાત્મા શાંત.
મેં **સુણેલું** તે નિવેદન કરી ભાખ્યો સર્વ વૃત્તાંત.
ત્રિકાલદર્શી મહાત્માએ દીધો આશીર્વાદ,
પૂર્વ કૃતિ માહારી કહી સુણી પરમ આહ્‌લાદ.

વ્રજયાત્રા કરી આવ તું, બ્રહ્મસંબંધ તુજને થાશે.
મેં કહ્યું, નથી દ્રવ્ય તેટલું, શી પેરે મેં જવાશે ?
કૃપા કટાક્ષે અવલોકી દીધી પ્રસાદી **વસ્ત.**
તેણે કરી મેં કીધી યાત્રા ખરચ્યે ન થાય તે સ્વસ્થ.

× × × ×

અષ્ટાક્ષર જપવા આજ્ઞા કરી. ન વસી ભ્રાંતિ અંતર જરી.
મહદાજ્ઞા મેં ચિત્તમાં ધરી, તેણે સહુ ચિંતા પરહરી.
મંત્ર સ્મરીને ડબ્બી ભરી, કહી 'અમૂલ્ય' આપી તે ખરી.
સર્વધામની યાત્રા કરી મહદ પાસે આવ્યો ફરી.
ડબ્બી ખોલી પાસે ધરી બચત મુદ્રા અર્પણ કરી.
જેણે માહારી ગરજ સહુ સરી જિહ્વા સતત શ્રીકૃષ્ણ ઉચ્ચરી,
અતુલિત નામ પ્રભાવ અપાર. પ્રીતિ–પ્રતીતિ ધન્ય તે સાર !

આ પ્રમાણે સાધન વગરના દયારામભાઇએ ભટ્ટજીની **પ્રસાદીથી** **અષ્ટાક્ષર** મંત્રની સહાયતાથી તીર્થયાત્રા કરી.

દયારામભાઇનો કુલધર્મ વૈષ્ણવ હતો ને જ્ઞાતિ ધર્મ શૈવ હતો; એટલે હરિહરની એકતા તેઓ માનતા. પછી દેવકીનંદનાચાર્યે તેમને નામનિવેદન સંસ્કાર કર્યો, ઇચ્છારામ ભટ્ટજીએ તેમના સંશયો ટાળ્યા અને વ્રજયાત્રા

કરવાનું ઉપદેશી **અષ્ટાક્ષર** મંત્ર આપ્યો અને શ્રીવલ્લભલાલજી મહારાજે **બ્રહ્મસંબંધ** આપ્યો.

કવિએ યુવાન વયમાં જૂના કવિઓનો અભ્યાસ કરેલો. સંસ્કૃતનું તેમને જ્ઞાન નહોતું, તે વાત તો ઉપર આવી ગઈ છે. એટલે બીજા કવિઓને આધારે તેમણે લઘુ વયે બધું લખેલું. દેવમંદિરમાં ગવાતાં કીર્તનોને લીધે વ્રજભાષા પ્રત્યે પ્રીતિ અને પૂજ્ય બુદ્ધિ આ લઘુ વયમાં જ બંધાય છે.

પદલાલિત્ય અને પ્રતિભાનું દર્શન.

બાળપણની પ્રાથમિક ગૂજરાતી કૃતિઓમાં શેષશાયીની ગરબીમાં પદલાલિત્ય છે અને પ્રભાતિયામાં પ્રતિભાનું દર્શન થાય છે.

શેષશાયીની ગરબી પહેલી જુઓ.

પ્રથમ પ્રણમું શ્રીગુરૂના પાય રે શેષશાયી છોગાળા.
શ્રીવલ્લભ વિઠ્ઠલ વ્રજરાય રે ,, ,,
સદા શોભાવે વૈકુંઠ ધામ રે શેષશાયી સુખસિંધુ.
નિત્ય લીલા નૂતન અભિરામ રે ,, ,,
મોટું મનહર મંદિર ભાસે રે શ્રીપતિ શેષશાયી.
દરસનથી પાપતાપ નાસે રે ,, ,,
વ્હાલો આનંદ-મંગલ-રૂપ રે શાંત શેષશાયીજી.
વિભુ અખિલ ભુવનના ભૂપ રે ,, ,,

હવે પ્રભાતિયું જુઓઃ

માતા જગાડેઃ-જાગ્ય કાનુડા! ગોંદરે ઊભી ગાય;
સ્હામાસ્હામી સાદ કરે, કે માવામેળો થાય. વિઠ્ઠલ! વ્હેલા રે જાગો.
વ્હાલા! વ્હેલા વ્હેલા, જાગો, જાગો, નંદ કુમાર!
જીવણ! વનના મોરલા બોલ્યા, સુખનાં થયાં રે સ્હવાર. વિઠ્ઠલ! વ્હેલા રે જાગો.
ગીર્વાણ વાણી બ્રાહ્મણ વાંચે, શાસ્ત્રી પુરાણી, પ્રભાત.
વેદધુની વેદિયાઓ કરે ને હરિજન કીર્તન ગાત. વિઠ્ઠલ! વ્હેલા રે જાગો.
ચકચક કરવા ચરકલાં લાગ્યાં, જન ચકલે ભેળા થાય.
વેણ વજાડે, ધેન બરાડે, ગોપીઓ મંગળ ગાય. વિઠ્ઠલ! વ્હેલા રે જાગો.
દાતણ કરી અંગોળણ કરિયે, જમિયે શર્કરા ભાત.
તાહારે કારણ ઊભો, કાન્હુડા, ગોવાળાંનો સાથ. વિઠ્ઠલ! વ્હેલા રે જાગો.
દાસ દયો ભૂતળ ભક્તિ રે માગે. દાસમાં એ હું દાસ.
દરસન દેજો, દિલમાં રહેજો, આપજો વૈકુંઠવાસ. વિઠ્ઠલ! વ્હાલા રે જાગો.

શ્રીનાથજીના દર્શનનો પ્રસંગ.

દયારામભાઇ વ્રજની યાત્રાએ ગયા ત્યારે નાથદ્વારમાં શ્રીજી આગળ ભેટ ધરવા પોતાની પાસે કાંઇ ન હોવાથી દર્શનની બંધી થાય છે. આ પ્રસંગે કવિ કહે છે:

શરણ પડયો છું રે શ્રીહરિ! નથી મારે અવર આશ વિશ્વાસ.
શ્રીવલ્લભના રે લાડીલા! અનન્ય આપ તણો હું દાસ. ૧
નથી કોઇ દેવી રે દેવનો, એક છે આપ તણો આધાર
ગુલામ ઘરનો રે રાવળો મનકર્મ વચને, નંદકુમાર! ૨
નથી સાધન બળ રે; ધર્મનું નથી બળ ભક્તિજ્ઞાનવિવેક.
સેવા સમરણ રે ના મળે; નથી સત્સંગ કર્યો ક્ષણ એક. ૩
બાનું તમારૂં રે જોઇને મુજને જગત કહે **હરિભક્ત.**
જીવણજી! જૂઠો રે હું છઉં; મુજમન નથી તમમાં આસક્ત. ૪
તે અંતે ઊઘડી રે વાગશે, પાસું દેશો જો મહારાજ.
બળવંત! બાનું રે લાજશે; હું નિર્લજને શાની લાજ? ૫

× × × ×

જેહેવો તેહેવો રે રાજનો દીન લહી કરિયે કરુણાદાન.
દાસ દયાનીરે વીનતી કૃષ્ણ કૃપાનિધિ! ધરજો કાન. ૮

દરસન દ્યો ની રે દાસને, માહરા ગુણનિધિ ગિરિધરલાલ!
નાથ! નિવારો રે ત્રાસને. આણો **આપના** ઉપર વ્હાલ. ૧
નટવર નંદન રે નંદના! ભાવો મદનમનોહર રૂપ.
ચિત્ત ન ચોટે રે માહરૂં અનુભવ વ્યાપક બ્રહ્મસ્વરૂપ. ૨
ન જપું અજપા રે જાપને, ન ગમે સુણવો અનહદનાદ;
યજ્ઞ સમાધિ રે ના ગમે, ન ગમે સ્વર્ગ, મુક્તિના સ્વાદ: ૩
અન્ય-ઉપાસના રે ના ગમે વણ એક પૂરણ પુરૂષોત્તમ:
સહુ ફીકાં લાગે રે સાધનો. પડી મને પ્રેમભક્તિમાં ગમ: ૪
મુને શ્રીવલ્લભ રે ગુરુ ગમ્યા સહુવિધ શ્રીકૃષ્ણજી સમાન.
જીવની સાધના રે ના જુએ, વ્હાલો કરે નિજાનંદ દાન. ૫

× × × ×

વૃંદાવનની રે કુંજમાં જ્યાં કરો જુગલકિશોર વિલાસ,
દાસ દયાની રે વીનતી; દાસી કરી રાખો મુને પાસ.

કરવાનું ઉપદેશી **અષ્ટાક્ષર** મંત્ર આપ્યો અને શ્રીવલ્લભલાલજી મહારાજે **બ્રહ્મસંબંધ** આપ્યો.

કવિએ યુવાન વયમાં જૂના કવિઓનો અભ્યાસ કરેલો. સંસ્કૃતનું તેમને જ્ઞાન નહોતું, તે વાત તો ઉપર આવી ગઈ છે. એટલે બીજા કવિઓને આધારે તેમણે લઘુ વયે બધું લખેલું. દેવમંદિરમાં ગવાતાં કીર્તનોને લીધે વ્રજભાષા પ્રત્યે પ્રીતિ અને પૂજ્ય બુદ્ધિ આ લઘુ વયમાં જ બંધાય છે.

પદલાલિત્ય અને પ્રતિભાનું દર્શન.

બાળપણની પ્રાથમિક ગૂજરાતી કૃતિઓમાં શેષશાયીની ગરબીમાં પદલાલિત્ય છે અને પ્રભાતિયામાં પ્રતિભાનું દર્શન થાય છે.

શેષશાયીની ગરબી પહેલી જુઓ.

પ્રથમ પ્રણમું શ્રીગુરૂના પાય રે શેષશાયી છોગાળા.
શ્રીવલ્લભ વિઠ્ઠલ વ્રજરાય રે „ „
સદા શોભાવે વૈકુંઠ ધામ રે શેષશાયી સુખસિંધુ.
નિત્ય લીલા નૂતન અભિરામ રે „ „
મોટું મનહર મંદિર ભાસે રે શ્રીપતિ શેષશાયી.
દરસનથી પાપતાપ નાસે રે „ „
વ્હાલો આનંદ–મંગલ–રૂપ રે શાંત શેષશાયીજી.
વિભુ અખિલ ભુવનના ભૂપ રે „ „

હવે પ્રભાતિયું જુઓ:

માતા જગાડે:–જાગ્ય કાનુડા! ગોંદરે ઊભી ગાય;
સ્હામાસ્હામી સાદ કરે, કે ભાવામેળો થાય. વિઠ્ઠલ! વ્હેલા રે જાગો.
વ્હાલા! વ્હેલા વ્હેલા, જાગો, જાગો, નંદ કુમાર!
જીવણ! વનના મોરલા બોલ્યા, સુખનાં થયાં રે સ્હવાર. વિઠ્ઠલ! વ્હેલા રે જાગો.
ગીર્વાણ વાણી બ્રાહ્મણ વાંચે, શાસ્ત્રી પુરાણી, પ્રભાત.
વેદધુની વેદિયાઓ કરે ને હરિજન કીર્તન ગાત. વિઠ્ઠલ! વ્હેલા રે જાગો.
ચકચક કરવા ચરકલાં લાગ્યાં, જન ચકલે ભેળા થાય.
વેણુ વજાડે, ધેન બરાડે, ગોપીઓ મંગળ ગાય. વિઠ્ઠલ! વ્હેલા રે જાગો.
દાતણ કરી અંગોળણુ કરિયે, જમિયે શર્કરા ભાત.
તાહારે કારણ ઊભો, કાન્હુડા, ગોવાળાંનો સાથ. વિઠ્ઠલ! વ્હેલા રે જાગો.
દાસ દયો ભૂતળ ભક્તિ રે માગે. દાસમાં એ હું દાસ.
દરસન દેજો, દિલમાં રહેજો, આપજો વૈકુંઠવાસ. વિઠ્ઠલ! વ્હાલા રે જાગો.

શ્રીનાથજીના દર્શનનો પ્રસંગ.

દયારામભાઈ વ્રજની યાત્રાએ ગયા ત્યારે નાથદ્વારમાં શ્રીજી આગળ ભેટ ધરવા પોતાની પાસે કાંઈ ન હોવાથી દર્શનની બંધી થાય છે. આ પ્રસંગે કવિ કહે છેઃ

શરણ પડયો છું રે શ્રીહરિ ! નથી મારે અવર આશ વિશ્વાસ.
શ્રીવલ્લભના રે લાડીલા ! અનન્ય આપ તણો હું દાસ. ૧
નથી કોઈ દેવી રે દેવનો, એક છે આપ તણો આધાર
ગુલામ ઘરનો રે રાવળો મનકર્મ વચને, નંદકુમાર ! ૨
નથી સાધન બળ રે; ધર્મનું નથી બળ ભક્તિજ્ઞાનવિવેક.
સેવા સમરણ રે ના મળે; નથી સત્સંગ કર્યો ક્ષણ એક. ૩
બાનું તમારૂં રે જોઈને મુજને જગત કહે હરિભક્ત.
જીવણજી ! જૂઠો રે હું છઉં; મુજમન નથી તમમાં આસક્ત. ૪
તે અંતે ઊઘડી રે વાગશે, પાસું દેશો જો મહારાજ.
બળવંત ! બાનું રે લાજશે; હું નિર્લજને શાની લાજ ? ૫

× × × ×

જેહેવો તેહેવો રે રાજનો દીન લહી કરિયે કરુણાદાન.
દાસ દયાનીરે વીનતી કૃષ્ણ કૃપાનિધ ! ધરજો કાન. ૮

દરસન દ્યો ની રે દાસને, માહરા ગુણનિધિ ગિરિધરલાલ !
નાથ ! નિવારો રે ત્રાસને. આણો આપના ઉપર વ્હાલ. ૧
નટવર નંદન રે નંદના ! ભાવો મદનમનોહર રૂપ.
ચિત્ત ન ચોટે રે માહરૂં અનુભવ વ્યાપક બ્રહ્મસ્વરૂપ. ૨
ન જપું અજપા રે જાપને, ન ગમે સુણવો અનહદનાદ;
યત્ન સમાધિ રે ના ગમે, ન ગમે સ્વર્ગ, મુક્તિના સ્વાદ. ૩
અન્ય–ઉપાસના રે ના ગમે વણ એક પૂરણ પુરષોત્તમ.
સહુ ફીકાં લાગે રે સાધનો. પડી મને પ્રેમભક્તિમાં ગમ. ૪
મુને શ્રીવલ્લભ રે ગુરુ ગમ્યા સહુવિધ શ્રીકૃષ્ણજી સમાન.
જીવની સાધના રે ના જુએ, વ્હાલો કરે નિજાનંદ દાન. ૫

× × × ×

વૃંદાવનની રે કુંજમાં જ્યાં કરો જુગલકિશોર વિલાસ,
દાસ દયાની રે વીનતી, દાસી કરી રાખો મુને પાસ.

નરસિંહરામનાં પદ સાથે સરખામણી

તે પછી દર્શનની છૂટી થાય છે. વ્રજ પછી દયારામભાઇ કાશીની યાત્રા કરે છે. દયારામની શ્રીનાથજીની ઉપરની વિનતિ સાથે સમકાલીન નરસિંહરામનાં ગોમતીમાં સ્નાન કરવાની ના પાડવા વખતનાં પદ સરખાવવા જેવાં હોઈ અત્રે આપ્યાં છે.

(રાગ કાફી)

સરસ્વતી વસો જીભે રે; વેહેવારની વાતે વઢવું છે.
ખાંતીલે ન્હાવું ખાળ્યું રે, તાતની હેડીએ ચઢવું છે. ટેક.
ગોમતી ન્હાયાનું નાણું આપું, ત્યારે મારે તમારે શી પ્રીત ?
પિતા થઈ પુત્ર પાસે માગો છો એ કિયા તે દેશની રીત ?
મારી કે ઉત્તર આપો રે ત્યાં સુધી સ્હામા અડવું છે. સરસ્વતી૦ ૧
કેટલું નાણું આપ્યું દુર્વાસાએ ? બળિદ્વાર આવ્યા, જદુવીર,
તેમના પ્રેમ તમે જાણ્યા સુવર્ણના ? બીજાના જાણ્યા કથીર ?
વિચારી જુઓ, વ્હાલા રે ! પછી પાયે પડવું છે. સરસ્વતી૦ ૨
કાંચનદ્વારિકા પિતાને દેખાડી છાપ મોકલી, નાથ !
શું જોઇ મોકલી, શું જોઇ ખાળી ? વ્હાલા ! કહો મુને વાત.
ગુરુ પ્રતાપે કહે નરભો રે, એ ઓસડ કડવું છે.

નાણું આપે નરભો રે, વાવરજો, છોગાળા !
ગાંઠ બાંધજો તાણી રે, ધોળી ધજાવાળા !
કપટી કેશવ જાણત, તો શાને આવત પચાસ જોજન !
સાંભળ્યું શ્રવણે જે સાધુને છાપે છે; માટે મળવા ધર્યું મન.
દરસન દ્યોને રે દૂર કરી પાળા. નાણું આપે૦ ૧
દેખી ભેખ અજર નથી કરતા, છાપ આપો છો, હરિ !
પાગ ભાળી ખાળી છાપ ! છબીલા. પરખ તો એવી કરી !
સમસ્યા લેજો સમજી રે જે કહી, કાન્હડ કાળા ! નાણું આપે૦ ૨
હારે છે તું, નથી જ હરવતો. માટે હરિ ! હઠ મેલ.
કહે નરભો છોટાલાલ પ્રતાપે, નથી આ તલમાં તેલ.
લેવાનું મુજ પાસે રે હરિહરિ–જપમાળા. નાણું આપે૦ ૩

આ પ્રમાણે દયારામનું પૂર્વજીવન સમાપ્ત થાય છે.

અનુલેખ—પ્રસ્તુત લેખમાં **'નામનિદેશ સંસ્કાર'**ના પ્રસ્તાવમાં આપેલા અવતરણનો કડી ૭૪ સિવાયનો બધો એ ભાગ **સોભાચંદ** કૃત **ભક્તિવિધાન** (રચના સં. ૧૬૯૧; હાથપ્રત સં. ૧૮૩૦)માં આપેલો છે, એમ દયારામકાવ્યમણિમાળા, ભાગ ૫ ના આરંભે આપેલા લેખમાં શાસ્ત્રી વસંતરામ હરિકૃષ્ણ જણાવે છે. **સોભાચંદ**ની કૃતિની હાથપ્રત ઊતાર્યા પછી ત્રણ વર્ષે સં. ૧૮૩૩માં દયારામ જનમે છે. તે જોતાં **'નામનિદેશ સંસ્કાર'**ના પ્રસ્તાવમાં જે અવતરણ આપ્યું છે, તે અગ્રાહ્ય ઠરે છે. પરંતુ, કવિને એમના ૧૦ મા વર્ષમાં દેવકીનંદન મહારાજને હાથે **નામનિદેશ સંસ્કાર** થયેલો, તે તો ગ્રાહ્ય જ રહે છે. દયારામના દેવકીનંદન **સોભાચંદ**ના દેવકીનંદથી ભિન્ન અને અર્વાચીન. જેમણે કવિનાં માતુશ્રીને **ગીતા**નો બોધ કર્યો હતો, તે જ એ દેવકીનંદન મહારાજ.

નાટકની પ્રાચીનતાનું દિગ્દર્શન[1]

આજનો ઉત્સવ નટસંમેલનનો છે. એ સમારંભમાં, જે વ્યક્તિ નટ નથી ને નાટકકાર નથી તેને આગળ ધરી પ્રવર્તક મંડળે મુશ્કેલી ઊભી કરી છે. નથી તેનામાં અપૂર્વ પ્રતિભા કે તેના બળે રસિકમંડળને આનંદ ઉપજાવે. નથી અભિનયકળાનું આકર્ષણ કે તે વડે પણ એ રંજિત કરે. વિખ્યાત નટોની કળાના પ્રદર્શનને પડછે અભિનયના અજાણ પુરુષનું વિવેચન કેવું ? સાહિત્યની પરિભાષામાં બોલું, તો નાટકના પડછે પૂર્વરંગના જેવું. અરે નહિ નહિ, રસમય અંકના પડછે સૂચ્ય વસ્તુ સૂચવી જતા વિષ્કંભકના જેવું, અથવા તો અનેક અંકની વચ્ચે પ્રવેશકના જેવું જ કહેવાય. ત્યારે તો વિશ્વવિખ્યાત કાલિદાસના અને મહાકવિ ભાસના પ્રત્યેના માનને લીધે તેમના ઉપાસકને પ્રવર્તક મંડળે પ્રમુખસ્થાન આપ્યું હોય, એમ સમજવું; અને પ્રાચીન નાટક વિશે તેણે કંઈ કહેવું. એજ આશય હોય, તો તેને અનુસરી હું યત્કિંચિત્ કહું છું: શ્રોતાજનો તે વય પ્રત્યેના વિનયથી કે પુરાતનકથા પ્રત્યેના કૌતુકથી કાને ધરશે, એવી સમજથી કહું છું.

નાટકને પડછે પૂર્વરંગનો મેં ઈશારો કર્યો તે બાબતમાં કોઈ પૂછશે, કે પૂર્વરંગ વળી શું ? હાલની નાટકશાળામાં તો, પડદો ઊપડે છે, કે નાટક શરૂ થાય છે. પૂર્વરંગ જેવું કંઈ જોવામાં આવતું નથી. સદ્દગત રણછોડભાઈ ઉદયરામના **જયકુમારીવિજય**માં અને સંસ્કૃત **વિક્રમોર્વશીય**ના અનુવાદમાં પ્રસ્તાવના વાંચી છે, પણ તેમાં પૂર્વરંગ નજરે પડતો નથી. પ્રસ્તુત પ્રશ્ન નાટકનાં અનેક [2]પ્રસ્થાનની ચર્ચા માગી લે છે. સાંપ્રત કાળમાં ભજવાતાં નાટકનાં ગાયનની ચોપડીઓ બહાર પાડવામાં આવે છે, તેમાં [3]વસ્તુની રૂપરેખા અંક અને પ્રવેશ વાર આપી હોય છે; એટલે તેમાં પ્રસ્તાવનાની જરૂર રહેતી નથી. પૂર્વકાળનાં નાટકોમાં આવા સ્વતંત્ર સાધનના અભાવે પ્રસ્તાવના નાટકનું આવશ્યક અંગ મનાતું હતું. [4]ભાસનાં નાટકના અનુવાદમાં તમે જોયું હશે, કે સૂત્રધાર રંગભૂમિ ઉપર પ્રવેશ કરી મંગળાચરણ ઉચ્ચારે છે. પછી તે નાટકકારની ઓળખાણ આપે છે. ત્યારપછી નાટકનો [5]પ્રસ્તાવ યુક્તિપૂર્વક ઉપસ્થિત[6] કરવામાં આવે છે. એ કાર્યમાં નટી

---

૧ આ લેખ ઇ. સ. ૧૯૨૪ના કલાપ્રદર્શનને અંગે તૈયાર કર્યો હતો. ૨ માર્ગ. ૩ Plot. ૪ જુઓ **પ્રધાનની પ્રતિજ્ઞા, સ્વપ્નની સુંદરી** અને **મધ્યમ** ૫ આરંભક પ્રસંગ. ૬ રજુ.

અને પારિપાર્શ્વિક[7] સૂત્રધારના સહાયક થાય છે. નાટકના પ્રસ્તાવનું એટલે આરંભક પ્રસંગનું આ નિરૂપણ, તે જ પ્રસ્તાવના. નાટકના દેશકાળ કહી સૂત્રધાર નિવૃત્ત થાય છે; અને નાટક શરૂ થાય છે. પહેલાંના વખતમાં જ્યારે સાહિત્ય હસ્તલિખિત હતું, ત્યારે પ્રસ્તાવના પ્રેક્ષકને માર્ગદર્શક થઈ પ્રયોગમાં તેનો પ્રવેશ કરાવતી હતી.

નાટકનું મુખ તે પ્રસ્તાવના. આજથી બે હજાર વર્ષ પહેલાં એ મુખ ઉપર મુખવટો પણ હતો, એ કદાચ તમે નહિ જાણતા હો. મહાકવિ કાલિદાસના **विक्रमोर्वशीय**ની છાયા જે **પરાક્રમની પ્રસાદી**, તે જેમણે જોઈ હશે તેમને યાદ હશે, કે નાંદી થઈ રહ્યા પછી સૂત્રધાર પ્રવેશ કરે છે એવું તેના આરંભમાં જણાવ્યું છે. એ નાંદી તે પ્રાચીનતર પૂર્વરંગનાં અનેક અંગમાંનું પ્રધાન અંગ છે. રંગનું એટલે સંગીતના જલસાનું પૂર્વ પ્રકરણ તે પૂર્વરંગ[8]. એમાં બજવૈયા અને નચવૈયા બંને ભાગ લે છે. વાદિત્રો ગોઠવવાં મિલાવવાં, ઠાઠ જમાવવો, એ સંબંધી [9]પ્રત્યાહારાદિ દશ વિધાન, તે બજવૈયાના અધિકારનાં છે. રંગમંડપમાં પ્રવેશ કરી નમસ્કારોત્તર આશીર્વાદપૂર્વક સંગીતની ચીજનો ઉપક્ષેપ કરવો, એ સંબંધી નાંદી પ્રરોચના આદિ નવ અંગ[10] વર્ધમાનકના[11] પ્રયોગ સહિત નચવૈયાના

---

૭ સૂત્રધાર સાથે રહેનાર નટ. ૮ જુઓ **भरतनाट्यशास्त्र** ।५। ७-८। **यस्माद् रङ्गप्रयोगोऽयं पूर्वमेव प्रयुज्यते । तस्मादयं पूर्वरङ्गो विज्ञेयो द्विजसत्तमाः ॥ अस्याङ्गानि तु कार्याणि यथावदनुपूर्वशः । तन्त्रीभाण्डसमायोगैः पाठ्ययोगैस्तथैव च ॥** ९ જુઓ **भ.ना.शा.** ।५। १७-२१। **कुतपस्य तु विन्यासः [1]प्रत्याहार इति स्मृतः । तथावतरणं[2] प्रोक्तं गायनानां निवेशनम् ॥ परिगीतक्रियारम्भ [3]आरम्भ इति कीर्तितः । आतोद्यरञ्जनार्थं च भवेदाश्रावणाविधिः[4] ॥ वाद्यवृत्तिविभागार्थं [5]वक्त्रपाणिर्विधीयते । तन्त्रीजःकरणार्थं च भवेद्धि [6]परिघट्टना ॥ तथा पाणिविभागार्थं भवेत् संस्वदनाविधिः[7] । तन्त्रीभाण्डसमायोगा-[8]न्मार्गासारितमिष्यते ॥ कालपातविभागार्थं भवेदासारितक्रिया[9] । कीर्तनाद् देवतानां च ज्ञेयो [10]गीतविधिस्तथा ॥.** १० જુઓ **भ. ना. शा.** ।५। २३-३० । **यस्मादुत्थापयन्त्यत्र प्रयोगं नान्दिपाठकाः । पूर्वमेव तु रङ्गेऽस्मिंस्तस्मादुत्थापनं[1] स्मृतम् ॥ यस्माच्च लोक-**

અધિકારનાં છે. નાટકના વસ્તુને પ્રસ્તાવનાની જરૂર જણાઈ, તેવી રીતે સંગીતની ચીજને પૂર્વરંગની જરૂર મનાઈ હશે. એ પ્રસ્તાવક પ્રકરણનાં અનેક વિધાન અને અંગ સંગીતના રસિયાને આનંદ ઉપજાવતાં હશે. પરંતુ નાટકની પૂર્વે તો એ અકાંડતાંડવ[12] રસભંગ જ કરે, તે સહજ સમજાય એવું છે. આ કારણથી બીજો વિસ્તાર તજી દેઈ સંગીતના પૂર્વરંગનું એકલું નાંદી[13] અંગ જ નાટકના પ્રયોગના આરંભે સ્વીકારવામાં આવ્યું. પૂર્વરંગનો સૂત્રધાર મધ્યમ સ્વરથી નાંદીના મંગલશ્લોક બોલતો. તે વખતે તેના બે પારિપાર્શ્વિક પ્રત્યેક ચરણને અંતે મસ્તક નમાવતા અને 'આર્ય! તથાસ્તુ'

पालानां परिवृत्य चतुर्दिशम् । वन्दनानि प्रकुर्वन्ति तस्माच्च [2]परिवर्तनम् ॥ आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात् प्रयुज्यते । देवद्विजनृपादीनां तस्मा-[3]न्नान्दीति संज्ञिता ॥ अत्र शुष्काक्षरैरेव ह्यवकृष्टा ध्रुवा यतः। तस्मा-[4]च्छुष्कावकृष्टेयं जर्जरश्लोकदर्शिका ॥ यस्मादभिनयस्त्वत्र प्रथमं ह्यवतार्यते । [5]रङ्गद्वारमतो ज्ञेयं वागङ्गाभिनयात्मकम् ॥ शृङ्गारस्य प्रचरणाच्चारी संपरिकीर्तिता । रौद्रप्रचरणाच्चापि [7]महाचारीति कीर्तिता ॥ विदूषकः सूत्रधारस्तथा वै पारिपार्श्विकः । यत्र कुर्वन्ति संजल्पं तत्रापि [8]त्रिगतं मतम् ॥ उपक्षेपेण काव्यस्य हेतुयुक्तिव्युपक्रिया । सिद्धेनामन्त्रणा या तु विज्ञेया सा [9]प्ररोचना ॥.   ११ જુઓ भ. ना. शा. । ५ । ६३ । वर्धमानमथापीह ताण्डवं यत्र युज्यते ॥.

१२ નકામો વિસ્તાર.   १३ नान्दीના ઉદાહરણ માટે જુઓ भ. ना.शा. । ५ । ९८-१०३ । सूत्रधारः पठेत् तत्र मध्यमं स्वरमाश्रितः । नान्दीं पदैर्द्वादशभिरष्टभिर्वाप्यलंकृताम् ॥ नमोऽस्तु सर्वदेवेभ्यो द्विजातिभ्यः शुभं तथा । जितं सोमेन वै राज्ञा शिवं गोब्राह्मणाय च ॥ ब्रह्मोत्तरं तथैवास्तु हता ब्रह्मद्विषस्तथा । प्रशास्त्विमां महाराजः पृथिवीं चससागराम् ॥ राष्ट्रं प्रवर्धतां चैव रङ्गे स्योना समृध्यतु । प्रेक्षाकर्तुर्महान् धर्मो भवतु ब्रह्मभावितः ॥ काव्यकर्तुर्यशश्चास्तु धर्मश्चापि प्रवर्धताम् । इज्यया चानया नित्यं प्रीयन्तां देवता इति ॥ नान्दीपदान्तरेष्वेषु ह्येवमार्येति नित्यशः । वन्देतां सम्यगुक्ताभिर्वाग्भिर्द्वौ पारिपार्श्विकौ ॥ एवं नान्दी विधातव्या ।.

એવો અસ્તુવાદ[14] કર્યા જતા. નાંદી બોલાઈ રહ્યા પછી પૂર્વરંગનો સૂત્રધાર પારિપાર્શ્વિક સાથે ચાલ્યો જતો અને નાટકનો સૂત્રધાર એના મદદનીશ લેઈ રંગભૂમિ ઉપર દર્શન દેતો.

પૂર્વરંગના આ એકલ અંગ નાંદીનો પડછાયો ઈસવી સન પૂર્વે બીજા શતકથી ઈસવી સનના છઠ્ઠા શતક સુધી નાટકસાહિત્યમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ત્યારપછી તો તે પણ વીસરાય છે; અને નાટકની પ્રસ્તાવનાના મંગલશ્લોકને નાંદી સંજ્ઞા મળે છે. પૂર્વરંગનૂં પ્રરોચના અંગ પ્રસ્તાવનામાં ચિરકાળ દેખા દીધા કરે છે.

પૂર્વરંગનૂં સવિસ્તર નિરૂપણ **भरतनाट्यशास्त्र**ના પાંચમા અધ્યાયમાં છે. એ **नाट्यशास्त्र**ની રચના ઈસ્વી ત્રીજાથી ચોથા શતક સુધીના ગાળામાં મૂકાય છે. તેના પહેલાં ભાસ કવિના **आविमारक** નાટકમાં પ્રાચીનતર **नाट्यशास्त्र**નો નિર્દેશ[15] છે. એ જો ઉપલબ્ધ હોત, તો પૂર્વરંગના સંબંધમાં વિશેષ પ્રકાશ પડત. નાટકકાર ભાસના પૂર્વે એ **नाट्यशास्त्र**નૂં અસ્તિત્વ પ્રાચીનતર કાળમાં નાટકસાહિત્ય સારી રીતે ખેડાયલૂં હોવાનૂં પ્રમાણ પૂરૂં પાડે છે.

પૂર્વરંગને છોડી દેઈ હવે આપણે આ પ્રાચીનતર નાટકસાહિત્ય ભણી વળિયે. અલબત, એ સાહિત્ય અત્યારે તો નષ્ટ જ છે. પરંતુ શુભ સંજોગે તેમાંના એક નાટકનૂં નામ થોડા વખત ઉપર જાણવામાં આવ્યૂં છે. એ પ્રાચીનતર પ્રયોગબંધ તે સુબંધુકૃત **वासवदत्तानाट्यधारा** છે. આચાર્ય અભિનવગુપ્તે **भरतनाट्यशास्त्र** ઉપરની **अभिनवभारती** ટીકામાં **नाट्यायितनूं**[16] લક્ષણ સમજાવતાં એનો નિર્દેશ કર્યો છે. એ પ્રસંગે વિદ્વાન ટીકાકાર એ નાટક સાથે સંબંધ ધરાવતા બિંદુસારનૂં નામ પણ નોંધે છે. ઉપરાંત પ્રસ્તુત નાટ્યધારામાંથી ટૂંકૂં અવતરણ પણ તે આપે છે[17]. આ-

---

૧૪ પ્રાર્થનાની પુષ્ટિ. ૧૫ જુઓ **आवि.** । **अत्थि × × णट्टसत्थं** ।. ૧૬ જુઓ **भ.ना. शा.** ।૨૨।૪૬। . ૧૭ જુઓ **विविधज्ञानविस्तार** । ૧૯૨૩, **ओगस्ट । पृ. ३६६ । × यावदिति स्वप्ने** (મૂળ પાઠ **स्वप्न**) **स्वप्नान्तरं तत्राप्यन्यत् स्वप्नान्तरमिति** (મૂળ પાઠ૦ **मित्यादि**) **न्यायेन वा भवति** (મૂળ પાઠ **भवतु**) **एकस्वप्नायितवृत्त्या वा, सर्वथा तन्नाट्यायितम् । तत्रास्य बहुतरव्यापिनो बहुगर्भ**(મૂળ પાઠ **गर्भः**)-

અધિકારનાં છે. નાટકના વસ્તુને પ્રસ્તાવનાની જરૂર જણાઈ, તેવી રીતે સંગીતની ચીજને પૂર્વરંગની જરૂર મનાઈ હશે. એ પ્રસ્તાવક પ્રકરણનાં અનેક વિધાન અને અંગ સંગીતના રસિયાને આનંદ ઉપજાવતાં હશે. પરંતુ નાટકની પૂર્વે તો એ અકાંડતાંડવ[12] રસભંગ જ કરે, તે સહજ સમજાય એવું છે. આ કારણથી બીજો વિસ્તાર તજી દેઈ સંગીતના પૂર્વરંગનું એકલું નાંદી[13] અંગ જ નાટકના પ્રયોગના આરંભે સ્વીકારવામાં આવ્યું. પૂર્વરંગનો સૂત્રધાર મધ્યમ સ્વરથી નાંદીના મંગલશ્લોક બોલતો. તે વખતે તેના બે પારિપાર્શ્વિક પ્રત્યેક ચરણને અંતે મસ્તક નમાવતા અને 'આર્ય! તથાસ્તુ'

पालानां परिवृत्य चतुर्दिशम् । वन्दनानि प्रकुर्वन्ति तस्माच्च [2]परिवर्तनम् ॥ आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात् प्रयुज्यते । देवद्विजनृपादीनां तस्मा-[3]न्नान्दीति संज्ञिता ॥ अत्र शुष्काक्षरैरेव ह्यवकृष्टा ध्रुवा यतः। तस्मा-[4]च्छुष्कावकृष्टेयं जर्जरश्लोकदर्शिका ॥ यस्मादभिनयस्त्वत्र प्रथमं ह्यवतार्यते । [5]रङ्गद्वारमतो ज्ञेयं वागङ्गाभिनयात्मकम् ॥ शृङ्गारस्य प्रचरणाच्चारी संपरिकीर्तिता । रौद्रप्रचरणाच्चापि [7]महाचारीति कीर्तिता ॥ विदूषकः सूत्रधारस्तथा वै पारिपार्श्विकः । यत्र कुर्वन्ति संजल्पं तत्रापि [8]त्रिगतं मतम् ॥ उपक्षेपेण काव्यस्य हेतुयुक्तिव्युपक्रिया । सिद्धेनामन्त्रणा या तु विज्ञेया सा [9]प्ररोचना ॥. ૧૧ જુઓ भ. ना. शा. । ५ । १३ । वर्धमानमथापीह ताण्डवं यत्र युज्यते ॥.

૧૨ નકામો વિસ્તાર. ૧૩ नान्दीના ઉદાહરણ માટે જુઓ भ. ना.शा. । ५ । ९८-१०३ । सूत्रधारः पठेत् तत्र मध्यमं स्वरमाश्रितः । नान्दीं पदैर्द्वादशभिरष्टभिर्वाप्यलंकृताम् ॥ नमोऽस्तु सर्वदेवेभ्यो द्विजातिभ्यः शुभं तथा । जितं सोमेन वै राज्ञा शिवं गोब्राह्मणाय च ॥ ब्रह्मोत्तरं तथैवास्तु हता ब्रह्मद्विषस्तथा । प्रशास्त्विमां महाराजः पृथिवीं च ससागराम् ॥ राष्ट्रं प्रवर्धतां चैव रङ्गे स्योना समृध्यतु । प्रेक्षाकर्तुर्महान् धर्मो भवतु ब्रह्मभावितः ॥ काव्यकर्तुर्यशश्चास्तु धर्मश्चापि प्रवर्धताम् । इज्यया चानया नित्यं प्रीयन्तां देवता इति ॥ नान्दीपदान्तरेष्वेषु ह्येवमार्येति नित्यशः । वन्देतां सम्यगुक्ताभिर्वाग्भिर्द्वौ पारिपार्श्विकौ ॥ एवं नान्दी विधातव्या ।.

એવો અસ્તુવાદ[૧૪] કર્યા જતા. નાંદી બોલાઈ રહ્યા પછી પૂર્વરંગનો સૂત્રધાર પારિપાર્શ્વિક સાથે ચાલ્યો જતો અને નાટકનો સૂત્રધાર એના મદદનીશ લેઈ રંગભૂમિ ઉપર દર્શન દેતો.

પૂર્વરંગના આ એકલ અંગ નાંદીનો પડછાયો ઈસવી સન પૂર્વે બીજા શતકથી ઈસવી સનના છઠ્ઠા શતક સુધી નાટકસાહિત્યમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ત્યારપછી તો તે પણ વીસરાય છે; અને નાટકની પ્રસ્તાવનાના મંગલશ્લોકને નાંદી સંજ્ઞા મળે છે. પૂર્વરંગનું પ્રરોચના અંગ પ્રસ્તાવનામાં ચિરકાળ દેખા દીધા કરે છે.

પૂર્વરંગનું સવિસ્તર નિરૂપણ **भरतनाट्यशास्त्र**ના પાંચમા અધ્યાયમાં છે. એ **नाट्यशास्त्र**ની રચના ઈસવી ત્રીજાથી ચોથા શતક સુધીના ગાળામાં મૂકાય છે. તેના પહેલાં ભાસ કવિના **आविमारक** નાટકમાં પ્રાચીનતર **नाट्यशास्त्र**નો નિર્દેશ[૧૫] છે. એ જો ઉપલબ્ધ હોત, તો પૂર્વરંગના સંબંધમાં વિશેષ પ્રકાશ પડત. નાટકકાર ભાસના પૂર્વે એ **नाट्यशास्त्र**નું અસ્તિત્વ પ્રાચીનતર કાળમાં નાટકસાહિત્ય સારી રીતે ખેડાયલું હોવાનું પ્રમાણ પૂરૂં પાડે છે.

પૂર્વરંગને છોડી દેઈ હવે આપણે આ પ્રાચીનતર નાટકસાહિત્ય ભણી વળિયે. અલબત, એ સાહિત્ય અત્યારે તો નષ્ટ જ છે. પરંતુ શુભ સંજોગે તેમાંના એક નાટકનું નામ થોડા વખત ઉપર જાણવામાં આવ્યું છે. એ પ્રાચીનતર પ્રયોગબંધ તે સુબંધુકૃત **वासवदत्तानाट्यधारा** છે. આચાર્ય અભિનવગુપ્તે **भरतनाट्यशास्त्र** ઉપરની **अभिनवभारती** ટીકામાં **नाट्यायितनूं**[૧૬]લક્ષણ સમજાવતાં એનો નિર્દેશ કર્યો છે. એ પ્રસંગે વિદ્વાન ટીકાકાર એ નાટક સાથે સંબંધ ધરાવતા બિંદુસારનું નામ પણ નોંધે છે. ઉપરાંત પ્રસ્તુત નાટ્યધારામાંથી ટૂંકું અવતરણ પણ તે આપે છે[૧૭]. આ-

૧૪ પ્રાર્થનાની પુષ્ટિ. ૧૫ જુઓ **आवि.** । **अत्थि × × णट्टसत्थं** ।. ૧૬ જુઓ **भ.ना. शा.** ।૨૨।૮૬।. ૧૭ જુઓ **विविधज्ञानविस्तार** । १९२३, **ओगस्ट** । **पृ. ३६९** । × **यावदिति स्वप्ने** (મૂળ પાઠ **स्वप्न**) **स्वप्नान्तरं तत्राप्यन्यत् स्वप्नान्तरमिति** (મૂળ પાઠ० **मित्यादि**) **न्यायेन वा भवति** (મૂળ પાઠ **भवतु**) **एकस्वप्नायितवृत्त्या वा, सर्वथा तन्नाटयायितम्** । **तत्रास्य वहुतरव्यापिनो वहुगर्भ**(મૂળ પાઠ **गर्भः**)-

રેમા શતકનો દંડી કવિ दशकुमारचरितनी સ્વકૃત[૧૮]પૂર્વપીઠિકામાં એ નાટકને वत्सराणणाट्यधारा એવા નામે સ્મરે છે. ઉક્ત નાટક મહાકવિ ભાસના प्रतिज्ञायौगन्धरायणથી પ્રાચીન હોવું જોઇયે, એમ મારૂં માનવું છે. એમાં હર્ષરક્ષિત નામે જે પાત્ર છે, તે प्रतिज्ञाમાં ટૂંકા હંસક નામથી નિર્દિષ્ટ છે[૧૯]. મૂલભૂત હર્ષરક્ષિત ટૂંકાવાઈ વિકાર પામી હંસકરૂપ ધારણ કરે છે, તે કહી આપે છે કે સુબંધુ ભાસથી સારી પેઠે જૂનો હતો. કવિ દંડી કહે છે કે એ સુબંધુને બિંદુસારે એક વાર કેદમાં નાંખ્યો હતો, તે પ્રસંગે ઉક્ત નાટ્યધારા રચી તે બંદીખાનામાંથી નીકળ્યો એટલું જ નહિ,

स्वप्नायिततुल्यस्य नाट्यायितस्योदाहरणं महाकविसुबन्धुनिबद्धो (મૂળ પાઠ निबन्धो) वासवदत्तानाट्यधाराख्यः समस्त एव प्रयोगबन्धः (મૂળ પાઠ प्रयोगः)। तत्र हि बिन्दुसारः प्रयोज्यवस्तुके उदयनचरिते सामाजिकीकृतोऽसावप्युदयनो वासवदत्ताचेष्टिते। एष चार्थस्तस्मिन् (મૂળ પાઠ चार्थः स्वस्मिन्) सूच्य(મૂળ પાઠ सूत्र)रूपेण (મૂળ પાઠ रूपके) दृष्टे सुज्ञातो (મૂળ પાઠ सुज्ञानो) भवति। एकस्तु प्रदेश उदाह्रियते। तत्र ह्युदयने सामाजिकीकृते वेत्रधर(મૂળ પાઠ सूत्रधार)प्रयोगः 'तव सुचरितैरेष जयति' इति। तत उदयनः 'कुतो मम सुचरितानि' इति सास्रं विलपति। 'पद्मन्व किं(મૂળ પાઠ ×) कटकपिङ्गलपालकैस्तैर्मुक्तो (મૂળપાઠ ०र्भक्तो)ऽहमप्युदयनः सुतलालनीयः। यौगन्धरायण ममानय राजपुत्रीं हा हर्षरक्षित गतस्त्वमसि क तावत् (મૂળ પાઠ प्रभावः)॥' इति॥ तत्रैव बिन्दुसारः सामाजिकीकृतः परमार्थतामभिमन्यमानः प्रतीहार(મૂળ પાઠ ०मानो प्रतिहारि)वाक्यं प्रत्यात्मगतमिदं मनुते।. આમાં મૂળ પ્રતના અશુદ્ધ પાઠ સુધારી કલ્પિત પાઠ મેં યોજ્યા છે.

૧૮ अवन्तिसुन्दरीकथा. મહાકવિ દંડીની આ કૃતિ દુર્વાચ્ય અવસ્થામાં મદ્રાસ તરફ હાલ મળી આવી છે. એ જ दशकुमारचरितनी કવિકૃત અસલ પૂર્વપીઠિકા છે. એના ઉપરથી દક્ષિણના કોઇ પંચશિખ-ઉપનામધારી કવિએ आनन्द મુદ્રાથી પદ્યાત્મક अवन्तिसुन्दरीकथासार લખેલો, તે પણ મળી આવ્યો છે. આ બે સાથે સરખાવતાં, છાપેલા दशकुमारचरितમાં આપેલી પૂર્વપીઠિકા દંડીની નહિ પણ કોઈ બીજાની રચેલી છે, એમ સ્પષ્ટ થાય છે. ૧૯ જુઓ प्रतिज्ञायौगन्धरायण અથવા

પણ તેણે બિંદુસારનો પ્રેમ સંપાદન કરી તેને સામો પોતાનો બંદીવાન બનાવ્યો[20]. આ રાજા તે મૌર્ય ચંદ્રગુપ્તનો પુત્ર અને ઉત્તરાધિકારી બિંદુસાર અમિત્રઘાત હોવો જોઇયે. એના સિવાય બીજો કોઇ બિંદુસાર ભરતખંડના ઇતિહાસમાં જાણીતો નથી.

ઇસ્વી ચોથા સૈકાના અરસામાં સંસ્કૃતિના અંગ તરીકે નાટકની કેવી ખ્યાતિ હતી, તેની માહીતી વાત્સ્યાયન મુનિનું **कामसूत्र** પૂરી પાડે છે. **नागरिक** પદવીની યોગ્યતાનું નિરૂપણ કરતાં જે ચોસઠ કલા ગણાવી છે, તેમાં **नाटक**ના અને **आख्यान**ના **दर्शन**નો પણ નિર્દેશ કર્યો છે[21]. **भरतनाट्यशास्त्र** પણ **ग्राम्यधर्म** એટલે ગ્રામ્યતા દૂર કરનાર તરીકે નાટકના પ્રચારનો ઉલ્લેખ કરે છે[22].

નાટકનું મૂળ પુરાણાં આખ્યાન છે. **रामायण** અને **भारत**માંથી વસ્તુ લેઈ કવિઓ નાટક રચતા અને નટો તે ભજવતા. નટમંડળી પોતે પણ કોઈ આખ્યાન પસંદ કરી ભજવી બતાવતી હતી. **कामसूत्र**માં **आख्यान**ના **दर्शन**નો જે ઉલ્લેખ છે, તે આવા પ્રયોગને લક્ષિત કરે છે. આ નટકૃત આખ્યાનનો પ્રયોગ તે કવિકૃત નાટ્યનું પૂર્વરૂપ છે. આવા બે ખેલનું વર્ણન **हरिवंश (विष्णुपर्व)**માંના ત્રાણુમા અધ્યાયમાં આપેલું છે. બંને ખેલનાં આખ્યાન **रामायण**માંથી લીધાં છે. વજ્રનાભ નામે અસુર બ્રહ્મદેવનાં વરદાન પામી મહા બળવાન થઈ પડ્યો હતો. તેને શાસન કરવા પ્રદ્યુમ્ન સાંબ ગદ વગેરે યાદવો નટના વેષમાં વજ્રપુર જાય છે. તેઓ શહેર બહાર પરામાં **रामजन्म**નું આખ્યાન ભજવી બતાવે છે. એમાં ગણિકા દ્વારા

પ્રધાનની પ્રતિજ્ઞા, અંક ૧. વર્ણવિકાર બાબત જુઓ **है. व्या । ८ । १ । २६ । वक्रादावतः ।** અને **है. व्या. । ८ । १ । २६० । शषोः सः ।**

૨૦ જુઓ **अवन्तिसुन्दरीकथा**ના આરંભનો નીચેનો શ્લોક. ઉપલબ્ધ હાથપ્રતમાં છેલ્લા પાંચેક અક્ષર ખૂટે છે, તે મેં ઉમેરી ખંડિત શ્લોક પૂરો કર્યો છે. **सुबन्धुः किल निष्क्रान्तो बिन्दुसारस्य बन्धनात् । तस्यैव हृदयं बद्ध्वा वत्सराणणाट्यधारया ॥**. અહીં **वासवदत्तानाट्यधारा** બોલનો ચરણમાં સમાસ થતો ન હોવાથી નાયકના ઉપનામવાળું **वत्सराणणाट्यधारया** પદ વાપર્યું જણાય છે. ૨૧ જુઓ **कामसूत्र । ३ । नाटकाख्यानदर्शनम् ।**. ૨૨ જુઓ **भ. ना. शा. । १ । ९ ।** **ग्राम्यधर्मे प्रवृत्ते तु...लोके × × × दुःखिते ॥**

ઋષ્યશૃંગના પ્રલોભનથી માંડીને રામચંદ્રજીના જન્મ પર્યંત વૃત્તાંત સમાવ્યો હતો. એના સર્વે પ્રસ્તાવ યાદવોએ આબેહૂબ ભજવી બતાવ્યા[23]. એમના ઉચ્ચાર બહુ સંસ્કારી હતા અને અભિનય ઉત્તમ પ્રકારના હતા[23]. એ પ્રયોગથી કાન નેત્ર અને હૃદય એક કાળે તૃપ્ત થઈ અસુરો વિસ્મયમાં બૂડી ગયા[23]. નટોની ખ્યાતિ વજ્રનાભને કાને પહોચી. અસુરરાજે તેમને આદરપૂર્વક નગરમાં તેડાવ્યા. તેના સમક્ષ યાદવોએ **रम्भाभिसार**ના પ્રયોગ કરી બતાવ્યો. પ્રથમ ચાર પ્રકારનાં વાદિત્ર સાથે પુરુષોએ [24]**छलित** કિંવા **छलितक** નામે નાટ્ય યોજ્યું; અને સ્ત્રીઓએ **रामायण**માંનું **गङ्गावतरण**[25] ગાંધાર ગ્રામે લય અને તાલ સમેત ગાયું. પછી નાંદી તથા રંગાવતરણ[26] કિંવા રંગદ્વાર યથાવિધિ કરી રહી પ્રસ્તુત **रम्भाभिसार**નો ખેલ ભજવી બતાવ્યો. [27]પૌલસ્ત્ય કુબેરના પુત્ર નલકૂબર ઉપર મોહ પામેલી રંભા તેને મળવા જતી હતી. તેના ઉપર માર્ગમાં [28]પૌલસ્ત્ય રાવણે બળાત્કાર કર્યો. તેથી ક્રોધાવિષ્ટ થઈ અલકાપતિના પુત્રે લંકાપતિને શાપ દીધો. એ કથા સર્વના જાણવામાં હશે. ઉક્ત પ્રેક્ષામાં પ્રદ્યુમ્ને નલ-

---

૨૩ જુઓ **हरिवंश । ९३ । १० । संस्कारभिनयौ तेषां प्रस्तावानां च धारणम् । दृष्ट्वा सर्वे प्रवेशं च दानवा विस्मयं गताः॥.** ૨૪ **हविवंश । ९३ । २३ ।** માં **छालिक्य** પાઠ છાપ્યો છે. પરંતુ ભોજદેવના **सरस्वतीकण्ठाभरण**માં પ્રેક્ષણાના ૭ પ્રકાર ગણાવ્યા છે ત્યાં **छलित** છેઃ—જુઓ **स. कं. । २ । १५८–१५९ । यदाङ्गिकैकनिर्वर्त्यमुज्झितं वाचिकादिभिः । नर्तकैरभिनीयेत प्रेक्षणाक्ष्वेडिकादि तत् ॥ तल्लास्यं ताण्डवं चैव छलितं शम्पया सह । हल्लीसकं च रासं च षट्प्रकारं प्रचक्षते ॥.** મહાકવિ કાલિદાસના **मालविकाग्निमित्र । १ ।** માં પણ **छलित** પાઠ છે. આથી મેં તે પાઠ અહીં કલ્પ્યો છે. ૨૫ જુઓ **रामा । १ ।.** ૨૬ જુઓ **ह. वं. । ९३ ।२७। नान्यन्ते च ततः श्लोकं रङ्गावतरणाश्रितम् । रौक्मिणेयस्तदोवाच सम्यक्स्वरलयान्वितम् ॥.** છાપેલી પ્રતમાં **गङ्गावतरणाश्रितम्** અને **सम्यक् स्वविनयान्वितम्** પાઠ છે; તે ભ્રષ્ટ છે. પહેલો ફેરફાર પૂર્વગત શ્લોક ૨૪ ઉપરથી કોઈએ ગેરસમજથી કર્યો હોય એમ લાગે છે. ૨૭ કુબેર અને રાવણ બ્રાહ્મણી અને રાક્ષસીના પેટથી થયેલા પુલસ્ત્ય ઋષિના પુત્ર હતા. ૨૮ જુઓ **ह. वं. । ९२ । ६० ।.**

કૂબરનો, સાંબે તેના વિદૂષક મિત્રનો, શૂરે રાવણનો અને મનોવતીએ રંભાનો વેષ લીધો હતો.

ઉપરના આખ્યાનદર્શનમાં અનેક બાબતો ધ્યાન ખેંચે છે. એમાં નાંદી ઉપરાંત રંગાવતરણ કિંવા રંગદ્વાર નામનૂં પૂર્વરંગનૂં અંગ પણ પ્રયુક્ત કર્યૂં છે. પૂર્વરંગના પહેલાં નૃત્ય અને ગીતનૂં પણ વિધાન છે. સંગીતના જલસાની સંજ્ઞા, પ્રેક્ષા, તે નાટકના પ્રયોગની પણ સંજ્ઞા છે. નૃત્ત ગીત અને વાદિત્ર **तौर्यत्रिक** કહેવાય છે તેનૂં મૂળ જે [૨૯]**तूर्य** શબ્દ, તે નટના પર્યાય તરીકે વાપરેલો છે; **प्रकरण** બોલ **नाटक**નો અર્થ બતાવે છે; અને નટન ક્રિયાનો નિર્દેશ સર્વત્ર નર્તન બોલથી જ કરેલો છે[૩૦]. એ બધું સંગીત અને નાટકનો અતિ નિકટનો સંબંધ તે સમયમાં જીવતો જાગતો હોવાનૂં સિદ્ધ કરે છે. વર્ણવેલા બે પ્રયોગો પૈકી એકમાં પ્રસ્તાવના છે નહિ. નાટક એક જ પ્રવેશનૂં છે[૩૧]; એટલે કરીને બહુ પ્રવેશવાળા નાટકમાં તેમનો ક્રમ જણાવવાને જરૂરની જે **अङ्क** સંજ્ઞા, તે ઉદ્‌ભવ જ પામી નથી. **रम्भाभिसार**માં કૈલાસ પર્વતનો દેખાવ પૂરો પાડ્યો છે[૩૨], તે ઉપરથી આહાર્ય અભિનય સારો ખેડાયલો જણાય છે. વાચિક અભિનયના અંગે નટોની વાણીના સંસ્કારનાં ખાસ વખાણ છે[૩૩], તે સૂચવે છે કે જેટલે દરજ્જે યજ્ઞમાં મ્લેચ્છિત એટલે ભ્રષ્ટ વાણી નિષિદ્ધ હતી અને શુદ્ધ સંસ્કારી વાણીનો જ આદર થતો હતો, તેટલે દરજ્જે આ આખ્યાનદર્શનના પ્રદર્શનમાં પણ વાણીનો સંસ્કાર આવશ્યક ગણાતો હતો; આખ્યાનો જે સંસ્કારી વાણીમાં રચાતાં હતાં, તે જ સંસ્કારી વાણીમાં આખ્યાનના પ્રયોગ પણ થતા હતા. બીજા શબ્દમાં કહિયે, તો એ અતિ પ્રાચીન પ્રયોગબંધની ભાષા પુરાણૂં સંસ્કૃત હતી.

અગ્રજ આખ્યાનશ્રવણ સાથેનો આખ્યાનદર્શનને આત્યંતિક સંબંધ છે. લાંબા સત્રના દૈનિક કર્મજાળમાંથી છૂટા થયેલા ઋષિઓ કર્ણપેય આખ્યાનો સાંભળીને વિનોદ અને વિશ્રાંતિ મેળવતા. શ્રુતિકાળ પછીના આ આખ્યાનકાળનો આરંભ ઇસવી સન પૂર્વે દશમા સૈકાના યાસ્ક ભગવાનના પૂર્વે થયો જણાય છે. શાથી જે **निरुक्त**માં સ્યમંતક મણિની ચોરી વિશેનૂં એક ચરણ મળી આવે છે[૩૪]. આખ્યાનના શ્રવણમાંથી આખ્યા-

૨૯ જુઓ ह.वं.।९३।२१।. ૩૦ જુઓ ह. वं. ।९३ ।८। २८।. ૩૧ જુઓ ટિપ્પણી ૨૩ માં ઊતારેલો શ્લોક. ૩૨ જુઓ ह. । वं. । ९३ ।२९।। ૩૩ જુઓ ટિપ્પણી ૨૩માં ઊતારેલો શ્લોક. ૩૪ જુઓ

નના દર્શનનો પ્રબંધ પ્રગટ્યો. વસ્તુમાં તેમ જ વાણીમાં તે આખ્યાનનો આધાર લેતો હોવાથી હું તેને આખ્યાનકાળમાં મૂકૂં છું. સોદરસંબંધને લીધે તેની પદ્યરચના પણ અક્ષરબંધની જ હું માની લેઉં છું. મહાકવિ ભાસ અને કાલિદાસના નાટકોની સર્વાંગસંપૂર્ણ રૂપરચના તેના પૂર્વે લાંબા વિકાસકાળની માગણી કરે છે. ક્યાં પરમ પુરાણા શ્રુતિકાળથી ઊતરી આવેલા સાદા અક્ષરમેળ ત્રિષ્ટુપ્ અને અનુષ્ટુપ્, ક્યાં વિશિષ્ટ રૂપબંધ ઉપેંદ્રવજ્રા વસંતતિલકા શિખરિણી ને સ્રગ્ધરા, ક્યાં વિલક્ષણ વૈતાલીય અને આર્યા, ક્યાં સમ અર્ધસમ ને વિષમ બંધ ? આ વિકાસકાળ આશરે ૭ શતકનો ટેવી નવતર પદ્યરચનાની ઉત્પત્તિ ભગવાન પાણિનિના સમયમાં એટલે ઇસવી સન પૂર્વે સાતમા આઠમા શતકમાં કલ્પૂં છું. એ મહાન વૈયાકરણ કૃશાશ્વ અને શિલાલીનાં નટસૂત્રોનો નિર્દેશ કરે છે[૩૫]. નાટ્યશાસ્ત્રનું પૂર્વરૂપ નટસૂત્ર નાટકસાહિત્યના અસ્તિત્વની નિઃશબ્દ સાક્ષી પૂરે છે.

માંડ માંડ એક પગલું માંડતૂં આ બાળક અનેક પગલાં માંડતૂં થયૂં. અક્ષરબંધના પરિચયમાંથી રૂપબંધ અને માત્રાબંધ લલકારતાં શીખ્યૂં. પૂર્વે તેના પાલકોને વ્હાલી સંસ્કૃત વાણી જ જે બોલતૂં હતૂં તેણે બે સદી વટાવી, લોકવાણી જે પ્રાકૃત, તેને પણ આવકાર આપ્યો. એ સાહિત્યમાં માન પામેલી લોકવાણી બુદ્ધ અને મહાવીર ભગવાને પણ તેમની લોકોપકારક ધર્મદેશનાના વાહન તરીકે સત્કારી લીધી. ૭ સૈકાનૂં અતિપ્રાચીન નાટક સાહિત્ય નાશ પામ્યૂં છે. વેદને ધર્મબુદ્ધિએ બચાવ્યા. ઇતિહાસને સ્વદેશાભિમાને બહલાવ્યા. દર્શનશાસ્ત્રોને તત્ત્વજિજ્ઞાસાએ જીવતાં રાખ્યાં. કાવ્ય અને નાટકને ટકાવી તેમનૂં આયુષ લંબાવનારી કોઇ જડીબુટ્ટી ન હતી, એટલે તે લય પામ્યાં. એમના તિરોભાવનાં બીજાં પણ કારણ છે. તે પટંતરે સમજાવવા આપણી ભાષાનો દૃષ્ટાંત લેઉં છું. ઇસવી તેરમા સૈકાની એ પહેલાં ગૂજરાતી ભાષાએ વ્યક્તિત્વ ધારણ કર્યૂં હતૂં, તે છતાં તેનૂં તત્કાલીન[૩૬] સર્વભોગ્ય સાહિત્ય મળી આવતૂં નથી. જૈન ભંડારોમાં જૂનાં જૂનાં રાસા સ્તવન અને ફાગનાં પાનાં દટાઈ રહ્યાં છે તે સાંપ્રદાયિક સાહિત્ય બાદ કરિયે, તો ચૌદમા પંદરમા સૈકાનૂં સાહિત્ય પણ ક્યાં જડે છે ?

निरुक्त।२।२ अक्रूरो ददते मणिम् ।

૩૫ જુઓ पा. व्या ।૪।૩।૧૧૦–૧૧૧। पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः। અને कर्मन्दकृशाश्वादिनिः। ૩૬ તે વખતનૂં.

એ જૂની ગુર્જરીમાં રચાયું હતું. તે જૂની ગુર્જરી સમજાતી બંધ પડી અદશ્ય થઈ. એટલે જૂનું સાહિત્ય પણ અદશ્ય થયું. તેવી જ રીતે પૂર્વસંસ્કૃતનાં એ નાટકો અને કાવ્યો લય પામી ગયાં. નવા ઊગતા તારા ભાસ અને કાલિદાસના તેજના અંબારમાં એ શમી ગયાં.

નાટકની પ્રાચીન ઉત્પત્તિ જોઈ. હવે તેનું પ્રાચિન, સ્વરૂપ વિચારિયે. આજકાલ કાવ્ય અને નાટકની યોગ્યતા રસની જમાવટ ઉપરથી અંકાય છે. એ રસપ્રસ્થાન **भरतनाट्यशास्त्र**માં પહેલવહેલું દષ્ટિગોચર થાય છે[૩૭]. એ સોળેક સદી જૂનું છે. કાવ્ય અને નાટકની ઉત્પત્તિ તેનાથી બહુ પ્રાચીન છે. તે અત્યંત જૂના સમયમાં વૃત્તિપ્રસ્થાનનો પ્રચાર હોય એમ મારું માનવું છે. સાત્ત્વતી કૈશિકી આરભટી અને ભારતી એ ચાર વૃત્તિઓ સાહિત્યશાસ્ત્રમાં કહી છે. વ્યુત્પત્તિ વિચારતાં સાત્ત્વતી અને કૈશિકી સંજ્ઞા સાત્ત્વત અને કૈશિક સાથે સંબંધ ધરાવે છે. **भारत**કાળના સાત્ત્વતો પરાક્રમી હતા. તેમનો આદિપુરુષ યદુ હોવાથી તેઓ યાદવ નામથી જાણીતા છે, સાત્ત્વતોને વ્હાલાં પરાક્રમોની વૃત્તિ, તે સાત્ત્વતી કહેવાઈ હશે. કૈશિક કે ક્રયકૈશિક વિલાસી હતા. તેમને વ્હાલા ભોગવિલાસની વૃત્તિ. તે કૈશિકીના નામે ઓળખાઈ હશે. આજ પ્રમાણે નવા પ્રસ્થાનની વૈદર્ભી ગૌડી પાંચાલી અને લાટી રીતિનાં નામ પણ વિદર્ભ ગૌડ પાંચાલ અને લાટ ઉપરથી પડેલાં આપણે જોઇયે છિયે. ત્રીજી વૃત્તિ જે આરભટી, તેનું નિર્વચન **रमस् आरम्भ संरभ** આદિ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સાથે સંબંદ્ધ છે. ભારે ઉત્પાત ત્રાસ વધ આદિના પ્રસંગ ભજવતી હોવાના કારણથી ત્રીજી વૃત્તિની આરભટી સંજ્ઞા રાખવામાં આવી હોય એમ જણાય છે[૩૮]. પ્રસ્તુત ત્રણે વૃત્તિઓ આખ્યાનકાળના આરંભથી અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી. **रामायण** રચાયા પહેલાં એમનો જન્મ થયેલો લાગે છે. એમની આ ઇતિહાસાતીત પ્રાચીનતાની સરખામણીમાં ભરતી વૃત્તિની ઉત્પત્તિ આધુનિક છે. એના

૩૭ જુઓ **भ. ना. शा.** । ६ । ७ । ૩૮ જૈન આગમમાં સમવસરણના પ્રસંગે ભગવાન્ મહાવીર સમક્ષ બત્રીસ પ્રકારનું નાટ્ય નિર્દેશવામાં આવે છે. તેમાં જે **आरम्भड** નાટ્યનો ઉલ્લેખ મળે છે, તેનું સ્વરૂપ પ્રસ્તુત આરભટી વૃત્તિના પડછે વિચારણીય છે. જુઓ **राजप्रश्नीय**.

નનું દર્શનનો પ્રબંધ પ્રગટાવે. વસ્તુમાં તેમ જ વાણીમાં તે આખ્યાનનો આધાર લેતો હોવાથી હું તેને આખ્યાનકાળમાં મૂકું છું. લોકસંપ્રદાયને લીધે તેની પદ્યરચના પણ અક્ષરબંધની જ હું માની લેઉં છું. મહાકવિ ભાસ અને કાલિદાસનાં નાટકોની સર્વાંગસંપૂર્ણ રૂપરચના તેના પૂર્વે લાંબા વિકાસકાળની માગણી કરે છે. ક્યાં પરમ પુરાણા શ્રુતિકાળથી ઊતરી આવેલા સાદા અક્ષરમેળ ત્રિષ્ટુપ્ અને અનુષ્ટુપ્, ક્યાં વિશિષ્ટ રૂપબંધ ઉપેંદ્રવજ્રા વસંતતિલકા શિખરિણી ને સ્રગ્ધરા, ક્યાં વિલક્ષણ વૈતાલીય અને આર્યા, ક્યાં સમ અર્ધસમ ને વિષમ બંધ ? આ વિકાસકાળ આશરે છ શતકનો લેખી નવતર પદ્યરચનાની ઉત્પત્તિ ભગવાન પાણિનિના સમયમાં એટલે ઇસવી સન પૂર્વે સાતમા આઠમા શતકનાં કલ્પું છું. એ મહાન વૈયાકરણ કૃશાશ્વ અને શિલાલીનાં નટસૂત્રોનો નિર્દેશ કરે છે[૩૫]. નાટ્યશાસ્ત્રનું પૂર્વરૂપ નટસૂત્ર નાટકસાહિત્યના અસ્તિત્વની નિઃશબ્દ સાક્ષી પૂરે છે.

માંડ માંડ એક પગલું માંડતું આ બાળક અનેક પગલાં માંડતું થયું. અક્ષરબંધના પરિચયમાંથી રૂપબંધ અને માત્રાબંધ લલકારતાં શીખ્યું. પૂર્વે તેના પાલકોને વહાલી સંસ્કૃત વાણી જ જે બોલતું હતું તેણે બે સખી વરાવી, લોકવાણી ને પ્રાકૃત, તેને પણ આવકાર આપ્યો. એ સાહિત્યમાં માન પામેલી લોકવાણી બુદ્ધ અને મહાવીર ભગવાને પણ તેમની લોકોપકારક ધર્મદેશનાના વાહન તરીકે સત્કારી લીધી. છ સૈકાનું અતિપ્રાચીન નાટક સાહિત્ય નાશ પામ્યું છે. વેદને ધર્મબુદ્ધિએ બચાવ્યા. ઇતિહાસને સ્વદેશાભિમાને બચાવ્યા. દર્શનશાસ્ત્રોને તત્ત્વજિજ્ઞાસાએ જીવતાં રાખ્યાં. કાવ્ય અને નાટકને ટકાવી તેમનું આયુષ બંધાવનારી કોઈ જડીબુટ્ટી ન હતી, એટલે તે લય પામ્યાં. એમના તિરોભાવનાં બીજાં પણ કારણ છે. તે પરત્વે સમજાવવા આપણી ભાષાનો દૃષ્ટાંત લેઉં છું. ઇસવી તેરમા સૈકાની એ પહેલાં ગુજરાતી ભાષાએ વ્યક્તિત્વ ધારણ કર્યું હતું, તે છતાં તેનું તત્કાલીન[૩૬] સર્વભોગ્ય સાહિત્ય મળી આવતું નથી. જૈન ભંડારોમાં જૂનાં જૂનાં રાસા સ્તવન અને ફાગનાં પાનાં દટાઈ રહ્યાં છે તે સાંપ્રદાયિક સાહિત્ય બાદ કરિયે, તો ચૌદમા પંદરમા સૈકાનું સાહિત્ય પણ ક્યાં જડે છે ?

निरुक्तकार लकुरो वदते मणिम् ।

૩૫ જુઓ પા. व्या । ४ । ३ । ११०–१११ । पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः । અને कर्मन्दकृशाश्वादिनिः । ૩૬ તે જમાનાનું-

એ જૂની ગુર્જરીમાં રચાયૂં હતૂં. તે જૂની ગુર્જરી સમજાતી બંધ પડી અદશ્ય થઈ. એટલે જૂનું સાહિત્ય પણ અદશ્ય થયૂં. તેવી જ રીતે પૂર્વસંસ્કૃતનાં એ નાટકો અને કાવ્યો લય પામી ગયાં. નવા ઊગતા તારા ભાસ અને કાલિદાસના તેજના અંબારમાં એ શમી ગયાં.

નાટકની પ્રાચીન ઉત્પત્તિ જોઈ. હવે તેનૂં પ્રાચિન, સ્વરૂપ વિચારીએ. આજકાલ કાવ્ય અને નાટકની યોગ્યતા રસની જમાવટ ઉપરથી અંકાય છે. એ રસપ્રસ્થાન **भरतनाट्यशास्त्र**માં પહેલવહેલૂં દષ્ટિગોચર થાય છે[૩૭]. એ સોળેક સદી જૂનૂં છે. કાવ્ય અને નાટકની ઉત્પત્તિ તેનાથી બહુ પ્રાચીન છે. તે અત્યંત જૂના સમયમાં વૃત્તિપ્રસ્થાનનો પ્રચાર હોય એમ મારૂં માનવૂં છે. સાત્ત્વતી કૈશિકી આરભટી અને ભારતી એ ચાર વૃત્તિઓ સાહિત્યશાસ્ત્રમાં કહી છે. વ્યુત્પત્તિ વિચારતાં સાત્ત્વતી અને કૈશિકી સંજ્ઞા સાત્ત્વત અને કૈશિક સાથે સંબંધ ધરાવે છે. **भारत**કાળના સાત્ત્વતો પરાક્રમી હતા. તેમનો આદિપુરુષ યદુ હોવાથી તેઓ યાદવ નામથી જાણીતા છે, સાત્ત્વતોને વ્હાલાં પરાક્રમોની વૃત્તિ, તે સાત્ત્વતી કહેવાઈ હશે. કૈશિક કે ક્રથકૈશિક વિલાસી હતા. તેમને વ્હાલા ભોગવિલાસની વૃત્તિ. તે કૈશિકીના નામે ઓળખાઈ હશે. આજ પ્રમાણે નવા પ્રસ્થાનની વૈદર્ભી ગૌડી પાંચાલી અને લાટી રીતિનાં નામ પણ વિદર્ભ ગૌડ પાંચાલ અને લાટ ઉપરથી પડેલાં આપણે જોઇયે છિયે. ત્રીજી વૃત્તિ જે આરભટી, તેનૂં નિર્વચન **रमस् आरम्भ संरभ** આદિ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સાથે સંબંદ્ધ છે. ભારે ઉત્પાત ત્રાસ વધ આદિના પ્રસંગ ભજવતી હોવાના કારણથી ત્રીજી વૃત્તિની આરભટી સંજ્ઞા રાખવામાં આવી હોય એમ જણાય છે[૩૮]. પ્રસ્તુત ત્રણે વૃત્તિઓ આખ્યાનકાળના આરંભથી અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી. **रामायण** રચાયા પહેલાં એમનો જન્મ થયેલો લાગે છે. એમની આ ઇતિહાસાતીત પ્રાચીનતાની સરખામણીમાં ભરતી વૃત્તિની ઉત્પત્તિ આધુનિક છે. એના

---

૩૭ જુઓ **भ. ना. शा.** ।६।७। ૩૮ જૈન આગમમાં સમવસરણના પ્રસંગે ભગવાન્ મહાવીર સમક્ષ બત્રીસ પ્રકારનૂં નાટ્ય નિર્દેશવામાં આવે છે. તેમાં જે **आरम्भड** નાટ્યનો ઉલ્લેખ મળે છે, તેનૂં સ્વરૂપ પ્રસ્તુત આરભટી વૃત્તિના પડછે વિચારણીય છે. જુઓ **राजप्रश्नीय.**

નના દર્શનનો પ્રબંધ પ્રગટયો. વસ્તુમાં તેમ જ વાણીમાં તે આખ્યાનનો આધાર લેતો હોવાથી હું તેને આખ્યાનકાળમાં મૂકું છું. સોદરસંબંધને લીધે તેની પદ્યરચના પણ અક્ષરબંધની જ હું માની લેઉં છું. મહાકવિ ભાસ અને કાલિદાસના નાટકોની સર્વાંગસંપૂર્ણ રૂપરચના તેના પૂર્વે લાંબા વિકાસકાળની માગણી કરે છે. કયાં પરમ પુરાણા શ્રુતિકાળથી ઊતરી આવેલા સાદા અક્ષરમેળ ત્રિષ્ટુપ્ અને અનુષ્ટુપ્, ક્યાં વિશિષ્ટ રૂપબંધ ઉપેંદ્રવજ્રા વસંતતિલકા શિખરિણી ને સ્રગ્ધરા, ક્યાં વિલક્ષણ વૈતાલીય અને આર્યા, ક્યાં સમ અર્ધસમ ને વિષમ બંધ ? આ વિકાસકાળ આશરે ૭ શતકનો ટેવી નવતર પદ્યરચનાની ઉત્પત્તિ ભગવાન પાણિનિના સમયમાં એટલે ઇસવી સન પૂર્વે સાતમા આઠમા શતકમાં કલ્પું છું. એ મહાન વૈયાકરણ કૃશાશ્વ અને શિલાલીનાં નટસૂત્રોનો નિર્દેશ કરે છે[૩૫]. નાટયશાસ્ત્રનું પૂર્વરૂપ નટસૂત્ર નાટકસાહિત્યના અસ્તિત્વની નિઃશબ્દ સાક્ષી પૂરે છે.

માંડ માંડ એક પગલું માંડતું આ બાળક અનેક પગલાં માંડતું થયું. અક્ષરબંધના પરિચયમાંથી રૂપબંધ અને માત્રાબંધ લલકારતાં શીખ્યું. પૂર્વે તેના પાલકોને વ્હાલી સંસ્કૃત વાણી જ જે બોલતું હતું તેણે એ સદી વટાવી, લોકવાણી જે પ્રાકૃત, તેને પણ આવકાર આપ્યો. એ સાહિત્યમાં માન પામેલી લોકવાણી બુદ્ધ અને મહાવીર ભગવાને પણ તેમની લોકોપકારક ધર્મદેશનાના વાહન તરીકે સત્કારી લીધી. ૭ સૈકાનું અતિપ્રાચીન નાટક સાહિત્ય નાશ પામ્યું છે. વેદને ધર્મબુદ્ધિએ બચાવ્યા. ઇતિહાસને સ્વદેશાભિમાને બહલાવ્યા. દર્શનશાસ્ત્રોને તત્ત્વજિજ્ઞાસાએ જીવતાં રાખ્યાં. કાવ્ય અને નાટકને ટકાવી તેમનું આયુષ લંબાવનારી કોઇ જડીબુટ્ટી ન હતી, એટલે તે લય પામ્યાં. એમના તિરોભાવનાં બીજાં પણ કારણ છે. તે પટંતરે સમજાવવા આપણી ભાષાનો દષ્ટાંત લેઉં છું. ઇસવી તેરમા સૈકાની એ પહેલાં ગૂજરાતી ભાષાએ વ્યક્તિત્વ ધારણ કર્યું હતું, તે છતાં તેનું તત્કાલીન[૩૬] સર્વભોગ્ય સાહિત્ય મળી આવતું નથી. જૈન ભંડારોમાં જૂનાં જૂનાં રાસા સ્તવન અને ફાગનાં પાનાં દટાઈ રહ્યાં છે તે સાંપ્રદાયિક સાહિત્ય બાદ કરિયે, તો ચૌદમા પંદરમા સૈકાનું સાહિત્ય પણ ક્યાં જડે છે ?

निरुक्तकारः अक्रूरो ददत्ते मणिम् ।

૩૫ જુઓ पा. व्या । ४ । ३ । ११०-१११ । पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः । અને कर्मन्दकृशाश्वादिनिः । ૩૬ તે વખતનું.

એ જૂની ગુર્જરીમાં રચાયૂં હતૂં. તે જૂની ગુર્જરી સમજાતી બંધ પડી અદશ્ય થઈ. એટલે જૂનું સાહિત્ય પણ અદશ્ય થયૂં. તેવી જ રીતે પૂર્વસંસ્કૃતનાં એ નાટકો અને કાવ્યો લય પામી ગયાં. નવા ઊગતા તારા ભાસ અને કાલિદાસના તેજના અંબારમાં એ શમી ગયાં.

નાટકની પ્રાચીન ઉત્પત્તિ જોઈ. હવે તેનૂં પ્રાચિન, સ્વરૂપ વિચારિયે. આજકાલ કાવ્ય અને નાટકની યોગ્યતા રસની જમાવટ ઉપરથી અંકાય છે. એ રસપ્રસ્થાન **भरतनाट्यशास्त्र**માં પહેલવહેલૂં દષ્ટિગોચર થાય છે[37]. એ સોળેક સદી જૂનૂં છે. કાવ્ય અને નાટકની ઉત્પત્તિ તેનાથી બહુ પ્રાચીન છે. તે અત્યંત જૂના સમયમાં વૃત્તિપ્રસ્થાનનો પ્રચાર હોય એમ મારૂં માનવૂં છે. સાત્ત્વતી કૈશિકી આરભટી અને ભારતી એ ચાર વૃત્તિઓ સાહિત્યશાસ્ત્રમાં કહી છે. વ્યુત્પત્તિ વિચારતાં સાત્ત્વતી અને કૈશિકી સંજ્ઞા સાત્ત્વત અને કૈશિક સાથે સંબંધ ધરાવે છે. **भारत**કાળના સાત્ત્વતો પરાક્રમી હતા. તેમનો આદિપુરુષ યદુ હોવાથી તેઓ યાદવ નામથી જાણીતા છે, સાત્ત્વતોને વ્હાલાં પરાક્રમોની વૃત્તિ, તે સાત્ત્વતી કહેવાઈ હશે. કૈશિક કે ક્રયકૈશિક વિલાસી હતા. તેમને વ્હાલા ભોગવિલાસની વૃત્તિ. તે કૈશિકીના નામે ઓળખાઈ હશે. આજ પ્રમાણે નવા પ્રસ્થાનની વૈદર્ભી ગૌડી પાંચાલી અને લાટી રીતિનાં નામ પણ વિદર્ભ ગૌડ પાંચાલ અને લાટ ઉપરથી પડેલાં આપણે જોઇયે છિયે. ત્રીજી વૃત્તિ જે આરભટી, તેનૂં નિર્વચન **रमस् आरम्भ संरभ** આદિ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સાથે સંબંદ્ધ છે. ભારે ઉત્પાત ત્રાસ વધ આદિના પ્રસંગ ભજવતી હોવાના કારણથી ત્રીજી વૃત્તિની આરભટી સંજ્ઞા રાખવામાં આવી હોય એમ જણાય છે[38]. પ્રસ્તુત ત્રણે વૃત્તિઓ આખ્યાનકાળના આરંભથી અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી. **रामायण** રચાયા પહેલાં એમનો જન્મ થયેલો લાગે છે. એમની આ ઇતિહાસાતીત પ્રાચીનતાની સરખામણીમાં ભરતી વૃત્તિની ઉત્પત્તિ આધુનિક છે. એના

---

૩૭ જુઓ **भ. ना. शा.** । ६ । ७ । ૩૮ જૈન આગમમાં સમવસરણના પ્રસંગે ભગવાન્ મહાવીર સમક્ષ બત્રીસ પ્રકારનૂં નાટ્ય નિર્દેશવામાં આવે છે. તેમાં જે **आरम्भड** નાટ્યનો ઉલ્લેખ મળે છે, તેનૂં સ્વરૂપ પ્રસ્તુત આરભટી વૃત્તિના પડછે વિચારણીય છે. જુઓ **राजप्रश्नीय.**

પ્રાદુર્ભાવની પૂર્વ મર્યાદા આખ્યાનદર્શનની પ્રવૃત્તિથી અંકાય છે. સૂતના મુખથી ખસી ગિરાદેવી નટના મુખમાં વસે છે. શબ્દના ઉચ્ચારણ દ્વારા વસ્તુપ્રબોધ ઉપરાંત ભૂમિકા દ્વારા અને ભાવપ્રકાશન દ્વારા વસ્તુસાક્ષાત્-કારનાં વરદાન દેવી નટ કિંવા ભરતને આપે છે. નટ કિંવા ભરતની આ નવીન વૃત્તિ, તે ભારતી કહેવાઈ હશે.

નવા પ્રસ્થાનના શૃંગાર તથા હાસનૂં આસ્વાદન જૂના પ્રસ્થાનની કૈશિકી વૃત્તિમાં, વીર તથા અદ્‌ભૂતનૂં સાત્ત્વતીમાં અને રૌદ્ર બીભત્સ તથા કરુણનૂં આરભટીમાં થતૂં હતૂં. સૂત જ્યારે મુખપાઠથી વસ્તુનો બોધ આપતો હતો, ત્યારે નટ નાટ્યથી વસ્તુનો સાક્ષાત્કાર કરાવતો હતો. આખ્યાન-કથનમાં શ્રવણસુખ જ મળતૂં: આખ્યાનદર્શનમાં નયનસુખનો લાભ પણ થતો.

વૃત્તિપ્રસ્થાનનૂં સ્વરૂપ દોઢ બે હજાર વર્ષ ઉપર કેવૂં ભૂલી જવાયૂં હતૂં, તેનો ખ્યાલ આપવા [૩૯]**भरतनाट्यशास्त्र**માંથી વૃત્તિઓનો વૃત્તાંત્ત અહીં ઊતારૂં છૂં. કહે છે કે દૈવી માયાથી વિશ્વને સંકેલી લેઈ વિષ્ણુ ભગ-વાન શેષ નાગ ઉપર પોઢ્યા હતા, તે વખતે મધુ અને કૈટભ નામે મહા બળવાન અસુરો પ્રગટ્યા. તેઓએ ગડદાપાટુ મારી કઠોર વાણી ઉચ્ચારી ભગવાનને યુદ્ધ કરવાને તેડ્યા. તે ઉપરથી ભગવાન તેમની સાથે સંગ્રામમાં ઊતર્યા; અને પોતાની અપરિમેય શક્તિ વડે તેમણે બંને અસુરોનો નાશ કર્યો. એ યુદ્ધમાં ભારતી એટલે વાણીમાંથી ભારતી વૃત્તિ પ્રગટી. આ પ્રમાણે એક પ્રકારની ઉત્પતિ કહી શાસ્ત્રકાર આગળ જતાં જણાવે છે, કે યુદ્ધમાં ભગવાને ભાર દેઈ પગલાં માંડ્યાં તેમાંથી ભારતી ઉદય પામી. એમણે સત્ત્વ એટલે સમાર્થ્યથી ખેંચેલા શાર્ઙ્ગ ધનુષના વેગબળમાંથી સાત્ત્વતી વૃત્તિ નીકળી આવી. લડતાં દાવના સંરંભમાંથી આરભટી વૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ. બંને અસુરોને સંહારી ભગવાને શિખા બાંધી તેમાંથી કૈશિકી વૃત્તિ જનમી. આ રીતે ચારે વૃત્તિની ઉત્પત્તિ વર્ણવ્યા પછી નાટ્યશાસ્ત્ર ભારતી વૃત્તિનૂં નવૂં જ નિર્વચન આપે છે. એને મધુકૈટભના વધ સાથે કશો એ સંબંધ નથી. ભરત એટલે નટની એ વાણી છે માટે ભારતી, આ શબ્દોએ ભારતી વૃત્તિને તે ઓળખાવે છે. બધી એ ચમત્કારક હકીકત કેવળ કલ્પિત છે એમ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી. વૃત્તિની ઉત્પત્તિ આ રીતે આજથી બીજી સહસ્રીમાં છેક વીસરી જવાઈ તે સૂચવે છે, કે વૃત્તિપ્રસ્થાન બહુ જ જૂનૂં છે.

---

૩૯ જુઓ भ. ना. शा. । २० ।

[૪૦]**भरतनाट्यशास्त्र**માં વૃત્તિ વિશે જે વિશેષ વિગત આપી છે, તે પણ ગોટાળા ભરેલી છે. ભારતીનાં પ્રરોચના, આમુખ, વીથી અને પ્રહસન, એ ચાર અંગ ગણાવ્યાં છે, વાસ્તવિક રીતે પ્રરોચના નાટ્યશાસ્ત્રે લંબાણથી વર્ણવેલા પૂર્વરંગનો ભાગ છે. આમુખ તો નાટકની પ્રસ્તાવનાનૂં બીજૂં નામ છે. વીથી અને પ્રહસન, તે નાટ્યશાસ્ત્રે વર્ણવેલાં [૪૧]દશ રૂપકમાંનાં બે રૂપક છે. વૃત્તિઓમાં રસની વ્હેંચણી કરી છે, તેમાં પણ ગૂંચવારો છે. સંસ્કૃત વાણીનો પ્રયોગ તે જ ભારતી એવો અર્થ લેઇયે તો તો, આઠે રસનૂં નિરૂપણ સંસ્કૃતમાં કરેલૂં નાટકોમાં મળી આવે છે એટલે, એના અમુક જ રસ એવી મર્યાદા બાંધવાની અગત્ય રહેતી નથી. છતાં નાટ્યશાસ્ત્રમાં અધ્યાયને અંતે એમ ઠરાવ્યૂં છે, કે બીભત્સ અને કરુણનૂં નિરૂપણ ભારતી વૃત્તિમાં કરવૂં! પછી સાત્ત્વતી વૃત્તિનૂં નિરૂપણ કર્યું છે, તેમાં વીર અદ્ભુત અને રૌદ્રનો સમાવેશ કરી પાછળથી વીર અને અદ્ભુત એ બે જ પ્રસ્તુત વૃત્તિના રસ કહ્યા છે. તે પછી કૈશિકીનૂં સ્વરૂપ વર્ણવતાં એમાં શૃંગાર અને હાસ્ય ગણાવી અધ્યાયને અંતે કરુણની પણ ઊમેરણી કરી છે. ચોથી જે આરભટી વૃત્તિ, તેમાં રૌદ્રને ભયાનક સાથે ગોઠવી દીધો છે.

આખ્યાનકાળમાં નાટકની સરિતાનૂં મૂળ તમે જોયૂં. સાહિત્યની એ ગંગોતરીના તટે ઊભા રહી ઊંચે દૃષ્ટિ કરશો, તો [૪૨]**रामायण भारत** અને **पुराण**ની મૌલિક કથાઓનાં અસંખ્ય શિખરો સરસાઇમાં માથૂં ઊચકતાં જોશો; અને દૃષ્ટિ વધારે ઊંચી ચડાવશો, તો આકાશને વીંધતાં શ્રુતિનાં શિખરો નજરે તરશે. નૃત્ત ગીત અને વાદ્યનૂં આ ઉત્પત્તિસ્થાન છે. **ऋग्वेद**માં ઉષા દેવીનાં સૂક્તોમાં નૃત્તનૂં અનેક વાર સૂચન છે. શ્રુતિગીતનું બીજ ગાયત્રીરૂપે આદિવેદમાં અંકુરિત થઈ **सामवेद**માં ફાલે છે. **उपनिषद्**માં વીણાના તાર રણઝણે છે. એ રીતે શ્રુતિકાળમાં ત્રિધા સંગીત જનમે છે. આખ્યાનકાળમાં નાટ્ય કિંવા અભિનયવિદ્યાનો આવિર્ભાવ થાય છે. [૪૩]ઉક્ત સંગીત અને નાટ્યને ઉપકારક રાખી નાટક વિકાસ પામે છે; અને

૪૦ જુઓ **भ. ना. शा.** ।२०। ૪૧ જુઓ **भ. ना. शा.** ।१८।
૪૨ જુઓ Annals of the Bhandarkar Institute V. 1, **मूलरामायण** વિશેનો S. N. Tadpatrikar નો લેખ.
૪૩ **भ. ना. शा.** ।४। ११-१२। માં **नाट्यं दृष्टम्** અને **ताण्डवं स्मृतम्** । એવો સૂચક ભેદ કર્યો છે.

પ્રાદુર્ભાવની પૂર્વ મર્યાદા આખ્યાનદર્શનની પ્રવૃત્તિથી અંકાય છે. સૂતના મુખથી ખસી ગિરાદેવી નટના મુખમાં વસે છે. શબ્દના ઉચ્ચારણ દ્વારા વસ્તુપ્રબોધ ઉપરાંત ભૂમિકા દ્વારા અને ભાવપ્રકાશન દ્વારા વસ્તુસાક્ષાત્-કારનાં વરદાન દેવી નટ કિંવા ભરતને આપે છે. નટ કિંવા ભરતની આ નવીન વૃત્તિ, તે ભારતી કહેવાઈ હશે.

નવા પ્રસ્થાનના શૃંગાર તથા હાસનૂં આસ્વાદન જૂના પ્રસ્થાનની કૈશિકી વૃત્તિમાં, વીર તથા અદ્‌ભૂતનૂં સાત્ત્વતીમાં અને રૌદ્ર બીભત્સ તથા કરુણનૂં આરભટીમાં થતૂં હતૂં. સૂત જ્યારે મુખપાઠથી વસ્તુનો બોધ આપતો હતો, ત્યારે નટ નાટ્યથી વસ્તુનો સાક્ષાત્કાર કરાવતો હતો. આખ્યાન-કથનમાં શ્રવણસુખ જ મળતૂં: આખ્યાનદર્શનમાં નયનસુખનો લાભ પણ થતો.

વૃત્તિપ્રસ્થાનનૂં સ્વરૂપ દોઢ બે હજાર વર્ષ ઉપર કેવૂં ભૂલી જવાયૂં હતૂં, તેનો ખ્યાલ આપવા [૩૯]**भरतनाट्यशास्त्र**માંથી વૃત્તિઓનો વૃત્તાંત અહીં ઊતારૂં છૂં. કહે છે કે દૈવી માયાથી વિશ્વને સંકેલી લેઈ વિષ્ણુ ભગ-વાન શેષ નાગ ઉપર પોઢ્યા હતા, તે વખતે મધુ અને કૈટભ નામે મહા બળવાન અસુરો પ્રગટ્યા. તેઓએ ગડદાપાટુ મારી કઠોર વાણી ઉચ્ચારી ભગવાનને યુદ્ધ કરવાને તેડ્યા. તે ઉપરથી ભગવાન તેમની સાથે સંગ્રામમાં ઊતર્યા; અને પોતાની અપરિમેય શક્તિ વડે તેમણે બંને અસુરોનો નાશ કર્યો. એ યુદ્ધમાં ભારતી એટલે વાણીમાંથી ભારતી વૃત્તિ પ્રગટી. આ પ્રમાણે એક પ્રકારની ઉત્પત્તિ કહી શાસ્ત્રકાર આગળ જતાં જણાવે છે, કે યુદ્ધમાં ભગવાને ભાર દેઈ પગલાં માંડ્યાં તેમાંથી ભારતી ઉદય પામી. એમણે સત્ત્વ એટલે સમાર્થ્યથી ખેંચેલા શાર્ઙ્ગ ધનુષના વેગબળમાંથી સાત્ત્વતી વૃત્તિ નીકળી આવી. લડતાં દાવના સંરંભમાંથી આરભટી વૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ. બંને અસુરોને સંહારી ભગવાને શિખા બાંધી તેમાંથી કૈશિકી વૃત્તિ જનમી. આ રીતે ચારે વૃત્તિની ઉત્પત્તિ વર્ણવ્યા પછી નાટ્યશાસ્ત્ર ભારતી વૃત્તિનૂં નવૂં જ નિર્વચન આપે છે. એને મધુકૈટભના વધ સાથે કશો એ સંબંધ નથી. ભરત એટલે નટની એ વાણી છે માટે ભારતી, આ શબ્દોએ ભારતી વૃત્તિને તે ઓળખાવે છે. બધી એ ચમત્કારક હકીકત કેવળ કલ્પિત છે એમ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી. વૃત્તિની ઉત્પત્તિ આ રીતે આજથી બીજી સહસ્રીમાં છેક વીસરી જવાઈ તે સૂચવે છે, કે વૃત્તિપ્રસ્થાન બહુ જ જૂનૂં છે.

૩૯ જુઓ **भ. ना. शा.** । २० ।

[40]**भरतनाट्यशास्त्र**માં વૃત્તિ વિશે જે વિશેષ વિગત આપી છે, તે પણ ગોટાળા ભરેલી છે. ભારતીનાં પ્રરોચના, આમુખ, વીથી અને પ્રહસન, એ ચાર અંગ ગણાવ્યાં છે, વાસ્તવિક રીતે પ્રરોચના નાટ્યશાસ્ત્રે લંબાણથી વર્ણવેલા પૂર્વરંગનો ભાગ છે. આમુખ તો નાટકની પ્રસ્તાવનાનૂં બીજૂં નામ છે. વીથી અને પ્રહસન, તે નાટ્યશાસ્ત્રે વર્ણવેલાં [41]દશ રૂપકમાંનાં બે રૂપક છે. વૃત્તિઓમાં રસની વ્હેંચણી કરી છે, તેમાં પણ ગૂંચવારો છે. સંસ્કૃત વાણીનો પ્રયોગ તે જ ભારતી એવો અર્થ લેઇયે તો તો, આઠે રસનૂં નિરૂપણ સંસ્કૃતમાં કરેલૂં નાટકોમાં મળી આવે છે એટલે, એના અમુક જ રસ એવી મર્યાદા બાંધવાની અગત્ય રહેતી નથી. છતાં નાટ્ય-શાસ્ત્રમાં અધ્યાયને અંતે એમ ઠરાવ્યૂં છે, કે બીભત્સ અને કરૂણનૂં નિરૂપણ ભારતી વૃત્તિમાં કરવૂં! પછી સાત્ત્વતી વૃત્તિનૂં નિરૂપણ કર્યું છે, તેમાં વીર અદ્‌ભુત અને રૌદ્રનો સમાવેશ કરી પાછળથી વીર અને અદ્‌ભુત એ બે જ પ્રસ્તુત વૃત્તિના રસ કહ્યા છે. તે પછી કૈશિકીનૂં સ્વરૂપ વર્ણવતાં એમાં શૃંગાર અને હાસ્ય ગણાવી અધ્યાયને અંતે કરુણની પણ ઉમેરણી કરી છે. ચોથી જે આરભટી વૃત્તિ, તેમાં રૌદ્રને ભયાનક સાથે ગોઠવી દીધો છે.

આખ્યાનકાળમાં નાટકની સરિતાનૂં મૂળ તમે જોયૂં. સાહિત્યની એ ગંગોતરીના તટે ઉભા રહી ઊંચે દૃષ્ટિ કરશો, તો [42]**रामायण भारत** અને **पुराण**ની મૌલિક કથાઓનાં અસંખ્ય શિખરો સરસાઇમાં માથૂં ઊંચકતાં જોશો; અને દૃષ્ટિ વધારે ઊંચી ચડાવશો, તો આકાશને વીંધતાં શ્રુતિનાં શિખરો નજરે તરશે. નૃત્ત ગીત અને વાદ્યનૂં આ ઉત્પત્તિસ્થાન છે. **ऋग्वेद**માં ઉષા દેવીનાં સૂક્તોમાં નૃત્તનૂં અનેક વાર સૂચન છે. શ્રુતિગીતનૂં બીજ ગાયત્રીરૂપે આદિવેદમાં અંકુરિત થઈ **सामवेद**માં ફાલે છે. **उपनिषद्**માં વીણાના તાર રણઝણે છે. એ રીતે શ્રુતિકાળમાં ત્રિધા સંગીત જનમે છે. આખ્યાનકાળમાં નાટ્ય કિંવા અભિનયવિદ્યાનો આવિર્ભાવ થાય છે. [43]ઉક્ત સંગીત અને નાટ્યને ઉપકારક રાખી નાટક વિકાસ પામે છે; અને

---

૪૦ જુઓ **भ. ना. शा.** ।२०। ૪૧ જુઓ **भ. ना. शा.** ।१८।
૪૨ જુઓ Annals of the Bhandarkar Institute V. 1, **मूलरामायण** વિશેનો S. N. Tadpatrikar નો લેખ.
૪૩ **भ. ना. शा.** ।४। ११-१२। માં **नाट्यं दृष्टम्** અને **ताण्डवं स्मृतम्** । એવો સૂચક ભેદ કર્યો છે.

સમસ્ત કાવ્યસાહિત્યમાં અગ્રસ્થાન લે છે[૪૪]. તે એક અંકથી વધી વધીને ભાસના સમયમાં દશ અંક પર્યંત વિસ્તરે છે.

ભાસ અને કાલિદાસનો સમય, તે નાટકના પરમ ઉત્કર્ષનો સમય. ત્યારપછી એકના અઠ્ઠાવીસ ભેદ થાય છે, દશ રૂપક અને અઢાર ઉપરૂપક[૪૫]. એમાંના ભાણ, શ્રીગદિત, ભાણિકા, પ્રસ્થાન, રાસક અને કાવ્ય, એ છ તો નૃત્યના ભેદ છે[૪૬]. વિલાસિકા પણ લાસ્યના જલસારૂપ જ છે[૪૭]. નાટ્યરાસકમાં પણ સંગીતનૂં પ્રાધાન્ય જણાય છે[૪૮]. આ સાહિત્યનો મોટો ભાગ નામથી જ જાણીતો છે. ઊતરતી યોગ્યતાને લીધે તે અર્વાચીન છતાં એ નાશ પામ્યો છે.

નાટકના વિકાસનો ઇતિહાસ વિચારતાં સહજ ધ્યાનમાં આવશે, કે તેની ઉત્પત્તિ અહીં જ થઈ છે. જે વિદ્વાનો એમ કહે છે કે ગ્રીક પ્રજાનાં નાટકો ઉપરથી આપણા પૂર્વજો નાટક રચતાં શીખ્યા, તેઓ ભૂલ કરે છે. ગ્રીક નાટક વ્હેલામાં વ્હેલૂં ઇસવી સન પૂર્વે પાંચમા શતકની આસપાસ રચાયૂં. ભારતીય નાટક તો તે પહેલાં ચારેક શતક આગમચથી રચાતૂં આવ્યૂં હતૂં. ગ્રીક નાટકમાં પ્રસ્તાવના નથી, નાન્દી નથી, રંગદ્વાર નથી, **छलितक** જેવા કોઇ નૃત્તના પ્રયોગથી તેનો આરંભ થતો નથી અને તે એકાંક મટી અનેકાંક થવા પામ્યૂં નથી. સંગીતિ (Chorus) રૂપી શ્રવ્ય અર્થોપક્ષેપક દ્વારા તે આખ્યાનશ્રવણ સાથે સંકળાયલૂં છે. ભારતીય નાટક આખ્યાનદર્શન સાથે સંબંધ ધરાવે છે અને એના અર્થોપક્ષેપકો દશ્ય છે. તે સૌ પોકારીને કહે છે કે તેની ઉત્પત્તિ સ્થાનિક એટલે સ્વતંત્ર છે.

મનુષ્યની રુચિ પવનની દિશાની પેઠે બદલાતી રહે છે. પ્રાચીન કાળમાં શ્રવણભોગ્ય સાહિત્ય ઉત્પન્ન થયૂં અને વખત જતાં **रामायण** આદિ વિશાળ સંહિતામાં અનેક શાખાએ વિસ્તાર પામ્યૂં. વચગાળામાં પ્રયોગભોગ્ય સાહિત્ય પ્રચારમાં આવ્યૂં. ઋષિઓના યજ્ઞવાટમાં[૪૯], બૌદ્ધોની

---

૪૪ જુઓ **काव्येषु नाटकं रम्यम्** ।. ૪૫ જુઓ **साहित्य दर्पण** ।६।. ૪૬ જુઓ **दशरूपक** ।१।८। ઉપરની ટીકામાં આપેલો નીચેનો શ્લોકઃ–**डोम्बी श्रीगदितं भाणो भाणीप्रस्थानरासकाः । काव्यं च सप्त नृत्यस्य भेदाः स्युस्तेऽपि भाणवत्** ॥. ૪૭ જુઓ **सा. द.** ।६। ३०१–३०२ ।. ૪૮ જુઓ **सा. द.** । ६ । ७७-७९ । ૪૯ જુઓ **ह. वं.** માંની પૂર્વે આપેલી નોંધ.

સહ્યાદ્રિની ગુફાઓમાં[૫૦], જૈનોનાં મથુરા પાસેનાં લયનોમાં[૫૧] અને સમસ્ત ભરતખંડમાં[૫૨] નાગરિકોની ગૃહ્ય નાટકશાળાઓમાં નાટક વિશ્રામના ઉપદેશના અને વિનોદના સાધનરૂપે પસરી રહ્યું, પમરી રહ્યું. વર્તમાનકાળ વાચનભોગ્ય સાહિત્યનો છે. એનૂં વિશિષ્ટ રૂપ જે [૫૩]નવલકથા, તે બીજા બધા સાહિત્યને ગૂંગળાવી નાંખવાનૂં કરે છે. વાચનમાળામાં નવલકથા, પુસ્તકમાળામાં નવલકથા, ત્રૈમાસિક–માસિક–પાક્ષિક–સાપ્તાહિક પત્રમાં નવલકથા અને દૈનિક પત્રમાં પણ નવલકથા નવલકથા જ થઈ રહી છે. એની સામે ટક્કર લે છે તો માત્ર નાટક જ લે છે. એની રેલમાં તે જ એક પગભર ટકી રહ્યૂં છે. એને પોષવા, એનો ઉત્કર્ષ કરવા, એનો વિજય સાધવા કવિ નાનાવિધ રમણીય નાટક રચો; નટો ઉત્તમ રીતે તે ભજવો; અને પ્રેક્ષકો કવિની પ્રતિભા નાણી જાણો, નટની કળા માણી જાણો!

કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ.

૫૦ જુઓ અજંટ અને જોગીમારનૂં ચિત્રકામ. ૫૧ જુઓ લયનશોભિકા ગણિકા દહાનો લેખ, મુનિ જિનવિજયજીકૃત **પ્રાચીનલેખ-સંગ્રહ ૧.** ૫૨ જુઓ **कामसूत्र** ।૪। ૫૩ આ સંજ્ઞામાં નવલિકા અંતર્ભૂત છે.

અનુક્રમણિકા

(ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર પુસ્તક ૧, ૨, ૩, ૪, ૫ અને ૬)

